Toplum ve Bilim

Üçaylık Dergi

Bahar 1981

13

Toplum ve Bilim

Üçaylık Dergi Bahar 1981

MAKALELER

Nedim GÜRSEL	:	Yunus Emre Ve Nazım Hikmet, 3 - 19
Irvin C. SCHICK	:	İdeoloji Ve Bilim Sorunu: Mihaly Vajda'nın Yazısına Giriş, 20 - 26
Mihaly VAJDA	:	Markscılık Ve Görüngübilim, 27 - 38
Taner BERKSOY	:	Uluslararası Ticaret, İktisadi Kalkınma Ve İthal İkamesi, 39 - 66
Figen ALTUĞ	:	Devlet Memurlarının Malî Durumlarındaki Gelişmeler. (1948 - 1960 Dönemi), 67 - 75
İzzettin ÖNDER	:	Âşârın Kaldırılması. 76 - 92
Çağlar KEYDER	:	Proto - Endüstri Kavramı Ve Çevre Ülkelerde Emperyalizmin Yol Açtığı Tahribat, 93 - 106
Levent VARLIK	:	Türkiye'de Çıkarılan İlk İş Yasası Üzerine Görüşler, 107 - 134

BELGELER

—		İstanbul Millî Sanayi Birliği; İş Kanunu Hakkında İstanbul Millî Sanayinin İncelemeleri ve Kamutaydan Dilekleri, İstanbul 1935, 135 - 140

İLETİŞİ

Zafer TOPRAK	:	1909 Tatil-i Eşgâl Kanunu Üzerine, 141 - 156
M. Şehmus GÜZEL	:	Bir Yanıt, 157 - 168

Yönetmen
DİVİTÇİOĞLU, Sencer

Yayım Kurulu
AKAT, A. Savaş / AKYÜZ, Yılmaz / BORATAV, Korkut
ÇAPAN, Cevat / ÇAVDAR, Tuncay / KEYDER, Çağlar
ORTAYLI, İlber / TOPRAK, Zafer

Sorumlu Yönetmen
Tuncay ÇAVDAR

Sahibi
Birikim Yayımcılık Kollektif Şirketi adına
Osman BALCIGİL

Yönetim Yeri
Ankara Caddesi 45/18 Sirkeci - İstanbul

Yazışma Adresi
P.K. 538 Sirkeci

Abonesi
Yıllık: Yurtiçi 800.— TL, Yurtdışı 1.600,— TL

Posta Havalesi
Posta Çeki Hesap No: 92991

Dizgi / Baskı
Kent Basımevi

Kapak Baskısı
Reyo Basımevi

Cilt
Aytaç Ciltevi

Basıldığı Tarih
Mayıs 1981

YUNUS EMRE VE NÂZIM HİKMET(1)

Nedim GÜRSEL(*)

Nâzım Hikmet'in «Türk Köylüsü» şiirini oluşturan, köylü tipolojisini halk kültürüyle temellendiren başlıca yönsemelerden biri de Yunus Emre çerçevesinde ortaya çıkıyor. Şairin Yunus Emre'ye yaptığı göndermeleri iki düzlemde ele alabiliriz. Bunlardan ilki, **Kurtuluş Savaşı Destanı** kahramanlarından Nurettin Eşfak'ın doğrudan getirdiği Yunus Emre yorumu. İkincisiyse, şiir metninin içinde dolaylı olarak yeralan Yunus Emre alıntıları. Bu iki düzlemi birbirleriyle eklemlenen, yani Nurettin Eşfak'ın (dolayısiyle Nâzım'ın) yorumuyla Yunus'un «Türk Köylüsü» şiirindeki dizelerini biraraya getiren geniş bir bağlamda incelemeye çalışacağım.

Nâzım'ın çizdiği köylü portresi Kerem, Ferhat, Keloğlan, Bayburtlu Zihni ve Nasrettin Hoca'dan sonra Yunus Emre'nin nitelikleriyle zenginleşiyor. Ne var ki, Nâzım Hikmet Türk dilinin bu en büyük şairine, Sabahattin Eyuboğlu'nun deyişiyle «şairler şairi, insanlar insanı, garipler garibi, dostlar dostu Türkmen Kocası Yunus Emre»ye sözü bırakmadan önce, Nurettin Eşfak'ın bakış açısından yorumluyor onu. Eşfak, Kuyulu Kahve'de oturmuş cepheye giden askerlere bakarken Yunus Emre'yi anımsıyor birden. Büyük elli, elâ, kara, mavi gözlü askerlerin; istasyona doğru yürüyen «dalgın ve yorgun» köylülerin söylediği türküde Yunus Emre'nin sesini duyar gibi oluyor.

«Yine birdenbire Yunus Emre geldi aklıma
Başka türlü anlıyorum ben Yunus'u:
bence onda bütün bir devir dile gelmiş Türk köylüsü:
öte dünyaya dair değil,
bu dünyaya dair kaygılarıyla...»

(Tüm Eserleri N. Hikmet, Cem Yay. IV. Cilt S. 155)

(*) C.N.R.S. (Fransa Bilimsel Araştırma Merkezi)'de araştırma görevlisi-yazar.

(1) Bu inceleme Nedim Gürsel'in **Geleneksel Türk Yazını ve Nâzım Hikmet** adlı henüz yayımlanmamış yapıtının «Türk Köylüsü» başlıklı bölümünden alınmıştır. Kitabın tümü 1982'de Cem Yayınlarınca basılacaktır.

Bu ilginç yorumu değerlendirmek, Nâzım'ın kendisinden yedi yüzyıl önce yaşamış gizemci bir şairin kişiliğinde vurguladığı sürekliliğin, toprak ve dünyaya bağlılığın altını çizmek için Yunus Emre üzerinde durmamız gerek.

Yunus Emre üzerine bir çok kitap yayımlandı son otuz yılda. XIII. yüzyılda yaşamış, tasavvuf ve halk şiirimizin kurucusu sayılan bu büyük şair gizemci, islâmcı, insancı, hatta devrimci yönleriyle değerlendirildi. İlk kez 1919'da Fuat Köprülü tarafından öne çıkarılan (Bkz. **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar,** Diyanet İşleri Başkanlığı yay.) ve ulusal yazınımızın temel taşı olarak nitelendirilen Yunus Emre, Necip Fazıl'dan Sabahattin Eyuboğlu'na, Burhan Toprak'tan Abdülbaki Gölpınarlı'ya, Mehmet Kaplan'dan Sezai Karakoç'a dek değişik açılardan yorumlandı. Nâzım Hikmet'in yorumu «laik-gerçekçi» diye tanımlayabileceğimiz, Burhan Toprak ve Eyuboğlu'nun görüşleri uzantısında yeralan bir yaklaşımdan kaynaklanıyor. Ne var ki, bu görüşlere oranla daha köktenci ve inandırıcı. Çünkü, kısa bir şiirin dar çerçevesinde de olsa, Yunus'un bildirisini genelleştirmeyi, ona evrensel bir boyut kazandırmayı başarıyor Nâzım. Üstelik, Sabahattin Eyuboğlu'nun ilk kez 1968'de yayımlanan kitabındaki insancı yaklaşımın dayandığı ilkeleri daha 1968'de, Burhan Toprak'ın ilk Yunus Emre **Divan**'ını yayımlayışından birkaç yıl sonra laik-gerçekçi bir açıdan temellendiriyor.(*)

Yunus Emre'nin yaşadığı çağ (1250-1320) Anadolu tarihinin en karmaşık, en çalkantılı dönemlerinden biridir. Köse Dağı (1243) yenilgisinden sonra Selçuklu devletinin Moğol egemenliğine geçtiği, siyasal ve toplumsal düzenin tüm kurumlarıyla çözülmeye başladığı, ekonominin talan edildiği bu dönemde Moğol orduları bir yandan, Selçuklu yöneticileriyle zorba beyler öbür yandan halkı ezmişler, köylünün alınterini yağmalamışlardır. Yunus Emre bu talanı şöyle anlatır:

«Gitdi bekler mürveti binmişler birer atı
Yidügi yoksul eti içdügi kan olısar

(*) Toprak'ın 1933-34'de yayımladığı **Divan**'ı, Abdülbaki Gölpınarlı bilimsel bir çalışma ve eleştiri süzgecinden geçirerek en doğru biçimiyle 1943'de yayımlamıştır.

Ya'ni er kopdı erden elin çekmez murdardan
Deccâl kopısar yerden anlar uyan olısar» (Yunus Emre, **Risâlat-al Nushiyya ve Dîvân,** Haz. A. Gölpınarlı, Eskişehir Turizm ve Tanıtma Derneği yay. s. 65)

Açlık ve büyük yıkımlar birbirini izlemiş, halk kurtuluşu öte dünyada aramaya başlamıştır. Bitip tükenmek bilmeyen dertlerin, umarsız acıların karşısında gizemciliğe sığınmak, cennet mutluluğuyla avunmak doğal bir olgudur elbet. Ne var ki, bu dönemde yaygınlık kazanan tekkeler, özellikle de Mevlevilik ve Bektaşilik gibi Melâmet yolundan kaynaklananlar, halkın öteki dünyaya olduğu kadar bu dünyaya dönük sorunlarıyla da ilgilenmekte, yıkılan siyasal düzenin ve zayıflayan devlet yetkisinin açtıkları boşluktan yararlanarak dinsel-toplumsal bir örgütlenmeye yönelmektedirler. Yunus Emre'nin doğumundan az önce Babalılar ayaklanmasının kanla bastırılması (1240), Türkmen boylarının «Lâ ilâhe illallâh Baba Rasûlûlah» sloganıyla, kurtarıcı peygamber olarak gördükleri Baba İshak'ın peşine takılmaları, Batınî hareketlerin giderek yoğunlaşması, bu yönelişin en açık belirtilerindendir.

Yunus Emre'nin tasavvuf anlayışı açısından Babalılar ayaklanmasının önemi büyüktür. Yunus'un tarikat zinciri Baba İshak'a bağlanır çünkü. Şairin birçok kez andığı şeyhi Taptuk Emre Barak Baba'nın, Barak Baba Sarı Saltuk'un, Sarı Saltuk Hacı Bektaş'ın, Hacı Bektaş ise Baba İshak'ın halifeleridir. Böylece, Selçuklu devletine karşı girişilen Batınî bir halk ayaklanmasının yöneticisine, 1240'da Amasya'da asılan Baba İshak'a dek ulaşır Yunus'un manevi kişiliği. Bununla birlikte «Türkmen Kocası»nın barış ve kardeşlik özlemi, dinler arasında hiç bir ayrım gözetmeden tüm insanları birlik olmaya, «sevip sevilmeye» çağırması, «biz kimseye kin tutmayız kamu âlem birdir bize» diyerek sevgiyi yüceltmesi onu gizemci değil insancı (hümanist) bir konuma yerleştirir.

«Gelün tanışık idelüm işün kolayın tutalım
Sevelim sevilelüm dünya kimseye kalmaz» (a.g.y. LVIII s. 69)

Yunus'un insancıllığı, içinde yaşadığı toplumun acılarına, haksızlıklarına, açlık ve yoksulluğa bir tepkidir gerçekte.(*) Ama Nâzım

(*) Gölpınarlı 1299 yılında açlıktan kırılan halkın ölü eti yediğini yazıyor. (Bkz. **Yunus Emre ve Tasavvuf,** Remzi Kitabevi s. 8)

Hikmet'in yorumu açısından önemli olan, bu tepkinin kaynaklandığı toplumsal ortamı irdelemek değil, Yunus Emre'nin kişiliğini ortaya koyarken ondaki köylü karakterin altını çizmektir. Oysa Yunus'un yaşamı ve kişiliği üzerine hemen hiç bir şey bilmiyoruz. Şairin Sakarya çevresinde yaşamış yoksul bir köylü olduğunu ileri sürenler gerçek verilerden değil, halk geleneğinden, söylencelerden yola çıkıyorlar. Ne var ki bu söylenceler, bir bakıma, elde bulunmayan belgelerden daha fazla önem taşıyor. Halk kendinden saydığı, kendisiyle özdeşleştirdiği büyük şairin yoksul bir köylü olmasını, okuyup yazma bilmeden en güzel, en yetkin sözleri söylemesini istiyor çünkü. Bu nedenle, Yunus'un yaşamını Bektaşi geleneğine uygun bir biçimde anlatan **Vilâyetnâme**'nin üzerinde duralım biraz.

Vilâyetnâme XV. yüzyılda adı bilinmeyen bir yazar tarafından kaleme alınmıştır.(*) XIII. yüzyılda Horasan'dan «güvercin donunda», yani barışın simgesi olarak Anadolu'ya gelip yerleşen, Bektaşiliğin kurucusu Hacı Bektaş'ın yaşamını, tansıklarını, çeşitli söylenceleri anlatır. Bir söylence derlemesi niteliği taşıyan, bu nedenle de halk geleneğini sürdüren **Vilâyetnâme** Yunus Emre'den şöyle sözediyor:

«Sevrihisar'ın güneyinde Sarıgök derler, bir köy vardı. O köyde doğmuş Yunus Emre adlı biri vardı. Bu erin mezarı da gene doğduğu yere yakındır. Yunus, ekincilikle geçinir yoksul bir adamdı. Bir yıl kıtlık olmuştu, ekin bitmemişti. Hacı Bektaş'ın vasfını o da duymuştu. Gideyim, biraz bir şey istiyeyim dedi. Bir öküze alıç yükledi, vara vara Karaöyük'e geldi.» **(Vilâyetnâme,** Haz. A. Gölpınarlı, İnkılâp Kitabevi, s. 48)

Yunus Emre tekkeye varınca haber gönderip yoksul bir köylü olduğunu, kıtlık ve kuraklık yüzünden aç kaldığını, getirdiği alıç karşılığında kendisine biraz buğday verilmesini ister. Hacı Bektaş buğday yerine nefes önerir, nasip vermek ister Yunus'a. Ama evde çoluk çocuğu aç beklerken nefes almak işine gelmez Yunus'un, buğdayda diretir. Hacı Bektaş her alıca karşılık bir nefes önerir, on nefese dek çıkar; ama Yunus'un yanıtı kesindir: «Ehlim var, ayalim var, bana buğday gerek.» Bunun üzerine taşıyabileceği kadar buğ-

(*) «Burada ne yazanın 'münşiyâne' edası var, ne söyleyenin 'şairâne' tekellüfü. Zaten yazan, 'tabîat-ı şairanesinden', yahut 'karîhasından' yazmıyor. O, halk rivayetlerini, fakat halkın diliyle, fakat halkın söyleyişiyle tespit ediyor, zaten o da halktan, o da bir halk hikâyecisi» **(Vilâyetnâme,** Haz. A. Gölpınarlı, a.g.y. s. XI)

day yüklerler öküzüne, var git evine derler. Köyüne dönerken bir düşüncedir alır Yunus'u. Verilen buğdayın birkaç gün içinde yenilip biteceğini, oysa Hacı Bektaş gibi bir ermiş kişinin nasibinin her şeyden değerli olduğunu düşünür. Gerisin geriye dönüp, bir yanlış iştir ettim, nefes yerine buğday aldım, bana buğday değil nefes gerek, diyerek Hacı Bektaş'tan nasibini ister. Hacı Bektaş onu Taptuk Emre'nin tekkesine yollar; senin kilidin anahtarını Taptuk Emre'ye sunduk, var git ona hizmet edip nasibini ondan al, der. «Tapduk'un tapusunda kul olduk kapusunda / Yunus miskin çiğ idi piştik elhamdülillah» diyerek Taptuk Emre'nin tekkesindeki yaşamını özetleyen Yunus'un dilinin nasıl çözüldüğünü, nasıl şiir söylemeye başladığını şöyle anlatıyor **Vilâyetnâme:**

«Yunus, Tapduk Emre'nin tekkesine odun çeker, arkasıyla getirirdi. Yaş ağaç kesmez, eğri odun getirmezdi. Kırk yıl hizmet etti. Günün birinde Tapduk Emre'ye bir neşe geldi, hallendi. Meclisinde Yûnus-ı Gûyende adlı bir şair vardı, ona, söyle dedi. O, mırın kırın etti söyleyemedi. Tapduk, Yûnus dedi, sohbet et, şevkimiz var, işitelim. Yûnus gene söylemedi. Bu sefer Tapduk Yûnus Emre'ye döndü; Hünkâr'ın nefesi yerine geldi, vakti tamam oldu, o hazinenin kilidini açtık, nasibini verdik, hadi söyle dedi. Hemen Yûnus Emre'nin gözünden perde kalktı, söylemeye başladı. Söylediği nefesler, büyük bir divan oldu.» (a.g.y. s. 49)

Anadolu halkının sözlü geleneğinde, dilden dile, kuşaktan kuşağa aktarılarak günümüze dek ulaşan Yunus Emre'nin şiirleri işte bu söylenceden kaynaklanan şiirlerdir. Yunus'un **Divanı** yüzyıllar boyu Osmanlı sarayınca önemsenmemiş, ama halkın dilinde ve gönlünde yaşayarak günümüze dek ulaşmıştır. **Vilâyetnâme**'nin bize anlattığı Yunus, Nâzım Hikmet'in köylü portresini destekliyor. Yunus Emre, yukarda kısaca aktardığım Bektaşi söylencesinin ışığında gerçek bir Anadolu köylüsü kimliğiyle çıkıyor karşımıza. Onun toprağa bağlılığı, nefes yerine buğday isteyişindeki gerçekçi tavır köylünün dünya görüşünü simgelerken, kıtlık karşısında Hacı Bektaş'a sığınışı da XIII. yüzyılda Bektaşi tekkelerinin kırsal kesimde ne denli yaygınlık kazandığını gösteriyor. Mevleviliğin büyük kentlerde, daha çok İran kültürünün egemen olduğu aydın çevrelerde benimsenmesine karşın, Bektaşiliğin köylerde etkinliğini sürdürmesi Yunus'un kimliği açısından önemlidir. Çünkü Mevlâna'nın Farsça yazdığı, ay-

dınların Farsça konuştuğu bir dönemde, köylü şair Yunus Emre Anadolu Türkçesiyle söylemiştir şiirlerini.

Bektaşi geleneğiyle bütünleşen Nâzım Hikmet'in yorumu, yani Yunus Emre'nin köylülüğü, yalnızca **Vilâyetnâme**'den kaynaklanan bir söylence değil elbet. Yunus'un yapıtında da bu görüşü doğrulayan, Nurettin Eşfak'ın mektubunda belirttiği gibi bütün bir devrin Türk köylüsünün onda dile geldiğini, üstelik öte dünyaya değil bu dünyaya özgü kaygılarıyla onun ağzından konuştuğunu gösteren kanıtlar var. Yunus'un şiiri somut imgelere, en gizemci dizelerde bile bu dünyanın varlığına dönük bir gerçekçiliğe dayanır çünkü. «Ben ayımı yerde gördüm ne isterem gökyüzünde / Benim yüzüm yerde gerek bana rahmet yerden yağar» diyen Yunus, kendisinden vedi yüz yıl sonra saz çalıp şiir söyleyecek bir halk şairini, Aşık Veysel'in ünlü «Benim sadık yârim kara topraktır» dizesini haber vermektedir sanki. Üstelik gizemci bir şairin ağzına hiç de yakışmayan sözleri, örneğin sufilerin Tanrıya ulaşma çabalarındaki anlamsızlığı, tasavvufun «Vahdet-i Vücud» anlayışından duyduğu kuşkuyu söylemekten çekinmez:

«İsteridüm Allah'ı buldumısa ne oldı
Ağlarıdum dün ü gün güldümise ne oldı
.....
Alimler ulemâlar medresede buldısa
Ben harâbet içinde buldumısa ne oldı» (a.g.y. s. 196-197)

Yunus Emre'nin şiirindeki eğretilemeler, çoğu kez, üretime doğrudan katılan bir insanın yaşamla kurduğu somut ilişkiden kaynaklanır. Örneğin şair, sevgilinin temizliğini bulgura, nohuta benzetir:

«Sıfatın arılığı bulgur u nohut gibi
İki kaşun ay alnun gencaya virür sabak»

Dünya bir değirmendir, halk undur, zamansa değirmen taşı. Bazan da yeşil, kızıl donanmış bir gelindir dünya; «Kişi yeni geline bakubanı doyamaz.»

Yunus'un şiirindeki toprak sevgisi, doğa ve çiftçilikle ilgili eğretilemelerin bolluğu, bitkilerin simgesel anlamları hiç kuşkusuz XIII. yüzyılın toplumsal koşullarıyla yakından bağıntılıdır. Ömer Lütfü Bar-

kan'ın «Kolonizatör Türk Dervişleri» adlı incelemesinden yola çıkan Mehmet Kaplan, göçebe uygarlıktan yerleşik uygarlığa geçiş döneminde tekke ve zaviyelerin oynadıkları öncü role dikkati çekiyor. (Bkz. «Yunus Emre ve Nebatlar», «Yunus'un Gül Bahçesinde», **Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar** Dergâh yay. s. 117-153) Gerçekten de, göçebe toplumun savaşa dönük değerleriyle islâmın, özellikle de tasavvufun yerleşik toplum düzenine uygun barışçı değerleri arasında bir karşıtlık vardır. İslâm öncesi göçebe Türk toplumundaki ülküsel «Alp» tipi, giderek «Gazi» tipi, XIII. yüzyıl Anadolusunda «Veli» tipine dönüşmeye başlamış, akıncılık yerini ekinciliğe bırakmıştır. Ülküleştirilen insan tipi savaşçı niteliklerinden arınıp pasifist niteliklere bürünmektedir artık. Bu toplumsal gerçekliğin Yunus Emre'nin şiirlerindeki uzantısı, şairin sürekli kullandığı bahçe, bostan ve gül simgelerinde olduğu kadar, toprak sevgisinde de ortaya çıkar. Örneğin Yunus toprağı büyük bir coşkuyla över. Toprak da su gibi bereketin, yaşamın kaynağı, barışçı bir ahlâk anlayışının dayanağıdır:

«Miskin Yunus ko sözünü Toprağa urgıl yüzünü
Toprağa düşmeyen dane Ahır yine bitmez canım»
«Miskin Yunus erenlere tekebbür olma toprak ol
Topraktan biter küllîsi gülistan toprak bana» (a.g.y. s. 153)

Yukardaki örnekleri çoğaltabiliriz kuşkusuz. Yunus'un yapıtındaki gerçekçi öğeler, toprağa bağlılık, gizemci bir dünya görüşünün çağdaş insancılığa varan yorumu, onu evrensel bir şair yapmaya yeterlidir. Ama Yunus Emre'yi yaşadığı çağa göre değerlendirirsek, Nâzım Hikmet'in onun kişiliğinde vurguladığı köylü imgesinin salt halk geleneğinden değil, aynı zamanda kendi yapıtından da kaynaklandığını daha iyi anlarız. Yunus'un şiirlerinde islâm mitolojisiyle tasavvuf inancına bağlanan gizemci bir dünyanın yanı sıra, karlı dağları, meşe ve bağlarıyla; tozlu yolları, değirmenleri, yük hayvanları, hastalık ve açlıktan kırılan yoksul insanlarıyla gerçek bir Anadolu vardır. Sabahattin Eyuboğlu, Nâzım'ın yorumuyla birleşen yaklaşımında Yunus Emre'nin halkın diliyle, Anadolu köylüsünün ağzıyla konuştuğunu söylerken, ondaki Tanrı söyleminin bile gerçekte bir köylü söylemi olduğunu belirtiyor:

«Yunus söze değer verirken sözü halkının, köylünün sözü ola-

rak düşünmüş ve kullanmıştır. Yunus'ta Tanrı bile Anadolu köylüsünün diliyle, değirmeni, siniği, yaylası, devlengeci, köstebeği, karıncası, sütü, balı, alıcı, yağmur anlamındaki rahmeti, kara toprağı, ak yüzü, kel dikeni, çarşısı, pazarı, sazı, kamışı, haldaşı, kardaşı, yoldaşıyla konuşur.» (**Yunus Emre,** Cem yay. s. 59)

Nâzım Hikmet «Topraktan öğrenip / kitapsız bilendir» diyor Türk köylüsünden sözederken. Yunus Emre'nin ümmiliği, yani okuyup yazma bilmeyişi başta Gölpınarlı olmak üzere birçok araştırmacı tarafından kabul edilmemektedir. Örneğin Fuat Köprülü bile, Yunus'un ümmî olduğunu belirten dizelerini anmakla birlikte, onun bilgiden «batınî», yani gizli anlamı kastettiğini yazıyor:

«Bir manzumesinde 'Yunus Emrem oldu fakir / Ecel öfkesini dokur / Gönül kitabından okur / Eline kalem almadı' diye ümmîliğini öğünürcesine ifade ederken, diğer bir ilâhisinde, 'Erenlerin sohbeti artırır marifeti / Câhilleri sohbetten her dem süresim gelir' tarzında, 'kal-ehli'ne karşı beslediği ümmîlik gururunu gösteren Yûnus Emre, hakikaten 'Hurûf-ı teheccîyi edâ edemiyecek kadar' ümmî bir derviş miydi? Hiç okumak yazmak bilmiyor muydu? Biz, Yûnus'un eline kalem almadığı hakkındaki itirafını ve eski kaynakların bu hususdaki ifâdelerini aynen ve sarâhaten kabûl edemiyoruz. Tam mânasıyle ümmî bir derviş, ufak nefesler ve ilâhiler yazsa bile (...) hemen hemen beş yüz beyti aşan uzun bir mesnevî parçasını, mümkün değil, yazamazdı; Ikin, onun hurûf-i hecâyı telâffuz edememesi iddiası nasıl bir ifrat eseri ise, bu saf dervişi tam mânasıyle okumuş, mederese görmüş bir adam saymak da bir tefrit eseridir.» (**Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar,** a.g.y. s. 273)

«Ümmî benem Yûnus benem dörttür anam dokuz babam / ışk odına düşüp yanam sûk u bazar nemdür benüm» ya da «Aşık ma'şuk birdür bile ışkdan gelür her menzile / Bîçare Yûnus ne bile ne kara okudu ne ak» (a.g.y. s. 74) dizelerini söyleyen Yunus Emre, bu dizelerdeki gerçeğin tam tersini de savunur:

«Benim gibi mücrim kul var iste bir dahı bul
Dilimde ilm ü usûl dilegüm dünya sever»
«Dört kitabun ma'nisin okudım hâsıl itdüm
Işka gelincek gördüm bir uzun heceyimiş» (a.g.y. s. 72)

A. Gölpınarlı bu çelişkili durumun Yunus'un bilgi anlayışından

ileri geldiğini, «Ben bir kitap okudum kalem anı yazmadı / mürekkep eyliyeydim yetmeye yedi deniz» diyen şairin gerçekte, sonsuz olan Tanrı bilgisi karşısında kendi ümmîliğinin ayrımına vardığını belirtiyor. Gölpınarlı'ya göre Yunus okuma yazma bilmemek şöyle dursun, çağının tüm bilgilerini özümsemiş, hatta medresede —belki de Konya'da— öğrenim görmüştür. Onun sözlerindeki kapalı anlamı, gizli yorumu kavrayamayanlar yüzeysel bir okumayla Yunus'un ümmî olduğu sonucuna varmışlar, bu «masal»a kendileri inandıkları gibi başkalarını da inandırmaya kalkışmışlardır. (Bkz. **Yunus Emre ve Tasavvuf,** a.g.y. s. 100)

Ne var ki, halkın, Yunus Emre'nin kişiliğinde okuma yazma bilmeyen ama yine de en derin, en özlü sözleri söyleyebilen bir halk bilgesini, kendi bağrından çıkmış bir şairi efsaneleştirmesi önemlidir. Halk, kendinden saydığı Yunus Emre'yi saray ve medrese kültüründen uzak tutmak istemiş, onu Nâzım'ın deyişiyle «topraktan öğrenip kitapsız bilen» bir şair olarak yüceltmiştir. «Türk Köylüsü»nden iki yıl sonra yazdığı bir başka şiirinde Yunus adlı yoksul bir Anadolu köylüsünün yalın, yalın olduğu ölçüde de trajik yaşam öyküsünü anlatır Nâzım Hikmet (Bkz. «Ceviz Ağacı ile Topal Yunus'un Hikâyesi», **Tüm Eserleri,** IV. a.g.y. s. 65-73) Yunus Çerkeş'in Kavak köyündendir. Akıllı adamlara, ajans haberlerine ve bilmeceye düşkündür. «Büyük kitaplar gibi» bir şeyler saklıdır içinde. Toprağını yitirip, öküzü ve karısı ölünce yapayalnız kalmıştır dünyada. Çocukluğunda üzerinden düşüp topal kaldığı, tepesinden «karanlık bir su gibi akan», rüzgârda kendi kendine konuşan bir ceviz ağacından başka kimi kimsesi yoktur. Güç koşullara fazla dayanamaz, satar cevizini:

«Topraksız, öküzsüz ve kadınsız,
kaldılar dünyada bir başlarına
ceviz ağacı ile Yunus.
Yalnızlık koydukça koydu Yunus'a.
El toprağında ter döker oldu.
Cevizi karanlıkta kaybolur sanıp
uyumaz beklerdi sabaha kadar.
Yalnızlık umurunda değil cevizin,
toprağın içinde gider kökleri,
dalları yukardan Yunus'a bakar...

Cevizden konsol yaparlar,
topal Yunus ne işe yarar?

Zemheriler geldi barınamazsın.
Cevizden konsol yaparlar.
Gayrı daha fazla sürünemezsin.
Sat Yunus cevizini...

Varlılar varsıza dokur mu kilim,
vay cevizin hali, vay benim halim...

Mekânsız kurda mekândı.
Cevizden konsol yaparlar
Yarı ağaç, yarı insandı.
Sat Yunus cevizini...

Cenaze çırçıplak, kara uzandı.
Cevizden konsol yaparlar.
Kesildi dalları, dallar budandı.
Sattı Yunus cevizini...»

Yukardaki dizelerden de anlaşılacağı gibi, Yunus'la cevizin ilişkisi bir sevda ilişkisidir gerçekte. Kara sevdadan da beter, Kerem ile Aslı, Ferhat ile Şirin gibi bir halk hikâyesidir «Ceviz Ağacı ile Yunus». Ne var ki, dünyanın güneşin çevresinde döndüğünü bilmeyen, «bir damla suda bir milyon mikroba dair fikri olmayan» Yunus, pratik yaşam deneyinden gelen sağduyulu bir davranışla kendini kurtarmak için ceviz ağacına kıyar. Diyeceğim, Yunus Emre'nin ümmîliği, «topraktan öğrenip kitapsız bilen» Anadolu köylüsünün bilgeliğidir bir bakıma. Nâzım Hikmet bu gerçeğin altını çizerken eldeki bilimsel verilerden çok halk geleneğini önemsiyor; halk Yunus Emre'yi nasıl görüyorsa o da öyle görmeye, XIII. yüzyıldan bu yana süregelen söylencenin derin anlamını kavramaya çabalıyor. Böylece, Yunus Emre'den Topal Yunus'a varan çizgide, doğadan, güç koşullar altında yaşayan insanın varolma savaşımından kaynaklanan bilgiyi, bu bilginin yönlendirdiği davranışları yüceltiyor.

Nâzım Hikmet'in Yunus Emre yorumunda dikkati çeken bir baş-

ka yön de dil sorunudur. Nurettin Eşfak «dünyanın en diri, en taze dillerinden biri» olarak nitelendirdiği Türkçeden sözederken Yunus Emre'yi anımsar. Kurtuluş Savaşı yıllarıyla XIII. yüzyıl Anadolusu arasında bir ilişki kurar böylece. Bu ilişkiyi temellendiren başlıca öğelerden birisi de ulusal dildir. Okulu bırakıp savaşa katılmaya, Türkçe öğretmek yerine Türkçe konuşan insanlar uğruna cephede «çakmak çalmaya» karar veren Nurettin Eşfak, bu davranışıyla anadilini savunduğuna inanmaktadır. Kuşkusuz değişik koşullarda, ama aynı kararlılık ve inançla Yunus Emre de aynı işi yapmış, aydınların Farsça okuyup Farsça yazdıkları, Devletin Farsça yönetildiği bir dönemde Türkçe şiir söyleyerek ulusal dilimizi savunmuştur. Yunus'un dil bilinci en az Nurettin Eşfak'ınki kadar sağlamdır. Hatta, XIII. yüzyıl koşullarına göre, bir hayli erkendir Yunus'un girişimi.(*)

Yunus'un kullandığı dil, özünde, Oğuz lehçesi adı verilen Batı Türkçesidir. Yani göçebe Türkmenlerin henüz Anadolu'ya gelmeden önce Seyhun bölgesinde yaşarken konuştukları dildir. Ne var ki bu dil Anadolu'nun yerli unsurlarıyla zenginleşmiş, islâm kültürünün etkisiyle bazı Arapça ve Farsça sözcükler taşımasına karşın, halkın ortak dili olma özelliğini korumuştur. Louis Bazin, Yunus Emre'nin dilini «dipdiri bir halk Türkçesi» olarak nitelendirdikten sonra şu açıklamayı yapıyor:

«Yunus'un Türkçesi her üç açıdan da —yani gerek fonetik ve morfolojik, gerek sentaksik açılardan— 1300 yılı civarında Orta Anadolu ile Batı Anadolu'da konuşulan Oğuz Türkçesine uygundur.» (Bkz. «Yunus Emre ve Dil Sorunu», **Uluslararası Yunus Emre Semineri,** Akbank yay. s. 77).

«Şol karşugı tagları mişeleri bagları / Sağlık safalıkıla aşduk elhamdülillâh / İndük Rûm'u kışladuk çok hayr ü şer işledük / Uş bahar geldi girü göçdük elhamdülillâh» ve «Gezer Rûm'ıla Şam'ı Yukarı İlleri kamu / Çok istedüm bulımadum şöyle garip bencileyin» (a.g.y. s. 190) gibi dizelerinden Yunus Emre'nin gezgin bir derviş ol-

(*) Gerçi Yunus Türkçenin ilk şairi değildir. Ahmet Fakih, Sultan Veled, Şeyyad Hamza v.b. ondan önce kullanmışlardır Türkçeyi. Yunus'un çağdaşlarından Aşık Paşa da Türkçe yazmıştır. Ne var ki, İran geleneğini izleyen bu yazarlara karşılık Yunus Emre tekke ve halk şiirinden kaynaklanan özgün, yeni bir gelenek kurmuş, ulusal anlamda Türk yazınının öncüsü olmuştur.

duğunu, Anadolu'nun çeşitli yörelerini gezip dolaştığını anlıyoruz. Bu yolculukları sırasında bazı bölgesel deyimleri, yoksul köylünün, çobanın, zanaatkâr ve küçük esnafın, kısacası halkın kullandığı yaşayan Türkçeyi özümlediği düşünülebilir. En soyut, en gizemci kavramları bile yalın sözcükler, gündelik deyimlerle ifade edebilen Yunus Emre'nin dil dehasını halka yakınlığında, halkın bağrından seslenen bir şair oluşunda aramak gerekir. Yunus bir halk şairi değil ama, Gölpınarlı'nın deyimiyle «halkın şairi»dir. Fahir İz onu Türk şiir dilinin kurucusu olarak görüyor:

«Yunus bir anlamda Türk şiir dilinin kurucusudur. Yazık ki onun geleneği, tekke şiir akımı dışında, uzun yıllar sürdürülmemiş, Türk şairleri yabancı etkilere alabildiğine açılmıştır. Son elli altmış yıldır, Türk dili bilinci güçlendikçe, Yunus'un önemi anlaşılmış, şair aydınlarca adeta yeniden keşfedilmiştir. Yunus'un dili ortak islâm kültürünün etkisinde kalmakla birlikte, bu kültürün altında ezilmez. Kişiliğini yitirmez. Bu dil XIII ve XIV. yüzyıllardaki Anadolu halkının dilidir. Altı yüzyılın ötesinden seslendiği halde halâ bize yakındır, bizdendir.» (Bkz. «Yunus Emre'nin Dili», **Uluslararası Yunus Emre Semineri,** a.g.y. s. 127).

Nâzım Hikmet, işte bu bize yakın, bizden olan dille şiir söylediği, «ayağı çarıklı, kızıl börklü» Türkmenlerle Konya'yı alıp «Sarayda ve dergâhta» Türkçe konuşulmasını buyuran Karamanoğlu Mehmet Bey'in yolundan gittiği için, Yunus Emre'yi ilk ulusal şairimiz sayıyor. Ve kendi şiiri içinde onun dizelerine yer verirken, XIII. yüzyıl Anadolu Türkçesinin tüm özelliklerini —bu arada bazı arkaik unsurları da— olduğu gibi aktarıyor. Bu özelliklerin «Türk Köylüsü» şiirine hiç değiştirilmeden koyulması, Nâzım Hikmet'in Yunus'un diline, dolayısıyla da halk Türkçesine duyduğu hayranlığın sonucudur elbet. Ne var ki, Yunus'un dizelerini olduğu gibi kendi şiirine aktarırken değişik bir «eda»nın da peşindedir Nâzım. O dönemde yazdığı başka şiirlerde, örneğin başka bir incelemede ele aldığım «Kıyamet Sureleri»nde de aynı «eda»nın egemen olduğunu söyleyebiliriz. (Bkz. «Nâzım Hikmet'in Kıyamet Sureleri» **Birikim,** Temmuz 1976). Böylece, yalnızca Anadolu köylüsü değil, şairin kendisi de XIII. yüzyıl tasavvuf şiirinin içinden konuşur; bu şiirsel söylemle kendi söylemini özdeş kılmak, birinden ötekine kolayca geçerken iki ayrı çağı birleştirmek ister. Sözkonusu geçişi sağlayan yapıyı, bir başka deyişle

Nâzım'ın «Türk Köylüsü»nde Yunus Emre alıntılarından oluşturduğu kurguyu inceleyelim şimdi.

⁂

Halk türkülerinden sonra yeniden bir Anadolu şairine, Yunus Emre'ye yöneliyor Nâzım. Ve Yunus'un

«Ben yürürem yana yana ışk boyadı beni kana
Ne âkılem ne dîvâne gel gör beni ışk neyledi
.....
Miskin Yunus bîçareyem baştan ayaga yâreyem
Dost ilinden âvâreyem gel gör beni ışk neyledi» (a.g.y. s. 202)

dizelerinde betimlediği Tanrı aşkına yollara düşmüş gezgin derviş tipini, birçok şiirinde kendisinden «bîçare Yunus» diye sözeden Yunus Emre'nin garipliğini («Aceb şu yirde var m'ola şöyle garib bencileyin / Bagrı başlu gözi yaşlu şöyle garib bencileyin» (a.g.y. s. 190) Anadolu köylüsünün garipliğiyle özdeşleştiriyor:

«O 'Yunusu bîçaredir
Baştan ayağa yâredir'»

Bu gariplik, bu yalnızlk duygusu; ölüm haberinin üç günden sonra duyulup ölüsünün soğuk suyla yunması, Yunus Emre'den Eğin türkülerine dek Anadolu köylüsünün alınyazısı olmuştur. Yukardaki dizelerde öncelikle bu durumu vurguluyor Nâzım Hikmet. Ama onun, alınyazısına her zaman boyun eğmediğini de belirtiyor. Böylece, üç halk türküsünden ayrı ayrı aldığı dizelerle Yunus Emre'nin en ünlü şiirlerinden birini kendi metninde biraraya getirerek, alışılmamış, ilk bakışta kolayca görülemeyen bir kurgu yapıyor.

«Türk Köylüsü»nde Yunus Emre'den aktarılan başka dizeler de var. Ama bu dizeler «bîçare Yunus» kadar ünlü olmadıkları için, şimdiye dek «Türk Köylüsü» üzerinde çalışan tüm incelemecilerin gözünden kaçmış. Asım Bezirci'nin eleştirel basımında bu dizelerin kaynağının belirtilmeyişi de büyük eksiklik. Nâzım'ın şiiri, ancak Yunus Emre'ye yapılan göndermelerin gerçek bağlamlarına yerleştirilmesiyle açıklık kazanıyor çünkü. Yoksa şiirin bu son —ve kuşkusuz en önemli— bölümünü kavramak, Kurtuluş savaşıyla kıyamet günü

arasında bağ kurmak mümkün değil. Nâzım'ın tırnak içinde yazdığı «İsrâfil sûrunu urur / mahlûkat yerinden durur» dizelerini gerçek bağlamlarına, alındıkları Yunus Emre **Divan**'ına yerleştirelim önce:

«Anmâ mısın (sen) şol güni cümle âlem hayrân ola
Nîdesinî bilinmeyüp bîhod u ser-gerdân ola
İsrâfil sûrını ura hep mahlûkat yerden tura
Derilüben haşre vara kadı anda Sübhân ola
Zebâniler çeke duta îlede tamuya ata
Derî yana süngük tüte katı ulu efgan ola
Mâlik çagra tamuya çeküp meydâna getire
Tangrı korkusundan tamu zârı kılup nâlân ola
Taglar yerinden ırıla gökler heybetden yarıla
Ildızlar bagı kırıla düşe yere galtân ola
Yazıklarımuz dartıla anca perdeler yırtıla
Bilmedügün günahların anda sanâ ayân ola
Yûnus aydur işbu sözi erenlere toprak yüzi
Diler Hakk'ı göre gözi inâyet gerandan ola.» (a.g.y. s. 42)

Yunus Emre'nin kıyamet gününden sözeden başka şiirlerinde de İsrâfil'in sûra üfleyişi betimlenir:

«İsrâfil sûrın urıcak mahlûkat turugelicek
Senün ününden artuk hiç kulagum işitemeye» (s. 39)
«İsrâfil sûrın urıcak cümle mahlûk uyanıcak
Sorı hisâb sorılıcak arab dili lisan gerek» (s. 79)
«İsrâfil sûrı urıla yirün yüzi degşirile
Harâbola yaş u kurı çarh-ı felek de yorıla» (s. 122)
«Andan İsrâfil sûr ura ölenler yerinden tura
Geçe devrân-ı ruzigâr eyle yazmış celle celâl» (s. 81)

Nâzım'ın yine tırnak içinde yazdığı ve «Türk Köylüsü» şiirinin son bölümünü oluşturan «Dağları yırtıp ayırır / kayaları kesip yol eyler âbıhayat akıtmağa» dizeleri de Yunus Emre'den alınmıştır. Bu dizelerin yeraldığı metnin tümünü aşağıya aktarıyorum:

«Sensüz yola girürisem çârem yok adım atmaga
Gevhemde kuvvetüm sensin başum götürüp gitmege

Kendüliğinden geçeni toğar ider ma'şuk anı
Ördeğe kekliğe salar süre irüben tutmaga
Bin Hamza'ca kuvvet vermiş kaadir çalab ışk erine
Tağları yolından ırar kasdider dosta gitmege
Yuzbin Ferhad külüngini alup kazar taglar bünyâdını
Kayalar kesüp yol ider âb-ı hayat akıtmaga
Âb-ı hayâtun çeşmesi âşıkların visâlidür
Sohbeti ışkıla ider susamışları yıkmaga
Âşık mı derim ben ana Tangrının uçmagın seve
Uçmak hod bir tuzakdur(ur) eblehler canın tutmaga
Âşık olan miskîn olur Hak yolına teslim olur
Her ne dirsen boyun tutar çâre yok gönül yıkmaga
Bildük gelenler geçdiler gördük konanlar göçdiler
Işk şarabın içen canlar uymaz göçmege konmaga
Dutulmadı Yunus canı geçdi tamudan uçmagı
Yola düşüp dosta gider ol aslına uyakmaga» (a.g.y. s. 38)

Görüldüğü gibi Nâzım Hikmet Yunus'un yukardaki şiirlerinden üçüncü ve onuncu dizeleri olduğu gibi, deyiş özelliklerini bile değiştirmeden aktarıyor kendi metnine. Kur'an'da betimlenen kıyamet gününü, Yunus Emre'nin sözcükleriyle «Türk Köylüsü»nün içine yerleştiriyor. Böylece Kur'an'dan Yunus Emre **Divan**'ına, oradan da Nâzım Hikmet şiirine ulaşan ortak bir imge karşısında buluyoruz kendimizi. Nâzım Hikmet'in bu ortak imgeyi devrimci açıdan yorumlayarak, kıyamet inancını nasıl tarihsel maddeci bir determinizme dönüştürdüğünü «Kıyamet Sureleri»ni incelediğim yazıda ele aldığım için, burada ayrıntılara girmiyorum. Yalnızca şunu belirteyim: Yunus'un yukardaki şiirinde betimlenen kıyamet günü tümüyle Kur'an'a uygundur. Dünyanın sonunu her şeyden önce kozmik bir kargaşa, yeryüzü ve gökyüzünün alt üst olup yıldızların sapır sapır dökületeceği, insanların korkudan taş kesilecekleri bir felâket günü olarak düşleyen Muhammed, kıyametin İsrâfil'in sûr'a üfürmesiyle başlayacağını söyler:

«Sûr'a üfürülür. İşte bu geleceği söz verilen gündür (...) Sûr'a üfürüldüğü gün, Allah'ın diledikleri bir yana, göklerde olanlar da yerde olanlar da, korku içinde kalırlar. (...) Sûr'a bir üfürülüş üfürüldüğü, yer ve dağlar kaldırılıp bir vuruşla birbirine çarpıldığı zaman, işte o gün olacak olur, kîyamet kopar. (...) Sûr'a üfürüldüğü gün he-

piniz bölük bölük gelirsiniz.» (**Kur'an,** Diyanet İşleri Bakanlığı yay. s. 518, 383, 566 ve 581)

Burada önemli olan, Mizan'ın nasıl kurulacağını, günahkârların Mâlik tarafından nasıl cehenneme sürükleneceklerini islâm inancı çerçevesinde anlatan Yunus Emre'ye karşılık, Nâzım'ın kıyameti başka bir açıdan değerlendirmesidir. Geleneksel islâm kültürü bağlamından çıkarılıp yirminci yüzyıl tarihine yerleştirilen kıyamet imgesi, «Kıyamet Sureleri»ndeki gibi «Türk Köylüsü»nde de çağdaş bir anlam yükleniyor. «Kıyamet Sureleri»nde işçi sınıfı devrimini kıyamet inancından yola çıkarak betimleyen Nâzım Hikmet, burada da benzer bir eğretilemeye başvuruyor. Türk köylüsünün Kurtuluş Savaşındaki eylemini, emperyalizme başkaldırarak giriştiği ayaklanmayı, kıyamet gününde Isrâfil'in sûrunu duyup ayağa kalkan, bir anlamda dirilen tüm canlıların eylemiyle özdeşleştiriyor. Bunu yaparken de, yerinden kalkmak, ayağa dikilmek anlamına gelen «yerinden turmak» deyimini kullanıyor. Yunus Emre'den aldığı bir dizeyi XIII. yüzyıl Türkçesinin özelliklerini koruyarak katıyor şiirine. Böylece, **Şeyh Bedreddin Destanı**'nda uyguladığı yöntemi sürdürmüş, bu yapıtında XV. yüzyıl Osmanlı tarihçilerinin söylemini nasıl destan diline dönüştürmüşse, Yunus Emre'nin söylemini de «Türk Köylüsü»nde yeniden üretmiş, bir bakıma kendisinin kılmış oluyor. Şiirin son dizelerinde de aynı şey sözkonusu. Yunus'un «Kayalar kesüp yol ider âb-ı hayat akıtmaga» dizesini olduğu gibi alıyor Nâzım Hikmet. Ne var ki, Yunus'da Hamza gibi güçlü olan «ışk eri», kendini Tanrı yoluna adamış derviştir.(*) Yunus onun kişiliğinde «yüz bin Ferhat külingiyle» dağları delen bir kahramanı yüceltirken manevî gücün, Tanrı sevgisinin, Tanrıya ulaşıp Varlık'ta yokolmanın altını çizer. Diyeceğim, tasavvuf anlayışının temellendirdiği ilkeleri şiirleştirir Yunus. Ab-ı hayatı asla dönüşün, Hak'ka kavuşmanın simgesi olarak görür. Oysa Nâzım, başta Ferhat'la özleştirdiği Türk köylüsüne şiirin sonunda dağları deldirirken, akan suda Türk halkının kurtuluşunu görür. Bu kurtuluş simgesi Nâzım Hikmet'in yapıtını bir uçtan bir uca katederek, kimi vakit toplumsal kimi vakit de politik anlamda

(*) Hamza, Muhammed'in amcasıdır. Çok güçlü olduğundan kendisine peygamber tarafından «Tanrının arslanı» adı verilmişti. Uhud savaşında şehit düştü. Hamza'nın gücü halk yazınında efsaneleşmiş, bir sürü olağanüstü olayın kahramanı sayılmıştır: devlerle savaşır, Kafdağı'na kaçırıldığı, oradaki devleri öldürüp yeryüzüne geldiği söylenir.

bir kurtuluşa dönüşür. Asıl önemli olan, «Tahir ile Zühre» ve «Ferhat ile Şirin»i çözümlerken ayrıntılarıyla ortaya koymaya çalıştığım gibi, tüm insanlığın kurtuluşudur. (Bkz. «Nâzım Hikmet ve Halk Hikâyeleri», **Boğaziçi Üniversitesi Dergisi,** 1979.) Nâzım, eski metinlere çağdaş bir anlam yüklerken bu gerçeği hiç bir zaman unutmuyor. Ve yıllardan beri süregelen, değişik dönemlerde hep aynı biçimde tekrarlanan bir kurtuluş özlemiyle bitiriyor **Kurtuluş Savaşı Destanı**'nı:

«Yaşamak bir ağaç gibi tek ve hür
ve bir orman gibi kardeşcesine
bu hasret bizim...»

KAYNAKLAR

BAZİN Louis: «Yunus Emre ve Dil Sorunu», **Uluslararası Yunus Emre Semineri,** Akbank Yayınları.

BEKTAŞ Hacı: **Vilâyetnâme,** Haz. A. Gölpınarlı, İnkılâp Kitabevi.

EMRE Yunus: **Risâlat-al Nushiyya ve Dîvân,** Haz. A. Gölpınarlı, Eskişehir Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları.

GÖLPINARLI Abdülbaki: **Yunus Emre ve Tasavvuf,** Remzi Kitabevi.

GÜRSEL Nedim: «Nâzım Hikmet'in Kıyamet Sureleri», **Birikim,** Temmuz 1976.

HİKMET Nâzım: **Tüm Eserleri, IV.** Cilt, Cem Yayınları.

İZ Fahir: «Yunus Emre'nin Dili» **Uluslararası Yunus Emre Semineri**

KAPLAN Mehmet: **Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar,** Dergâh Yay.

KÖPRÜLÜ Fuat: **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar,** Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

KUR'AN: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

İDEOLOJİ VE BİLİM SORUNU: MİHÁLY VAJDA'NIN YAZISINA GİRİŞ

Irvin Cemil SCHICK

> ...Fakat geleceği inşa etmek ve gelecek bütün zamanlar için herşeyi halletmek bizim işimiz olmadığına göre, şu anda yapmamız gereken açıktır: varolan herşeyin insafsız eleştirisinden söz ediyorum; hem kendi varacağı sonuçlardan, hem de yerleşik güçlerle çatışmaya girmekten korkmayacağı anlamında insafsız. **Karl Marx**
>
> Arnol Ruge'e mektup (Eylül 1843)

Gramsci'den beri Marksçı düşünürlerce önemi daha da fazla kavranmış olan bir kavram, **ideoloji**'dir.(2) Bu kavram, özellikle Althusser'in değerli katkıları(3) bağlamında son yıllarda Türkiye'de de bir ölçüde işlenmiştir. Günlük konuşma dilinde oldukça serbestçe, hattâ dikkatsizce kullanılan bu terimin Marksçı kuramda kazandığı özgül anlamı —biraz tekrara düşmek pahasına da olsa— kısaca özetleyerek yazımıza başlamamızda yarar olabilir.

Destutt de Tracy ideoloji sözcüğünü ilk kez kullanırken,(4) özellikle Locke ve deneyci **(empiricist)** gelenekten kaynaklanan özgül bir 'fikir' anlayışı dahilinde bir 'fikir bilimi' yaratma gayesi güdüyordu. Bu anlayışa göre fikirler, geleneksel metafizik veya idealist kavramlarla irdelenemez, ancak doğal ilimlerin yöntemleriyle tahlil edilebilirdi. Tüm fikirler, insanın dünyadaki deneyimlerinden kaynaklandığına göre, ideoloji de insan denilen hayvan türünü konu edinen bir bilimin, zooloji ilminin bir kolu olacaktı.

Gramsci'nin de belirttiği üzere, ideolojinin 'fikir bilimi' ve fikir-

---

(1) Karl Marx, Fredrick Engels, **Collected Works** (New York: International Publishers, 1975), cilt 3, s. 142.

(2) Bkz. Antonio Gramsci, **Felsefe ve Politika Sorunları** (İstanbul: Payel Yayınevi, 1975) veya **Selections from the Prison Notebooks** (New York: International Publishers, 1971).

(3) Louis Althusser, **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları** (İstanbul: Birikim Yayımcılık Koll. Şti., 1979) veya **Pour Marx** (Paris: François Maspero, (1975), **Positions** (Paris: Editions Sociales, 1976).

(4) **Eléments d'Idéologie** (1801).

lerin kökenlerinin araştırılması anlamından 'fikir dizgesi' anlamına dönüşümü tarihsel olarak incelenmelidir.(5) Şu kadarı bilinmektedir ki, ideoloji kavramının olumsuz bir anlam kazanması, bir yandan de Bonald gibi idealist düşünürlerin, insanların düşüncelerinden başka fikirler tanımayan deneyci (ve maddeci) bir felsefeye karşı yönelttikleri eleştirilerden; ve öte yandan Napolyon'un şu ünlü sözlerinden kaynaklanmıştır:

> Güzel Fransa'mızın başına gelen tüm felâketlerin nedenlerini ideologların öğretilerinde arayabiliriz — onların kanunları insan kalbi bilgisine ve tarihin öğrettiklerine uydurmaktansa, aslî nedenleri yapay bir şekilde araştıran ve bu temel üzerine toplumsal yasaları kurmağa çalışan karmaşık metafiziklerinde.(6)

İdeoloji kavramı bu suretle bir aldatmaca, bir fikir hokkabazlığı anlamına getirilmiş, somut gerçeklerin bir bakıma antitezi hâline gelmiştir. Marx ve Engels'in özellikle **Alman İdeolojisi** gibi eserlerinde, ideoloji kavramı karşısında takındıkları olumsuz tavır, bu gelenek üzerine temellendirilmiştir:

> Bilinç **(das Bewusstsein)** hiçbir zaman bilinçli varoluştan **(das Bewusste Sein)** başka bir şey olamaz ve insanların varoluşları, onların gerçek yaşam süreçleridir. Tüm ideolojide insanlar ve ilişkileri eğer bir fotoğraf makinesindeki gibi başaşağı görünüyorlarsa; nesnelerin göz merceğinde ters dönmeleri ne denli onların fizikî yaşam süreçlerinden doğar ise, bu görüngü de o denli onların tarihsel yaşam süreçlerinden doğar.(7)

O halde bilinç yaşam sürecinden türediği gibi, bu yaşam sürecinin özgül tarihsel gelişimi de insan düşününde nesnelerin ve olguların oldukları gibi değil, belirli şekillerde çarptırılarak yansımalarına neden olur. İdeoloji, bu çarpılmanın sonucunda ortaya çıkan sahte bilinçtir **(false consciousness).** Ancak, söz konusu çarpılma örneğin Freud'cu öğretideki bireysel, yani psikolojik çarpılma değildir (ki burada böyle bir çarpılmanın varlığını inkâr etmiyoruz). Burada bahis konusu olan, insanın zorunlu olarak toplumsal niteliğe sahip olan yaşam sürecinden doğan ve bu nedenle bir sınıfa, sınıf frak-

(5) Gramsci, **a.g.e.** s. 86.
(6) Zikreden: A. Naess, **Democracy, Ideology, and Objectivity,** (Oslo, 1956), s. 151.
(7) Marx, Engels, **a.g.e.** cilt 5, s. 36.

siyonuna, veya en azından toplumsal zümreye ortak olan yanılgılar dizgesidir.

Çağdaş Marksçı kuram içinde ideolojinin irdelenmesinde en önemli rolü oynayan düşünürlerden biri bilindiği gibi Louis Althusser' dir. Bu filozofun ideoloji tanımı ise şöyle:

> İdeoloji, kendi mantığı ve düzenine sahip, belirli bir toplumda belirli bir tarihsel varlığı ve rolü olan bir temsiller (durumuna göre imge, söylence, fikir, kavram) dizgesidir... İdeolojide insanlar kendileriyle varoluş şartları arasındaki ilişkinin kendisini değil, bu ilişkiyi nasıl yaşadıklarını dışavururlar. İdeolojide gerçek ilişki, kaçınılmaz olarak imgelemsel bir ilişki içine dalmıştır, ve bu ilişki gerçeği değil, bir istenci (tutucu, evrimci, gerici veya devrimci), bir ümidi, bir özlemi yansıtır.([8])

Yukarıdaki alıntıda en önemli noktalardan biri şüphesiz şudur: ideoloji, insanların dünyalarıyla olan ilişkilerini değil, bu ilişkileri nasıl yaşadıklarını içerir — ki Althusser'in ideolojinin insanı bireylikten çıkarıp özne haline getirdiğini öne sürmesi([9]) bu bağlamda açıklık kazanmaktadır. Gerçekler, insanların yaşam süreçlerinin prizmasından geçerek ideolojide yer alırlar, ve gerçeklerle olan ilişkilerini yaşayış biçimlerine göre insanlar bunların (ideolojik) bilincine varırlar.

Marskçı öğretinin temel bir varsayımına göre, dünyayı tek bilme, ve varoluş şartlarının tek bilincine varma yöntemi, zorunlu çarpılmasıyla ideoloji değildir. Ondan başka, gerçeklerin belirli yöntemlerle doğru, yani nesnel olarak, oldukları gibi bilinmeleri de mümkündür ki, bu da bilimin gayesidir. Marx ve Engels, amaçlarını şöyle tanımlarlar:

> İnsanların söyledikleri, imgeledikleri, tasarladıklarından, veyahut söylenmiş, düşünülmüş, imgelenmiş, tasarlanmış insandan hareket ederek etten kemikten insana varmağa çalışmak değil; aksine gerçek, etkin insanlardan hareket ederek, onların gerçek yaşam süreçlerini esas alarak, ideolojik reflekslerin ve bu yaşam sürecinin yankılarının gelişmesini ortaya koymaktır.([10])

(8) Althusser, **Pour Marx**, s. 238-240.
(9) Althusser, **Positions**, s. 110-116.
(10) Marx, Engels, **a.g.e.** cilt 5, s. 37.

Sorun böylece ortaya konulduğu zaman, tüm dizge kendi içinde tutarlı olabilmekte, ve ideolojiye karşı 'bilimsel' yöntemlerle gerçeğin araştırıldığı iddia edilebilmektedir. Ancak Marksçı düşünürler arasında bu temel varsayımın geçerliliği pek soruşturulmamış, bu zahirî iç tutarlılıkla yetinilmiştir.

Oysa ortada önemli bir mesele vardır: 'bilimsel' yöntemlerle (örneğin doğal bilimlerin kabul edilmiş yöntemleriyle) gerçeğin **olduğu gibi** kavrandığı nasıl tanıtlanabilir? (Burada Heisenberg türünden bir niceliksel bilinemezcilikten[11]) söz etmiyoruz. Sorun daha temelde, herhangi bir bilimsel yöntembilimin (methodology) gerçeğin yaşandığı gibi (yani ideolojik olarak) değil de olduğu gibi bilinmesini sağlayıp sağlayamayacağıyla ilgilidir.) Örneğin fizikçiler yıllar yılı elektromanyetik dalgaların içinde yayıldığına inandıkları **'aether'** maddesini aramışlar, fakat sonunda, söz konusu olguların başka yollarla açıklanmasıyla mesele kapanmıştır. Bu arada **'aether'**in olmadığı da kanıtlanmamış, sadece bakışlar başka yöne çevrilmiştir. Çabalarının bilimsel yöntem dahilinde olduğu inancıyla hareket eden bu insanların 'bilimselliği' yadsınabilir mi? Zamanın yanıldıklarını (belki) göstermiş olmasıyla çabalarının bilimselliği arasında ne gibi bir ilişki vardır? Bugün de çeşitli bilim dalları çeşitli soruları cevaplandırmak için gayret etmekte, 'gerçeği' anlamağa çalışmaktadırlar — fakat cevapları bir yana, sordukları soruların dahi anlamlı olup olmadığının kanıtlanması olanaksız görünmektedir (ki bu şekilde bilimin geçerliliği konusunda Gödel türünden bir sonuca[12]) varmak kaçınılmazdır). Yöntemin iddiaya göre 'bilimsel' olması ne geçmişte gerçeklerin oldukları gibi algılanabildiğini kanıtlamıştır, ne de böyle bir şey yapabilir — kaldı ki teknoloji ne denli gelişirse gelişsin, sonuç olarak insanın (çeşitli aygıtlar tarafından kuvvetlendirilmiş de

(11) Quantum fiziğinde gözlemlenen bir nesnenin hem yerinin, hem de momentinin istendiği kadar doğruluk ve kesinlikle bilinemeyeceğini gösteren Heisenberg, asgarî yer ve moment hatâları arasında niceliksel bir ilişki bulmuştur. Çağdaş fiziğin ve bu ilkenin felsefî tartışması için bkz. W. Heisenberg, **Physics and Philosophy** (New York: Harper and Row, 1962).

(12) K. Gödel'in ünlü teoremine göre herhangi bir karmaşık mantıksal dizgede, doğrulukları kesinlikle belirlenemeyen önermeler vardır; eğer dizgenin sınırları yeterince genişletilirse, yeni dizgede bu önermelerin gerçeklikleri kestirilebilir, fakat bu kez de yeni önermeler ortaya çıkacaktır ki onların gerçeklikleri kesinlikle belirlenemeyecektir (bkz. **Monatschefte für Mathematik und Physik,** 1931).

olsa) beş duyusunun sınırlayıcılıklarını ortaya koyacakları bir yana, geliştiren yöntem ve cihazların dahî tasarlanamı yerine getirip getirmedikleri kesin olarak bilinemeyecektir.[13]

Marx ve Engels'in çağlarından etkilenmediklerini (ve dolayısıyla çağları tarafından sınırlandırılmadıklarını) söylemek Marksçılık olamaz kuşkusuz. Ve çağları, bilimlere duyulan olgucu **(positivist)** bir imanın hüküm sürdüğü bir çağdır. Oysa basit örneklerle şunu ortaya koyabiliriz ki bilim, dünyayı olduğu gibi değil, ancak yaşadığımız gibi görüp açıklayabilir: soruları soranlar da biziz, cevapları algılayan ve yorumlayanlar da biz. O halde yukarıda sözünü ettiğimiz ideoloji/bilim ikileminin zorunlu olarak var olmadığı sonucuna varmak gerekmektedir. Üstelik bu kaçınılmaz sonucun dogmatizme düşmeden yorumlanması lâzımdır. Bir yandan Stalin'in 'proleter bilim' yaratma uğraşlarının (Lysenko ve Kolmogorov olayları gibi) [14] hazin sonuçları hatırlardadır: Bu çabanın temelinde insanın gerçeklere yaklaşımının ister istemez ideolojik olacağı inancı yatıyordu, ve sosyalist devrim sonrasında bilime 'doğru' ideolojinin hâkim olması gerekiyordu. Öte yandan da gerçeğin insanlar tarafından algılanandan ibaret olduğunu söylemek idealizme saplanmak olur, zira maddeci dünya görüşüne göre gerçekler insan bilincinden bağımsız olarak vardırlar. Ne var ki bu kez de insan bilincinden bağımsız gerçeklerin oldukları gibi bilinip bilinemeyecekleri sorunu kesinlik kazanamamaktadır.

İçine düştüğümüz bu paradoks, sorunun doğru olarak ortaya konmadığını göstermektedir ki, Vajda'nın ilk üzerine eğildiği nokta

---

(13) Bunun basit birkaç örneği olarak şunları düşünelim: uzaydan gelen elektromanyetik dalgaları algılayan karmaşık bir cihaz; gözle görülemeyen nesneleri görmemizi sağlayan bir elektron mikroskopu; son derece karmaşık bir problemi çözmek için yazılan bir bilgisayar programı. Bunların ilkinde cihazın bize anlamlı gelecek bir biçimde yorumlayıp sunduğu dalgaların gerçek elektromanyetik dalgalara tekabül edip etmediği; ikincisinde binlerce defa büyütülmüş olarak gördüğümüz nesnelerin gerçek nesnelere uygun olup olmadığı; üçüncüsünde ise bilgisayarın işleyişiyle elde edilen sayıların, çözmeğe çalıştığımız gerçek dizgenin işleyişiyle elde edilebilecek olan değerlere uyup uymadığı nasıl kestirilebilir?

(14) Stalin, Kolmogorov'un matematiksel kuramlarında emperyalizmin sözcülüğünü ettiğini iddia etmiş; hiçbir eğitimi olmayan ve iflâs etmiş Lamarck'çı kuramlara inanan cahil Lysenko'nun yıllar boyunca Sovyetler Birliğinde biyoloji ve tıbba hâkim olmasını (ideolojik nedenlerle) sağlamış, tarımda büyük hasarlara sebebiyet vermiştir.

budur. İnsan düşünün gelişmesinde büyük bir aşama olduğunu kabul etmekle beraber, gerek Marksçı Lukács'ın, ve gerekse görüngübilimci Husserl'in bilimsel yönteme getirdikleri eleştiri, bu yöntemin evrenselleştirilmesinin hatalı olduğu doğrultusundadır: bilimsel yöntem, bugüne dek tatbik edildiği şekliyle gerçek 'bilgi' üretemez. Elde edilen data, sadece insan yaşamının dünyayla ilişkisini düzenlemek için kullanılabilir; bu veriler sayesinde insanın doğaya, doğanın da insana intibakı mümkün kılınabilir. Bu bilgi değiştiricidir, ve bu açıdan son derece yararlı olduğu yadsınamaz: Marx'ın dediği gibi[15] artık sorun dünyayı yorumlamaktan ibaret olmayıp, üstelik onu değiştirmektir. Bilim de bu işlevi görmektedir. Ama ortada gerçeğin olduğu gibi kavranabileceğini kantlayan hiçbir delil yoktur, ve dolayısıyla bilimsel yöntemlerle elde edilenin gerçek anlamıyla 'bilgi' olduğu iddia edilemez.

Marx ve Engels, Alman idealist filozoflarını hicvetmek için **Alman İdeolojisi**'nin önsözünde şöyle bir öykü anlatırlar: «Vaktiyle parlak bir delikanlı, insanların sadece yerçekimi fikrini kafalarına soktukları için suda boğulduklarını düşünmüş. Bu fikri kafalarından bir söküp atabilseler —örneğin bunun bir bâtıl veya dinsel inanç olduğunu ilân ederek— sudan gelebilecek herhangi bir tehlikeye karşı dirençli olabileceklerdi ona göre. Bu genç, bütün hayatı boyunca, zararlı sonuçlarına tüm istatistiklerin yeni ve değişik kanıtlar getirdiği bu yerçekimi yanılsamasına karşı mücadele etti...»[16]

Oysa maddeci felsefe, sahih ilimlerle **(exact sciences)** birlikte, somuttan soyuta gitmek iddiasında olduğu için, yerçekimini tartışılmaz bir veri olarak ele alacaktır. Örneğin fizik, tümdengelimli ve tümevarımlı **(inductive/deductive)** yöntemlerle bu olguyu araştıracak, niceliksel ilişkiler saptayarak meselâ $Gm_1m_2/r = F$ türünden denklemler oluşturabilecektir. Hatta belki daha da ileriye giderek yerçekiminin elektrik, manyetik veya diğer kökenlerini keşfederek çekimin doğasını ortaya koyabilecektir — ve bu suretle kuşkusuz bilginin sınırı ortadan kaldırılmış olmayacaksa da en azından bir adım öteye kaydırılacaktır.

Ancak Husserl, ve onunla birlikte Vajda, salt verilere, ve olgular arasında niceliksel ilişkiler saptamaya yönelik olan böyle bir bi-

(15) «Feuerbach Üzerine Tezler» onbirinci sav. Marx, Engels, **a.g.e.** cilt 5, s. 5.
(16) **a.g.e.** s. 24.

ilim anlayışına karşı çıkmaktadır. Amaçları, yukarıda da belirtildiği üzere bu tür bilimsel çabaların teknolojik gelişmeye katkıda bulunarak insanla doğa arasında uygunluk yarattığını yadsımak değildir. Kışın soğuğuna karşı giysiler ve ısıtılmış konutlarla, uzun mesafelere karşı ulaşım ve haberleşme araçlarıyla, öldürücü hastalıklara karşı tıpla mücadele edildiği bu çağda, sahih ilimlerin önemini kimse inkâr etmeyecektir (Olsa olsa teknolojinin, mevcut düzen ve hâkimiyet ilişkileri dahilinde nasıl kullanıldığı, örneğin çevre kirlenmesi, nükleer tehlike veya Skylab gibi olayların nasıl meydana gelebildiği eleştirilebilir.) Vajda'nın vurguladığı bilim eleştirisi, tüm erekbilimsel **(teleological)** kaygılardan arınmış bir eylemin gercek bilgi olma iddiasına karşıdır. Olgular arasında saptanan niceliksel ilişkiler, olguların ve gerçeğin nasıl ve neden varolduğunu açıklamaz, ve yaşamamıza bir anlam, gaye veya yön veremez. Oysa tüm, her zaman parçalarının toplamından fazla eder; insan eylemi, her zaman insan'a yönelik olmalıdır. Bilim ise, onsekizinci yüzyıldan itibaren erekbilimsel amaçlarını terkederek Vajda'ya göre gerçek **bilgi** olabilme imkânını da yitirmiştir:

> Bilimin insan bilgisinin gayesini —ki bu gaye, varlığımıza anlam vermektir— icra etmeyi başaramamasının nedeni, hem Husserl'e, hem Lukács'a göre, bilimin tümlük bakış açısını **(standpoint of totality)** kuşanamamasıdır. Bilim, sınırlı hesaplamalarda kalıp anlamlı ve gerçekten insanî eylemi dışlayan bir zenaat **(techné)**, bir el marifeti haline gelmiştir, zira insanî gerçeğe bir tümlük olarak değil, sadece 'nesnel' yasaların hükmettiği 'muayyen olguların' toplamı olarak yaklaşmaktadır.[17]

Mihály Vajda, çağdaş bilim anlayışını bu açıdan eleştirmekte, ve **Marksçılık dahilinden** kalkınarak çağdaş Marksçı öğretide hâkim olan bazı yanılgılara karşı çıkmaktadır. Vardığı siyasî sonuçlar ne olursa olsun, önemleri inkâr edilemeyecek sorunlar ortaya koyduğu bu değerli çalışmayı Türkiyeli okurlara sunmakla mühim bir tartışma başlatacağımızı umuyoruz.

(17) Mihály Vajda, «Lukács' and Husserl's Critique of Science,» **Telos** (St. Louis, 1978-9) sayı 38, s. 105.

MARKSÇILIK VE GÖRÜNGÜBİLİM(1)

Mihály VAJDA

Husserl'in yazdığı her satırı okumuş değilim ama, Marx'ın adını bir kere olsun anmadığına şüphe yok gibidir. Üstelik herhangi biri ona, temelini atmış olduğu çağdaş görüngübilimin çok geçmeden Marksçılığa bağlanacağını söyleseydi, herhalde ne diyeceğini bilemezdi. Oysa ölümünden sadece yirmi yıl sonra, çağın en önemli Fransız düşünürlerinden biri olan Meurice Merleau-Ponty, Marx ile Husserl'in düşünceleri arasında bağlantı kurmak suretiyle Marksçılığın temel felsefî sorunlarını görüngübilimci yöntemi kullanarak çözmeğe çalışmıştır. Bugün de Marksçılık dahilinde kendisine görüngübilimci diyen bir akım vardır (İtalya'da Enzo Paci okulu, bazı Amerikalı Marksçılar, v.b.) ki bunların Marksçılığını da, görüngübilimciliğini de yadsımak saçma olur.

Şahsen ben de böyle çabaların faydalı olacağına inanıyorum. Fakat burada görüngübilimci Marksçılığın ana hatlarını özetlemeği amaç edinmedim. Sözünü etmek istediğim, görüngübilimin felsefî radikalizmidir. Kuşkusuz bu yönü, Marksçılığınkine birçok açıdan yakındır.

Herşeyden önce, felsefî anlamda radikal olmak ne demektir? Marx demiştir ki, radikal olmak, şeyleri köklerinden kavramaktan başka bir şey değildir. Ve eklemiştir ki, şeylerin kökü de insandır. Marx'a katılıyorum: felsefede radikal olmak, insanı göründüğü şekilde —veyahut şöyle diyelim— felsefî geleneğin onu algıladığı şekilde soruşturmaktan ibarettir. Fakat acaba felsefede bir geleneksel insan görüşü olduğundan söz etmek abartma olmaz mı? Descartes'ten Hegel'e kadar Avrupa felsefesinde tek ve tutarlı bir insan kavramının varlığından söz edilebilir mi? Şüphesiz burjuva çağı felsefe-

(1) Görüngübilim **(Phänomenologie):** Edmund Husserl'in kurduğu, olgu bilimlerinin karşısına koyduğu öz bilimi.
Bu çalışma, M. Vajda'nın 25 Eylül 1979 tarihinde Boston Üniversitesinde (A.B.D.) sunduğu bir konuşmanın başka yerde yayınlanmamış metnidir. Konuşmacının zikrettiği alıntılar için kaynak göstermeyip, sadece metnin Türkçeye çevrilişiyle ilgili olarak dipnotlar eklemeyi uygun bulduk. Tüm dipnotlar çevirene aittir.

sinin —burjuva felsefesinin— bir tek insan kavramından bahsetmeğe olanak yoktur. Yine de bu çağdaki insan kavramlarında hiç münakaşa edilmeyen bazı ortak öğeler olmuştur. Bu ortak öğeleri inkâr etmek hem Marksçılığa, hem de görüngübilime özgü olmakla, bu iki dünya görüşüne de felsefî anlamda radikal diyebilmemizi mümkün kılmaktadır.

Oysa görüngübilim geleneksel epistemoloji görüşünü, ve çeşitli varyantlarıyla Marksçılık, toplum yapısını odak noktası olarak almaktadır, ve bu iki öğretinin hiçbirinde insan merkezî konumda değildir. Husserl «insan nedir?» sorusu üzerine pek birşey söylememiştir. Marx'ın görüşüne göre ise, bilindiği gibi, insan toplumsal ilişkilerinin bileşiminden ibarettir. Lâkin her iki felsefî dizgenin de ana sorunu, tüm diğerlerinin olduğu gibi, eninde sonunda insanın özüne ilişkindi.

İlkin görüngübilim ve Edmund Husserl'in bir sağlam bilgi temeli oluşturmak yolundaki çabalarından bahsedeyim, zira **Mantık Araştırmaları**'ndan **Avrupa Bilimlerinin Bunalımı** ve **Görüngübilim**'e kadar tüm eserlerinde çabası, Avrupa epistemoloji geleneğinin, kendi görüşüne göre kaçınılmaz olarak kuşkuculuğa **(scepticism)** varan başlangıç noktasını sarsmağa yönelikti. Bu gelenekte savunulması imkânsız olan, öngördüğü cevaplar değil, başlangıç noktası ve sorunun kendisidir. «Bilgi, nesnelerin kendileriyle uyumluluğundan nasıl emin olabilir, bilgi nasıl onlara ulaşabilir?»(2) diye sorulduğu takdirde, bu soruyu sormakla bir çıkmaza girilmiştir bile. Bilgimiz bir taraftadır, nesneler öte tarafta; ve ikisi arasında bir köprü kurma ümidi yoktur. Bu sorunun kökeni, dünyanın suretini çıkarmağa yönelik olan 'doğal tavır'dadır **(natural attitude)**: kendi içinde bir dünya vardır, bir de onun hakkındaki bilgimiz. Günlük yaşamda fazla bir zorluk çekmeden bu tavırla geçinmek mümkündür. Bilim için de fazla bir sorun yoktur. Günlük yaşamda insan (ki bu açıdan bilim adamı da aynı yaşamın insanıdır), nesnelerle haklarındaki bilgimizin birbirlerinin aynı olduğuna; ve dünya hakkında herşeyi bilemiyor ve arada bir yanılabiliyorsak da, bilgimizin temel yapı ve içeriğinin dünyanın kendisine tekabül ettiğine neden kanîdir? Bu açıdan bakıldığı takdirde tahayyül edilmesi olanaksız bir tek şey kalır, o da bilgidir

(2) **«Wie kann Erkenntnis ihrer Übereinstimmung mit den an sich seinden Sachen gewiss werden, sie 'treffen'?»**

— insan bilgisinin kendisi. Fakat şüphesiz bilginin kendisini anlayamıyor olmamız, günlük bilgi üzerine kurulmuş olan günlük eylemlerimizi de etkilemez, dünyanın bilimsel gelişmeler üzerine kurulmuş olan teknik değiştirilişini de. Bu bizi, kendimizden, amaçlarımızdan, ve gelişmeden emin olduğumuz sürece rahatsız etmeyecektir. Fakat eğer bilimlerin 'zenginliği' ile gözlerimiz —ondokuzuncu yüzyılda olduğu gibi— kamaşmazsa; eğer amaçlarımızın doğrultusu konusunda kararsızlığa düşersek — o zaman bilgimiz de sarsılacaktır; ve yalnız bazı (veya birçok) açıdan yanılmamız anlamında olmayacaktır bu sarsılma. Şu anlamda sarsılacaktır ki, üstelik bilgimizde temel bir yanılgı olması ihtimalini tümüyle bertaraf edemeyeceğiz. Oysa tam bize en elzem olduğu anda, bilgimizin gerçeğe tekabül edip etmediğini bilmek hayatî önem kazanacaktır. Ve o zaman, 'doğal tavır' üzerine kurulmuş olan epistemoloji, zorunlu olarak başarısızlıkla karşılaşacaktır.

Geleneksel felsefenin epistemolojisinin bu hezimeti, yepyeni bir başlangıç noktasını, 'doğal tavır'ın geçerli olup olmadığı sorununun yeniden gözden geçirilmesini gerektirmektedir. Bu temelden yeniden yönlendirme yöntemi, 'görüngübilimsel indirgeme' **(phenomenological reduction), epoché,**(3) her türlü usçu **(rational)** şüpheyi önceden dışlayan bir bilgi edinmek için bir iddia ileri sürme yöntemidir. 'Doğal tavır'ın kusuru —ki bu tavır, insanın günlük eylemlerinde zorunlu olarak takınması anlamında gerçekten de doğaldır— felsefenin, ve onun dahilinde epistemolojinin, temeli olduğunu iddia etmesi, kendi sınırlarını görememesidir. Bu tavır, dünya hakkında bilgi olmayıp, sadece onu değiştirmenin bir yöntemi olduğunu kavrayamamaktadır. Kendilerine intibak etmemiz için bize sunulmuş olan verileri değiştirmenin bir yöntemidir bu. 'Doğal tavır'ımız yaşamamız için gerekli olan bir intibak ve verilmiş koşullara hâkim olma yöntemidir. Bu tavır üzerine kurulmuş olan bilim, bu tavrın sınırlarını aşamaz. Sadece bir değer üzerine, kullanışlılık değeri üzerine dayandırılmış bir yöntem olarak kalır; ve çevremize **(Umwelt)** salt ona

(3) **Epoché** Yunancada 'devre, çağ, mevsim' v.b. karşılığıdır. Husserl'e göre felsefenin ve bilimin gayesi **tüm** ile ilgilidir; fakat tüm salt doğal bir varlıktan ibaret değildir. Algılamada tümden sınırlı bir gerçeğe yapılan indirgemeye bu terimle işaret edilir.

hükmetmek için yaklaşır. Bir **techné**,[4] bir zanaattır, fakat gerçek bilgi değil.

Bu tavır nasıl sonuçlar doğurur? Tüm çağdaş bilimin bu tavır çerçevesi dahilinde hareket etmesinin sonuçları nelerdir? Felsefenin de (çağdaş anlamda) bilimler üzerine yapısını kurmağa çalışmasından ne gibi neticeler çıkar? İlkin, bu tavrın mahpusu kalan insan çevresinin her hâli **(moment)** bir kalım **(survival)** aracından fazla bir şey olmayacaktır; her hâl, yani salt doğa değil (ki doğaya karşı böyle bir tavır takınılması bir ölçüde, fakat sadece bir noktaya kadar, kabul edilebilir — çevre korunması sorunlarını düşünelim), üstelik insanlık, ve hatta o insanın kendisi. Öte yandan bu tavır üzerine temellendirilmiş, bilim üzerine kurulmuş olan felsefe, temel işlevini yerine getiremez, bize bir erek veremez. Eğer genel tavrımız bize verilene intibak etmek ise, ve tüm çevremizdekiler bizim için sadece birer kalım aracıysalar, o zaman kalımın kendisinden gayri bir ereğimiz olamaz. Bu olguculuk **(positivity)** felsefesi, insanın Husserl'in tanımladığı anlamda **telos**'unu[5] kavrayamaz ve dışavuramaz. Dolayısıyla bizim 'nesnellik' diye anladığımız bir şey karşısında tümüyle savunmasız kalırız. Biz kendimiz de giderek çevremizin verilerinin hükmü altına girmiş salt nesneler haline geliriz. Husserl'in dediği gibi, olgu bilimleri, bizi olgu insanları yapar.

Husserl'ci bilim eleştirisinin, romantik bilim eleştirisiyle hiç ilişkisi yoktur. Onun, bilimlere ve bilimsel yöntemlere karşı hiçbir itirazı yoktur, yeter ki kendi sınırlarını tanısınlar, ve tüm bilgi türlerinde (yani insan ve tin bilgisinde de) izlerini bırakmak istemesinler. Galile'ci keşiften hareket eden yöntemiyle bilim insanlığın en büyük başarılarından biridir, ve yaşamımızda vazgeçilmez önemi vardır. Fakat dünyaya karşı tüm tavrımızı belirleyemez — daha doğrusu, belirlememelidir.

Acaba bu Husserl'ci bilim, bilimlere dayandırılmış felsefe, ve bilgiyi —gerçek bilgiyi— anlamamızı engelleyen 'doğal tavır' eleştirisiyle, Marksgil eleştiri arasında ortak öğeler var mıdır? Marx, son

---

(4) **Techné** (Yunanca), Lâtince karşılığı **ars** gibi, başlangıçta 'teknik, yöntem, zanaat' anlamında kullanılmış, fakat giderek özgül olarak sanat anlamına gelmiştir. (Eskiçağda bilinmeyen sanat/zanaat ayırımı, ondokuzuncu yüzyıl burjuva sanat felsefesinin eseridir.) Burada sözcük asıl anlamında kullanılmaktadır.

(5) **Telos** Yunancada 'erek, gaye, hedef' karşılığıdır.

tahlilde bir bilim hayranıydı, ve ne de olsa sosyalizme bile bir bilimsel temel vermek istiyordu. Fakat daha önce de belirttiğim gibi Husserl bir bilim düşmanı değildi. Üstelik kendisi felsefeyi bir sahih ilim olarak tesis etmek istiyordu. Hatta 'görüngübilimci hareketini' ortaya attığı zaman kaleme aldığı çalışmanın adı, **Philosophie als strenge Wissenschaft** (Bir Sahih Ilim olarak Felsefe) idi. Şu farkla ki onun görüşüne göre bir sahih ilim olarak felsefe, mevcut genel bilimler üzerine temellendirilemezdi. Bir sahih ilim olarak felsefe, gerçek işlevini başarmak, yani dünya hakkındaki bilgimize, gerçeklik nizamlarına **(Wahrheitsnormen)** uygun olarak yaşayabilmemizi sağlayacak bir gerçek bilgiye temel oluşturmak için, kendi yöntemini kendisi bulmak zorundadır. İşte tüm bunları göz önüne alır, ve salt Husserl'in Galileci bilimlerin haksız iddialarına karşı sürdürdüğü mücadeleye bakışımızı sınırlandırmazsak, kendisiyle Marx arasındaki yakınlığı görebiliriz. Kendinden emin bir bilimcilik çağında yaşayan Marx, hiçbir zaman bilimlerle kendi arasındaki ilişki hakkında fazla düşünmemiştir. Yine de —kendi kavramlarının dünyaya bilimsel yaklaşımın devamı olduğunu sanıyor idiyse de— asıl uğraşı olan ekonomi politiğin eleştirisini oluşturmada Marx bir görüngübilimci değilse neydi? **Kapital,** verilerden hareket eden bir bilim olarak ulusal ekonominin **(national economy)** eleştirisi değil miydi? Ve bunu yaparken onun bilimselliğini kabul edip öncüllerini **(premises)** inkâr etmiyor muydu? Marx'ın iktisatçılara dair birkaç sözünü aktarayım: «İktisatçılar, yukarıda belirtilen ilişkiler dahilinde (yani burjuva üretim ilişkileri, işbölümü, kredi, para, v.b.) üretimin nasıl yer aldığını açıklarlar; fakat açıklamadıkları, bu ilişkilerin kendilerinin nasıl üretildiği, yani onları doğuran tarihsel harekettir.»

Marx'ın bu sözleri, 'iktisatçılar'ın sadece bazı gerçekleri belirtip, diğerlerini sakladıkları şeklinde yorumlanabilir. Fakat Marksgil 'ekonomi politiğin eleştirisi' kavramının tümü, Marx'ın niyetinin bu olmadığını göstermektedir. Onun için sorun, gerçeğin yanısıra yanılgıların da varolması değildir. Marx, burjuva ekonomi politiğini bilimsel gerçek olarak kabul eder; yine Marx'tan bir alıntı sunayım: «Ricardo, formülünün gerçekliğini, onu tüm iktisadî gerçeklerden türeterek, ve bu suretle tüm görüngüleri, hatta ilk bakışta onunla çelişir görünenleri dahî, açıklayarak saptamaktadır; onun öğretisini bir bilimsel dizge yapan işte budur.» Bu bilimsel gerçek, burjuva ekonomi politiğinin gerçeğidir. Hiçbir şekilde bunun salt göreceli bir

gerçek olduğunu ileri süremeyiz. Kapitalist iktisadın tüm mekanizmasını açıkladığı ölçüde bu gerçektir — fakat bunu burjuva bakış açısından yapmaktadır.

Marx için bir burjuva bakış açısı kabul etmek ne demektir? Bu sadece —ki bu görüş belki Marksgil konumun bir Lukács'çı yorumudur ama, şüphesiz haksız da değildir— varolan ilişkileri veri olarak ele almak, dünyayı bizden bağımsız olgulardan mürekkep kabul etmektir. Ve, bu savı öne sürer sürmez, Marksçı dili mi, yoksa görüngübilimci dili mi konuştuğumuza artık emin olamayız. Marx'ın doğa bilimlerinin yöntemine karşı bir itirazı yok idiyse de, doğal bilimlerin yöntemleriyle çalışan toplumsal bilimler karşısındaki tutumu aynen Husserl'inki gibidir. Felsefî bakış açısına göre bilimin gerçekliği aynı zamanda yanılgı olabiliyor — varolan gerçeğin kifayetli bir tarifi olmasına rağmen. Ama onun ekonomi politiği —insanlararası ilişkilerin doğa ilişkileri kadar nesnelerarası ilişkiler olarak ele alındığı bir bilimi— eleştiriş şekli, bu bilimi 'mücerret (yalın) bireyler' **(isolated individuals)** konusundaki hatalı felsefî kavramla aynı kefeye koymaktadır. Fakat o halde onun yöntemiyle, bilindiği gibi Descartes'çı şüpheyi **(Cartesian doubt)** yeniden canlandırmağa çalışan görüngübilimci yöntem arasında nasıl bir ilişki olduğu varsayılabilir?

Görüngübilimci yöntemi tarif ederken, 'doğal tavır'ın eleştirisinden söz etmeğe başladığımız yere dönelim. Felsefe (ve tin **(Geist)** bilimi — bir felsefe dalı olarak tin bilimi), **skepsis**'i[6] yenebilmek için, bu doğal tavrın konumunu terk etmeli; günlük hayatın ve bilimlerin, kendi başlarına varolan nesnelerle, bizim haklarındaki bilgimizin ayrı ayrı sahalar oldukları, ve aralarındaki bağlantıyı izah etmenin epistemolojinin işlevi olduğu yolundaki pragmatik inancını bir tarafa bırakmalıdır. Husserl'e göre Descartes'çı şüphe, **cogito**'nun[7] kendisi haricinde herşeyin varlığının geçerliliğini **(Seinsgültigkeit)** dışlayarak zorunlu olarak tekbenciliğe **(solipsism),** tüm ilişkileriyle dünyanın onun için aşkınlık **(transcendence)** olduğu, etiyle kemi-

(6) **Skepsis** Yunancada 'inceleme, şüphe' karşılığı olup, burada görüngülerin nesnel gerçekliği hakkında felsefî şüphe anlamındadır.

(7) **Cogito** Lâtincede 'düşünüyorum' demek olup, Descartes'ın ünlü **«Cogito Ergo Sum»** (Düşünüyorum, o halde varım) cümlesine gönderme yapmaktadır. Descartes'çı şüphe gereğince: madem ki düşünüyorum, o halde var olduğuma emin olabilirim — ancak diğer her şeyin varlığından şüphe etmeliyim.

ğiyle var olan, ve bizim içkin **(immanent)** bilinç muhtevamızla ilişkisinin sonsuza dek bir muamma kalacağı, tek ve mücerret (yalın) birey anlayışına götürmez. Dolaylı, yani görüngübilimci şekliyle Descartes'çı indirgeme **(reduction)** tam karşıt sonuca, yani bilgiyi ve dolayısıyla dünyayı tahayyül etmenin temel engeli olan aşkınlığı ortadan kaldırmağa götürür. Descartes'çı şüpheyi görüngübilimci indirgeme yöntemiyle ele alırsak görürüz ki **cogitatum**[8]) olmaksızın **cogito** olamaz; ve bilincimizin herhangi bir eylemi, yönelimsel **(intentional)** bir eylemdir, çünkü kendi nesnesini de içerir. Eğer görüngübilimci yöntemden hareket edersek, sahih verilmişliğe **(evident givenness),** mutlak olarak verilmiş olan herşeye varırız. Dünyanın aslî ilişkilerinin aşkınlığı ortadan kalkar. Bu, Husserl'ci **Wesensschau'** nun (öz görüşü) anlamıdır. Onun yardımıyla yaşam dünyamızın **(Lebenswelt)** yapısını bizden saklayan kategoriler dizgesini parçalayabiliriz. Husserl'ci **epoché,** dünyamızın, bilincimizin ruhbilimsel datasına indirgenmesinin tam karşıtıdır. Bu, konumunu toplumbilimsel açıdan yorumlamak istemediği için Husserl'in burjuva diye adlandırmadığı (fakat bizlerin Marx'ın yanıbaşından tereddütsüz olarak burjuva diye nitelendirebileceğimiz) bir tavrın putlarının kırılmasıdır. Yer yer Marx'ın görüşlerini ortaya koyuş şekli bile bize Husserl'inkileri hatırlatır — özellikle eleştirisinin yöntembilimsel öncüllerini saptadığı zamanlar. Dünya karşısında takınılan soyut, spekülatif tavrın terk edilmesinin, veya da felsefî bilinç için gerçek başlangıç noktasının somut olması gerektiğinden söz ederken o bir görüngübilimci değil miydi? Marx, konumunu epistemolojik olarak her açıdan geliştirmemiş, ve zaman zaman kuramının salt pragmatik düşünce tarzının geliştirilmesi olduğunu sanmış ise de, bu sadece onun çalışmasını görüngübilim yöntemiyle tamamlamak için bir saiktir.

Şimdiye kadar sözünü ettiğim, görüngübilimin epistemolojik ön şartlarıdır. Bunu, en soyut düzeyde de olsa Marksçılık ile görüngübilim arasında ortak öğeler olduğunu tanıtlamağa çalışmak için yaptım. Fakat, daha önce de söylediğim gibi en önemli ortak öğe, ikisinin de geleneksel —isterseniz burjuva diyelim— insan kavramına getirdiği birbirine benzer eleştirilerdir. Bu bağlamda ikisi de, özü somut duyumsallık ile soyut ustan meydana gelen bir insan kavra-

(8) **Cogitatum** Lâtincede 'düşünülen' karşılığıdır — düşünülen olmadan düşünme eylemi olamaz.

mına sahiptir. Bunlardan ilki insanın bireyliğinin, ikincisi de insanlığa mensupluğunun taşıyıcılarıdır. Ve dolayısıyla ilki bencilliğin, bireyin zorunlu bencilliğinin taşıyıcısıdır; oysa ikincisi, insanın bu bencilliğini, türün adına ve türün menfaatleri için kısıtlar, v.b. Geleneksel felsefî düşün eleştirisinin epistemolojik ve antropolojik düzeyleri arasındaki ilişkişiyi kavramak için **Der Formalismus in der Ethik und die Materiale Wertethik** (Ahlâk Felsefesinde ve İçeriksel Değerler Ahlâkında Biçimcilik) adlı eserinde görüngübilimin anropolojik ve toplumsal sonuçlarını açık olarak ortaya koyan Max Scheler'den bir alıntı aktarayım: «Her yerde varolan düzensiz bir kaostur (bir yanda 'algılamalar'ın, bir yanda 'içgüdü' ve 'eğilimler'in). Bu ön şart duyumsallığın **(sensualism)** —en belirgin haliyle Hume tarafından ortaya koyulduğu gibi— ve Kant'ın ortak temel yanılgısıdır... Eğer dünya önce bir algılamalar yığınına, ve insan içgüdü parlayışlarının kaosuna çevrilirse (...) o zaman bizi doğal deneyimlerin içeriğine geri götürecek olan bir düzenleyici müessir madde'ye **(active principle)** ihtiyaç olacağı başından açıktır. Kısacası, Hume'cı doğa, varolmak için Kant'çı anlığa **(intellect)** muhtaçtı; ve eğer ikisi de doğal deneyim durumuna yaklaşacaksa, Hobbes'cı insan, Kant'çı kılgılı us'a **(practical reason)** muhtaçtı. [Burada şunu belirtmeliyim ki Scheler'deki doğal deneyim, Husserl'in 'doğal tavır'ının detasının muadili değildir. Aksine onda, görüngübilimsel öz görüsünün verdiği gerçektir.] Bu tümüyle yanlış Hume'cı doğa ve Hobbes'cı insan önşartları olmaksızın o varsayım abestir.»

Epoché'nin, görüngübilimsel indirgemenin sonucu olarak insanın, varlığı burjuva toplumunun ve yasalarının temeli olan burjuva düşününün mücerred (yalın) ve bencil bireyi olmadığı açık olarak ortaya çıkar. İnsan, son tahlilde bir toplumsal **(communal)** (9) varlıktır. Husserl'ci anlamda Descartes'çı indirgemenin deneyimi şöyledir: Nasıl ki bu indirgemenin monad'ı (bölünmez birlik) onun yöntembilimsel tekbenciliği içine batarsa, insan da başkası olmasaydı kendi de olmayacağını, ve başkasının da onsuz aynı olmayacağını görür. Eğer kendine —ve dolayısıyla başkasına— bakarsa, anlama-

(9) 'Toplumsal' sözcüğünü bazı **communal,** bazı da **social** karşılığı olarak kullanıyoruz — hangi anlamın kastedildiği metinden anlaşılacaktır; örneğin **social theory, communa society,** v.b. Aşağıda da **Gemeinschaft/Gesellschaft veya Community/Society** karşılığı olarak 'cemaat/cemiyet' sözcüklerini kullanacağız.

lıdır ki o, kendi varlığı dolayısıyla bir toplumsal varlıktır. Sadece başkasıyla birlikte, zorunlu olarak öznelerarası **(intersubjective)** niteliği olan dünyasını kurabilir. Birey, kendi içine kapalı değildir. Hatta başkaları olmaksızın kendisi bir birey bile değildir. Sadece başkalarıyla olan ilişkisi sayesinde kendi içinde insan dünyasının tüm zenginliğini taşıyan bir bütün birey olabilir.

İnsanın toplumsal niteliği — işte görüngübilimci ve Marksçı antropolojinin ortak öğesi. Fakat şundan eminim ki, çağdaş dünyanın görüngübilimci bir çözümlemesiyle bir adım öteye gidebilecek, ve Marksçı insan ve toplum kavramlarını bile eleştirebilecek — siyasî açıdan önemleri pek yadsınamayacak bazı sonuçlara da varabileceğiz.

Şurası muhakkaktır ki Marx, ve onu takiben geleneksel Marksçılık, felsefî düzeyde insanın toplumsal niteliğini vurgulamıştır. Ancak, Marksgil burjuva toplumu kavramı, liberal görüşten —felsefî ön şartlarını ve sonuçlarını kabul etmemekle birlikte— çok etkilenmiştir. Liberalizm düşünürleri kadar Marx da, kapitalizmde insanın toplumsal niteliğinin, insanlar arasındaki menfaat ilişkileri ve insan ilişkilerinin salt işleve dönüklüğü altında ezildiğini; kapitalizmde son tahlilde insanlar arasında para ilişkisinden başka hiçbir ilişki kalmadığını öne sürüyordu. Ona göre burjuva düşünündeki sahte bilincin dışavurduğu eğilim, yani yukarıda tasvir edilen antropoloji, sadece bir açıdan yanlıştı: insanın bazı ebedî özlerine tekabül etme ıddiası açısından. Madem ki bir zamanlar insanın gerçek bir toplumsal varlık olabildiği bir cemiyet vardı — o halde böyle bir insanî toplumu gelecekte de kurmağa imkân vardır. Fakat kapitalizm dünyasını tümüyle yabancılaşma dünyası olarak; insanın toplumsal niteliğinin var olduğu, fakat sadece tümüyle yabancılaşmış bir biçimde, yani pazar ilişkilerinin aracılığıyla **(mediated by)** var olduğu bir dünya olarak görüyordu.

Eğer kapitalist toplum hakkındaki bu Marksgil yargı doğru olsaydı, yabancılaşmanın ortadan kaldırılması için hiç bir ümit kalmazdı. Liberalizm ve Marx'ın bu ortak görüşüne tekabül eden böyle bir toplumda yabancılaşmaya karşı savaşabilecek hiçbir güç olamazdı. Gerçi tabii ki Marksgil görüşte sorunun bir kuramsal çözümü mevcuttur — Hegelci anlamda bir diyalektik çözüm. Buna göre bu toplumda insanlığının her unsurundan **(moment)** yoksun bırakılan proletarya, zorunlu olarak bu topluma karşı başkaldırır, onu yok eder, ve

yeni insanî bir toplum yaratır. Yüzyılımızın tarihsel deneyimleri ise bu görüşün yanlışlığını göstermiştir — hem de üç ayrı açıdan: Bir yandan öğrendik ki, kapitalizmde proletarya insanlığının her unsurundan yoksun değildir, ve Eduard Bernstein'ın haklı olarak belirttiği gibi, bir proleter mücadele sonucu bir 'burjuva' olabilir. Proletaryanın sınıf bilinci hiçbir zaman Lukács'çı anlamda isnat edilmiş **(imputed)** olmamıştır (Bu, neo-kapitalizm'in deneyimidir.) Ve öte yandan derin kriz anlarına rastlayan başkaldırmaların çok olumsuz, gerici bir şekil alabileceği görülmüştür (faşizm deneyimi). Ve nihayet proletarya diktatörlüğünün bir devrimci seçkinler kadrosunun **(elite)** idareyi ele almasına hazırlık yapan bir sahte bilinçten başka bir şey olmadığı ortaya çıkmıştır (sosyalizm deneyimi).

Marx, liberal insan ve toplum kavramının bir sahte bilinç olduğunu bir açıdan daha kavrayamamıştır: burjuvazinin temsil ettiği eğilimlerden sadece bir tanesi olduğu; bir insan ve toplum kavramı üzerine kurulmuş olan tam anlamıyla serbest pazar ekonomisi fikrinin gerçekleştirilemeyecek bir ütopya olduğunu —ki Marx'ın ve bazı başkalarının gözünde şüphesiz çok olumsuz bir ütopya— görememiştir. Yani kapitalizm, tarihsel görevini yerine getiremez. Bunun da anlamı şudur ki, kapitalizm insanlar arasındaki her toplumsal ilişki biçimini yok edemez, tüm insan ilişkilerini işlev ilişkilerine dönüştüremez; ve son tahlilde toplumsal bağlarından tümüyle yoksun bir cemiyet düşünülemez. Yabancılaşma topyekûn olamaz; eğer öyle olabilseydi, toplumda onu ortadan kaldıracak bir güç olamazdı. Marksçılığın Hegelci mirası bunu anlamağa engel oluyordu. (Burada bir tırnak açayım: yabancılaşmayı Hegel ve Marx kadar topyekûn olarak ortaya koyan, fakat diyalektik çözümü kabul etmeyen bir düşünür —Kierkegaard— çağdaş bireyin yurtsuzluğundan, tümlük ile —yani Tanrı— bir kişisel-usdışı **(personal-irrational)** temastan başka çıkar yol göremiyordu.)

Görüngübilim yöntemiyle liberal burjuvazinin antropolojisi ve toplumsal kuramı tarafından temsil edilen dünya kategoriler dizgesinden kurtulmak mümkündür. Burjuva felsefesinin insan hakkındaki kesin fikrini yalanlayabilmek için, burjuva toplumunun ana eğiliminin —yani tüm toplumun, her insan ilişkisinin, pazar ihtiyaçlarına ve para ilişkisine tâbi olmasının— saçma bir fikir olduğunu görmek gerekir. Bunu anlaması, geleneksel liberal ve romantik düşün ikilemini kırmış olan çağdaş felsefî eğilimin, görüngübilimin başa-

rısıdır. (Yine tırnak arasında şunu belirteyim ki, görüngübilimin felsefî konumunun toplumsal kuramdaki ilk muadili, Karl Polányi'nin, pazar ekonomisinin hiçbir zaman tümüyle gerçekleşemeyip sadece bir ideoloji olduğunu belirttiği **Büyük Dönüşüm** adlı eseridir. Polányi'nin bu görüşü ve tüm toplum kavramı, belki de görüngübilimden tamamiyle bağımsız değildir. Macaristan'da, Polányi'nin içinde geliştiği tinsel ortamda Husserl'in etkisi az değildi.) Görüngübilimin bu başarısı Husserl'in tüm olgunluk eserlerinde, yaşam dünyası **(Lebenswelt)** kavramında içerilir. Husserl'ci yaşam dünyası —dünyadaki tüm varlığımızın temeli— her türlü dünya yapımının **(world-construction)** başlangıç noktasıdır. Fakat fiilen içinde yaşadığımız dünya, en katı kategoriler dizgesinin hükmü altında olmakla birlikte (her ne kadar, Marx'çı bir terim kullanırsak, büyük ölçüde yabancılaşmış ise de); temeli, yaşam dünyasının kendisi, insanın özüne tekabül eden insanlararası ilişkilerden meydana gelir. Görüngübilimsel indirgeme sayesinde, öz görüsüyle, bu yaşam dünyasına dönmemiz, ve defalarca dünyevî yaşantımızı yeniden inşa etmemiz mümkündür. Bir bakıma görüngübilimci hareketin asıl anlamı da budur.

Yöntemin kendisiyle daha az uğraşmış, fakat birçok alanda görüngübilimci tanımı gerçekleştirmiş olan Max Scheler; bunun yardımıyla cemaat ile cemiyet, yani karşılıklı dayanışma üzerine kurulmuş olan toplumsal insan yaşantısıyla, salt menfaat ilişkileri üzerine kurulmuş olan yaşantı arasındaki gerçek münasebeti ortaya koymuştur: «Cemaat olmadan cemiyet olamaz (fakat öte yandan cemiyet olmadan cemaat olabilir). Dolayısıyla her cemiyet, doğrudan doğruya cemaat tarafından kurulur.» Scheler'in görüşü —en yabancılaşmış cemiyetin dahi toplumsal **(communal)** insanlararası ilişkiler üzerine kurulmuş olduğu bilgisi— yeni bir Marksçılık için bir başlangıç noktası olabilir; daha doğrusu Marksçılığı dahî eleştirebilecek olan yeni bir sosyalist kuramın başlangıcı. Çünkü eğer bir görüngübilimsel sosyalizm kuramı olabilirse, bazı açılardan Marksçılıkla çelişen başlıca öğeleri şunlar olmalıdır:

1) Yöntembilim açısından: sosyalist kuram, görüngübilimsel indirgeme yöntemini kendine de uygulayabilmelidir. (Gerçi tarihsel maddeciliği kendine uygulamak fikri çoktandır Marksçılıkta mevcuttu, fakat yöntembilimsel bir temele dayandırılmış olarak değil — **Lukács, Korsch**)

2) Toplumsal kuramın kendisine gelince, görüngübilimci yaklaşımlar sayesinde yeni, toplumsal bir cemiyetin kapitalist toplumun topyekûn bir olumsuzlaması olamayacağını öğrenmeliyiz. Onun topyekûn olumsuzlanması —veya daha doğrusu, hakimiyet yapısı ve düşüncesi dahil tüm toplumun iktisadî ilişkilerin hükmü altında olduğu yolundaki ideolojik kendini görüş şeklinin **(self-image)** olumsuzlanması— sadece hakimiyet yapısı ile ideolojinin iktisadî ilişkilere egemen olduğu bir toplum olabilir, bugünkü sosyalist toplumlar gibi. Yeni toplumsal cemiyet, kapitalizmin içerdiği toplumsal unsurlar üzerine inşa edilmelidir; kendilerini siyasî olarak belirlenmiş gereksinimlerde değil de radikal gereksinimlerde dışavuran, ve siyasî olarak belirlenmiş olan ihtiyaçlar çevresinde örgütleyen unsurlar üzerine.

ULUSLARARASI TİCARET İKTİSADİ KALKINMA VE İTHAL İKAMESİ

Taner BERKSOY(*)

GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde azgelişmiş ülkelerin sorunları üzerinde yoğunlaşan önemli bir yazın oluşmuştur. Söz konusu yazın çok sayıda ve dağınık konuları kapsamakla birlikte en yoğun tartışmalara yol açan konunun azgelişmiş ülkelerde uluslararası ticaretin düzenlenmesi ve bunun sonuçları olduğu söylenebilir. Bu konudaki tartışmalar genellikle serbest ticaret - korumacılık tezleri çerçevesinde gelişmiş, ithal ikamesi ise tartışmaların ağırlık merkezini oluşturmuştur.

«Uluslararası ticaret-kalkınma» tartışmalarının ilginç yanı kuramsal bulguların bunlarla tutarlı politikalara ilişkin ipuçlarını da birlikte getirmesi ve çoğu kez bu tür politikaların uygulama alanı bulmuş olmasıdır. Örneğin, bir dönemde korumacı tezler ve özellikle ödemeler bilançosu açıklarından kaynaklanan müdahaleci görüşler ön plana çıkmış ve dönemin azgelişmiş ülkelerinde bu yönde uygulamalara tanık olunmuştur. Uluslararası ticarete müdahaleler genişlemiş ve yaygın bir ithal ikamesi süreci yaşanmıştır.

Uygulanan ithal ikamesi yaklaşımı zamanla darboğazlarla karşılaşınca, korumacı tezler eleştirici gözle yeniden incelenerek, korumanın değişik etkileri ve maliyetleri ortaya konmuş, serbest ticaret çözümü tekrar gündeme getirilmiştir. Günümüze de uzanan bu tartışmada korumacılık ve bundan kaynaklanan ithalat ikamesi ağır eleştirilere uğramış, azgelişmiş ülkelerin tüm sorunlarından adeta bu yaklaşım sorumlu tutulur olmuştur.

Sözü edilen eleştiriler gözden geçirildiğinde, özüne, türüne ve uygulama biçim ve koşullarına bakılmaksızın ithal ikamesinin genel bir biçimde eleştirilip reddedildiği dikkati çekmektedir. Oysa, kanımızca ithal ikamesini tek tür ve genel bir uygulama olarak görmek yanıltıcı olabilir. İthal ikamesi doğru ilkelerden hareketle uyarılıp, uygun politikalarla düzenlenirse daha başarılı sonuçlar alına-

(*) Hacettepe Üniversitesi Ekonomi Bölümü öğretim üyesi.

bilir. Bunun saptanması için değişik ithal ikamesi türleri sınıflanıp, özellikleri belirlenmelidir.

Son otuz yılın deneyimi azgelişmiş ülkelerin hatalı bir ikame yolu izledikleri ve darboğazların bu nedenle oluştuğu izlenimini vermektedir. Hatanın nerede oluştuğunu saptamadan, genel bir eleştiriyle yetinmek doğru çözüme ulaşmayı engelleyebilir. Kanımızca hata, uygulamada, ithal ikamesinin yanlış ilkelerden hareketle uyarılmış olmasıdır. Dönemin kuramsal tartışmalarında ulaşılan sonuçlar da bu ilke hatasını pekiştirici etkide bulunmuştur. Sonuçta, başlarken öngörülmemiş, çelişkiler içeren ve darboğazlara sürükleyen ekonomik yapılar ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada söz konusu görüşün açıklığa kavuşturulması amaçlanmıştır. Birinci kısımda konuya ilişkin kuramsal tartışmalar ele alınacaktır. Analizlerin ayrıntısından çok, politikalara ilişkin ipuçları ilgimizi çektiği için, kuramsal görüşler genel hatlarıyla incelenmektedir. İkinci kısımda ithal ikamesi türlerine ilişkin bir sınıflama çabası yer almaktadır. İthal ikamesi konusunda yaygın tartışmalara rağmen böyle bir sınıflama yaklaşımı yoktur. Üçüncü kısımda ise, geniş ölçüde uygulandığını ve başarısız olduğunu düşündüğümüz ikame türünün ortaya çıkardığı sorunlar gözden geçirilmektedir.

1. Uluslararası Ticaret ve İktisadi Kalkınma: Kuramsal Görüşler:

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde kalkınma sürecinde uluslararası ticaretin oynadığı role ilişkin tartışmaların adeta döngüsel (circular) bir gelişme izlediği söylenebilir. Bu tartışmaların çıkış noktası müdahalesiz gerçekleştirilen uluslararası ticaretin kalkınmayı hızlandıracağı, bu tür ticaretin iktisadi gelişmede motor görevi göreceği şeklinde özetlenebilecek olan serbest ticaret tezidir. Bu teze tepki olarak, serbest ticaretin azgelişmiş ülkelerin kalkınmasını engellediği görüşünden hareketle, 1950'lerde çeşitli korumacılık tezleri geliştirilmiştir. 1960'ların sonuna doğru ise, yeni kavramlar ve analiz araçlarının da yardımıyla, kuramsal görüşler tekrar serbest ticarete yönelmiştir.

Uygulamada da kuramsal görüşlerde izlenen döngüsel gelişmeye paralel bir yol izlendiği söylenebilir. Savaş sonrasında ticaret ağlarının onarılması ve ekonomilerin yeniden kurulması sürecinde liberalleşme eğilimlerinin baskın olduğu ve pek çok ülkede serbest

ticaret denemelerinin yer aldığı görülmüştür. Kore savaşının da katkısıyla uzayan bu olumlu konjonktürün etkisini yitirmesiyle birlikte azgelişmiş ülkelerin ticaretinde olumsuz gelişmeler başgöstermiş ve korumacı uygulamalar giderek yaygınlık kazanmıştır. Yaygın korumacılığın neden olduğu düşünülen darboğazların belirgin hale gelmesiyle de tekrar liberalleşme eğilimlerinin etkili olmaya başladığı gözlenmektedir.

Tartışmaların çıkış noktası geleneksel serbest ticaret yaklaşımı olduğuna göre, değişik görüşlerin bu temel görüşe karşı oluşan tepkiler çerçevesinde incelenmesi doğaldır. İkinci Savaş sonrası dönemde uluslararası ticaret ve kalkınma ilişkileri konusundaki kuramsal tartışmaların geleneksel serbest ticaret tezine karşı farklı tavır takınan üç değişik tepki çerçevesinde oluşturulan tezlerle geliştirildiği söylenebilir.(1) Bunlar;

— saf serbest ticaretci tezler,

— serbest ticareti benimseyen fakat belli koşullarda analiz ve uygulamada düzeltmeler gerektiğini savunan tezler,

— serbest ticareti yadsıyarak azgelişmiş ülkelere korumacılık öneren tezlerdir.

1.1 — Saf Serbest Ticaretci Tezler:

Kalkınmada uluslararası ticaretin rolüne ilişkin tartışmalar ticarete açılmanın ülke ekonomisinin gelişmesine yapacağı katkı konusuna yöneliktir. Serbest ticaret tezi, müdahalesiz ticaretin 19. yüzyılda ülkelerin gelişmelerine önemli katkılarda bulunduğu ve günümüzde de bu tür ticaretin benzer etkiyi sürdürebileceği görüşünü savunmaktadır. Bu tez, uluslararası ticaretin ulusal gelişmeye statik ve dinamik kazançlar vasıtasıyla katkıda bulunacağını önermektedir.

Uluslararası ticaretin sağlayacağı öngörülen «statik kazanç-

(1) Bu sınıflama kişisel görüşümüzü yansıtmaktadır. Benzer bir düzenleme Linder (1967) de vardır. Gerçekte serbest ticarete karşı daha radikal tepkiler de söz konusudur. Bağımlılık (dependency) tezlerinden, klasik emperyalizm ve yeni emperyalizm tezlerine kadar uzanan bir yelpaze içinde bu radikal tepkiler de incelenebilir. Bu yazıda, uygulamadaki politikalara yön verdiğini düşündüğümüz tepkileri incelemeyi amaçladığımız için, radikal tezleri ele almıyoruz. Ancak radikal tezlerin mantıksal uzantısının da korumacı politikalar önermesine ulaşacağı söylenebilir.

lar»ın varlığı refah iktisadı analizi yardımıyla saptanmakta ve genel olarak kaynak ve refah kazançlarını ifade etmektedir. Bu analizin ayrıntılarına girmemiz gereksizdir.(2) Sadece karşılaştırmalı üstünlük doktrini uyarınca gerçekleştirilen serbest ticaretin, denge ticaret koşullarını yerine getirdiğini ve optimal kaynak tahsisini gerçekleştirdiğini belirtmemiz yeterlidir. Denge ticaret koşulları, Pareto optimumu için zorunlu olan marjinal koşulları gerçekleştirmektedir. Bu durumda, uluslararası serbest ticaret iç üretimde marjinal dönüşüm haddi, ticarette marjinal dönüşüm haddi ve iç tüketimde marjinal ikame oranını eşitleyerek «birinci en iyi» (first best) çözümünü sağlamaktadır.(3) Dolayısıyla, serbest ticaret tezine göre, rekabet koşullarının egemen olduğu bir ortamda müdahalesiz ticaret optimum kaynak tahsisi ve refah maksimizasyonunu sağlayarak statik kazanç yaratmaktadır. Bu görüşün getirdiği iktisat politikası önermesi ise gayet açıktır. Serbest ticaret «birinci en iyi» çözümü sağladığına göre ticarete müdahale edilmemelidir. Müdahale halinde denge koşulları bozulacak, Pareto optimumdan sapılacak, kaynak ve refah kayıpları söz konusu olacaktır.

Serbest ticaret tezine göre uluslararası ticaret statik kazançların yanısıra dinamik kazançlar da sağlamaktadır.(4) Dinamik kazançların başında ticaret yoluyla sağlanacak maddi girdiler (sermaye techizatı, ham madde vs.) gelmektedir. Azgelişmiş ülkelerin, bu süreç içinde teknolojik gelişmenin ürünlerini de paylaşmak olanağına kavuşacağı ve bunun da kalkınmaya dinamik bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Diğer bir dinamik kazanç uluslararası ticaretin, pazarları genişletmesiyle ortaya çıkmaktadır. Bu tür etkinin, özellikle ölçeğe göre artan gelirinin söz konusu olduğu üretim dallarında önemli olacağı vurgulanmaktadır. Nihayet, uluslararası ticaretin yaratacağı etkili rekabet ortamının tekelci gelişmeleri engelleyerek kaynak kayıplarını önleyeceği öne sürülmektedir.

Saf serbest ticaret tezinden yana olan iktisatcılar, yukarıda andığımız biçimiyle tezin gerçeklere uygun bir yaklaşım oluşturduğunu ve hâlâ geçerliliğini koruduğunu öne sürmekte ve söz konusu kazançların ortaya çıkmamasının nedeninin gerçekte uygulanan poli-

(2) Bu konuda ayrıntı için bkz: Bhagwati (1968).
(3) Çözüm ve isbat için bkz: Bhagwati (1968).
(4) Haberler (1959).

tikalar olduğunu savunmaktadır.(5) Özellikle azgelişmiş ülkelerde uluslararası ticaretin kazançlarının etkisini göstermemesi, bu ülkelerin uyguladıkları kalkınma stratejisi ve ticaret politikalarına bağlanmaktadır.(6) Bu durumda uluslararası ticaret kalkınmanın motoru olmak işlevi yitirmektedir.

1.2 — Gerekli Koşullarda Serbest Ticarette Düzenleme Öneren Tezler:

Serbest ticarete karşı değişik tepkileri içeren tezlerin ikinci grubu, müdahalesiz ticaretin mevcut en iyi yaklaşım olmasına rağmen özellikle azgelişmiş ülkelere özgü bazı olguları kavrayıp açıklamakta güçlük çektiğini, bu nedenle de bazı koşulların varlığı halinde, serbest ticaret tezinin düzeltilmesine gerek olduğunu savunan görüşlerden oluşmaktadır. Gerçekte bu, birinci gruptaki görüşlerin daha yumuşatılmış bir uzantısı olarak düşünülebilir. Serbest ticaret kuramının temel özellikleri ve öngörüleri bütünüyle benimsenmekle birlikte, bazı koşulların varlığı halinde, serbest ticaretten sapılabileceği, geçici korumaya baş vurulabileceği ve hatta bu koşullarda serbest ticaretten umulan «birinci en iyi» çözümün ancak uygun politikalarla ekonomiye müdahale sonucu sağlanabileceği öne sürülmektedir. Böyle bir müdahale aşağıdaki üç değişik durum için öngörülmektedir.

— ülkenin uluslararası ticarette tekelci alıcı veya satıcı olması,

— dışsal ekonomilerin söz konusu olduğu bebek endüstrilerin korunması,

— ulusal fiyat yapısındaki çarpıklığın düzeltilmesi zorunluluğu.

1.2.1. — Uluslararası Ticarette Tekelci Olma Hali: Optimum Tarife Tezi:

Ülke, uluslararası ticarette tekelci alıcı veya satıcı durumda ise ticaret hadlerini etkileyebilir. Bu durumda, Pareto optimumu koşullarının serbest ticaretle sağlanması olanaksızdır. Ülke, ticaret hadlerini etkileyebilecek durumda ise, serbest ticaret durumunda iç üretim dönüşüm oranı ile ticarette dönüşüm oranı birbirinden fark

(5) Haberler (1959).

(6) Azgelişmiş ülkelerin sözü edilen politikaları için bkz. Johnson (1967).

edecek ve dolayısıyla «birinci en iyi» çözüme erişilemeyecektir.(7) Bu durumda optimal çözüm, gümrük tarifesi uygulamak olacaktır.(8) Gümrük tarifesi iç dönüşüm oranıyla dış dönüşüm oranını eşitleyecektir. Dolayısıyla optimum tarife ülke refahını maksimum kılan gümrük tarife oranıdır.(9)

Görüldüğü gibi, optimum tarife tezi refah iktisadı çerçevesinde çözümleme yapmaktadır. Uygulanan tarife sonucu, iki etki söz konusu olmaktadır. Bir yandan dış ticaret haddi lehte değişmekte, ülke açısından refah kazancı olmakta; öte yandan ticaret hacmi daralmakta ve refah kaybı söz konusu olmaktadır. Optimum tarife, aradaki farkı refah kazancı açısından maksimum kılan gümrük vergisidir.(10)

1.2.2 — Bebek Endüstriler Tezi:

Bebek endüstriler tezi, değişik görüşleri kapsayan bir çeşitlilik göstermektedir. Özü itibariyle serbest ticaret kuramını benimseyen, fakat bazı koşullarda sapma öngören iktisatçılar tarafından öne sürülen bebek endüstriler tezi, temelde yine refah iktisadı açısından olaya bakmaktadır. Bu biçimiyle bebek endüstriler tezi «dışsal ekonomi» kavramı üzerine oturtulmuştur. Dışsal ekonomilerin varlığı halinde özel ve toplumsal maliyetler birbirinden sapacak ve bu sapma kaynak tahsisini de etkileyecektir. İki tür maliyet arasında önemli farklılık varsa, özel maliyetlere dayalı kaynak tahsisi, gerçek maliyetlerin önereceği kaynak dağılımına kıyasla «yanlış» kaynak dağılımına yol açacaktır.(11) Bu durumda, dışsal ekonomilerin söz konusu olduğu endüstrinin korunması gereklidir. Ancak, refah iktisadı çerçevesinde yapılan bebek endüstriler analizinde önerilen iktisat politikası (birinci en iyi çözüm) endüstrinin gümrük vergisiyle korunmasına değil, üretimin ya da maliyetlerde sapma yaratan etkenin sübvansiyone edilmesine dayanmaktadır.(12) Dolayısıyla, uluslararası ticaret akımını kesmeksizin korumanın sağlanması öngörülmektedir. Bunun yanısıra, dışsal ekonominin firma dışında fakat en-

(7) Bhagwati - Ramaswami (1963); Johnson (1964); Meier (1968).
(8) Bhagwati - Ramaswami (1963), s. 296; Meier (1968) s. 165.
(9) Johnson (1953).
(10) Meier (1968), s. 166-167.
(11) Myint (1963), s. 174.
(12) Johnson (1964).

düstri içinde söz konusu olması halinde koruma önerilmektedir. Zira, dışsal ekonomi firma içinde sağlanıyorsa korumaya gerek olmadan da üretim arttırılabilecek, endüstri dışından kaynaklanıyorsa bu kez söz konusu endüstriyi korumanın anlamı kalmayacaktır.[13]

1.2.3 — Ulusal Fiyat Yapısında Çarpıklık: Manoilesco Tezi:

Aynı dışsal ekonomiler gibi, ulusal fiyat yapısında fiyatların alternatif maliyetleri yansıtmasını engelleyen çarpıklıklar varsa, bu fiyatlardan hareketle alınacak kararların «birinci en iyi» çözüme götürmesi olanaksızdır. Bu durumda, uygun önlemlerle fiyatlara müdahale edilecektir. Ulusal fiyat yapısında çarpıklık varsa, denge halinde eşitlenmesi gereken dönüşüm ve ikame oranları eşitlenmemekte ve müdahale bu eşitliği sağlamak için yapılmaktadır.[14]. Görüldüğü gibi, fiyat yapısında çarpıklık olması halinde yapılması öngörülen müdahale yine refah iktisadı analizi kalıpları içinde geliştirilmektedir.

Fiyat yapısındaki çarpıklıktan hareketle müdahale öneren görüşler oldukça çeşitlidir. Bunlar içinde en çok tartışılanı «Manoilesco tezi» olarak bilinenidir.[15] Özgün biçiminde tez tarım ve sanayi kesimlerinde mevcut ücret farklılıklarından hareket ederek, işgücünün, ücretlerin yüksek olduğu sanayi kesimine kaydırılmasını sağlamak amacıyla bu kesimin korunmasını önermektedir. Daha sonra tez marjinalist analiz çerçevesinde ele alınmış ve ücret farklılığının marjinal verim farkından ileri geldiği öne sürülerek, verimin yüksek olduğu sanayi kesiminin korunması gerekliliği önerilmiştir.[16]

Görüldüğü gibi, faktör fiyatlarındaki çarpıklıktan hareket eden Manoilesco tezi özgün biçiminde açıkca refah iktisadı çerçevesinde ele alınmamıştır.[17]. Ancak daha sonra tez, genel olarak fiyatlar sistemindeki çarpıklıkları ele alan refah iktisatcıları tarafından incelenerek Pareto optimumuna götürecek çözümün ne olacağı araştırılmıştır.[18] Bu çerçeve içinde önerilen optimal müdahale işgücünün

(13) Myint (1963), s. 175.
(14) Bhagwati - Ramaswami (1963), s. 296.
(15) Manoilesco (1931).
(16) Hagen (1958).
(17) Corden (1965), s. 60.
(18) Bhagwati - Ramaswami (1963); Johnson (1964).

subvansiyonu olup, uluslararası ticarete bu nedenle müdahalenin optimal altı çözüm getireceği savunulmuştur.(19)

Serbest ticaret yaklaşımına tepki gösteren ve ikinci grubu oluşturan iktisatcılar, görüldüğü gibi, analizlerini refah iktisadı çerçevesinde yürütmektedirler. Ekonomiye müdahalenin sadece üç durumda (optimum tarife, bebek endüstriler, fiyat yapısında çarpıklık) optimum çözüme götüreceği, bunun dışında müdahalelerin refah ve kaynak kaybına neden olacağı savunulmaktadır. Dikkat edilecek olursa, müdahalenin söz konusu olduğu üç durumdan sadece birincisinde (optimum tarife tezi) uluslararası ticarete müdahale öngörülmekte, diğer ikisinde optimum politikanın subvansiyon olacağı önerilmektedir.

1.3 — Korumacı Tezler:

Serbest ticaret tezine karşı üçüncü tepki genellikle korumacı tezler olarak nitelendirilmektedir. Çok değişik ve dağınık görüşleri kapsayan bu grubun, kendisinden öncekilere göre ayırdedici iki temel özelliği vardır. Birincisi, korumacı tezlerin, analizi büyük ölçüde refah iktisadının statik çerçevesinin dışına çıkartması; ikincisi ise serbest ticaretci tezlerin ihmal ettiği ödemeler blançosu sorunlarının korumacı tezlerde ağırlık merkezi haline getirilmesidir. Etkin kaynak dağılımı, refah optimizasyonu ve özellikle dünya ekonomisi açısından geliştirilmiş olan refah önermeleri korumacı tezlerde ihmal edilmekte; bunun yerine uluslararası ticaretin, yapısal darboğazlarla karşı karşıya olan ulusal kalkınmaya etkileri ön plâna çıkartılmaktadır. Aynı zamanda, serbest ticaret tezlerinin parasal bir olgu olarak değerlendirdikleri ödemeler bilançosu açıkları, yapısal analize daha yatkın olan korumacı tezler tarafından temel sorun olarak ele alınmaktadır. Görüldüğü gibi, uluslararası ekonomik ilişkilerde azgelişmiş ülkelere koruma öneren tezler hem analiz çerçevesini değiştirmekte, hem de analizin dikkat merkezini farklı bir soruna çevirmektedirler.

Çok sayıda ve dağınık görüşleri kapsayan korumacı tezler, basitleştirme pahasına da olsa, dört ana grupta toplanabilir.

— Uluslararası Gelir dağılımında dengesizlikten kaynaklanan tezler,

— Faktör piyasasında yapısal dengesizlikten kaynaklanan tezler,

(19) Bhagwati - Ramaswami (1963); s. 300-305.

— Bebek endüstri tezleri,
— Ödemeler blançosu analizinden kaynaklanan tezler.

1.3.1 — Uluslararası Gelir Dağılımında Dengesizlik ve Koruma:

Bu grupta toplanan tezlerin temel görüşü serbest ticaretin gelir dağılımını azgelişmiş ülkeler aleyhine bozduğu ve gelir dağılımı veri alındığında, bu tür ticaretten doğan kazançların büyük ölçüde gelişmiş ülkelere kaydığı şeklinde özetlenebilir.([20]) Bu konuda temel savlar «Prebisch tezleri» olarak bilinmektedir.([21])

Prebisch'e göre serbest ticaret halinde, ticaret hadleri azgelişmiş ülkeler aleyhine gelişmekte ve ödeme açıklarına neden olmaktadır. Azgelişmiş ülkeler açısından bu gelişmenin maliyeti, etkin kaynak tahsisinin sağlayacağı yararlardan daha büyüktür. Kuramsal olarak; birincil (tarımsal) ürünlerin azalan verime tabi olması ve teknolojik gelişmenin sınai ürünlerde daha hızlı seyretmesi nedeniyle, zaman içinde ticaret hadlerinin tarım ürünleri lehine gelişmesi beklenir. Oysa gerçekteki gelişme tersine olmaktadır. Prebisch, ticaret hadlerinin azgelişmiş ülkeler aleyhine gelişmesine iki neden göstermektedir. Birincisi, gelişmiş ülkelerde faktör gelirleri verimlilik artışlarına paralel olarak artarken, azgelişmiş ülkelerde nüfus artışı ve fazla işgücü gibi yapısal nedenlerle faktör gelirlerinin verimlilik artışlarını izleyememesidir. Bu farklılık, gelişmiş ülke ürünlerinin fiyatları üzerinde daha yüksek bir talep baskısı olması ve bu fiyatların göreli olarak daha hızlı artması sonucunu doğurmaktadır. İkinci neden ise, birincil ve sınai ürün fiyatlarının farklı konjonktür dönemlerinde farklı gelişme izlemeleridir. Prebisch'in «raket etkisi» dediği bu gelişmeye göre, konjonktürün yükselme döneminde birincil ürün fiyatları sınai ürün fiyatlarına kıyasla daha hızlı artarken, düşme döneminde daha hızlı düşmekte ve birincil ürün fiyatlarındaki bu geniş marjlı dalgalanmalar uzun dönemde negatif eğilimli bir trend vermektedir.([22]) Bu eğilim, ticaret hadlerinin azgelişmiş ülkeler aleyhine gelişmesine neden olmaktadır.

Bu koşullar altında Prebisch'in politika önerisi uzun dönemli koruma çerçevesinde ithalatın ikame edilmesidir. Dikkat edilecek olur-

(20) Singer (1950); Myrdal (1956 a); Myrdal (1956 b).
(21) Prebisch (1950); Prebisch (1959).
(22) Prebisch (1950), s. 12-13; Flanders (1964).

sa, ticaret hadlerinin aleyhte gelişmesinden kaçınmak amacıyla koruma yapılması tezi «optimum tarife» tezini andırmakta, adeta onun genelleştirilmiş bir biçimi izlenimini vermektedir. Prebisch, koruma nedeniyle söz konusu olabilecek reel gelir (refah) kayıplarının farkındadır. Ancak bu kayıpların, ticaret hadlerinin aleyhte gelişmesinden doğan kayıplardan az olacağı görüşündedir.

1.3.2 — Faktör Piyasasında Yapısal Dengesizlik ve Koruma:

Bu grup altında toplanan korumacı tezler, yukarıda ele aldığımız fiyat yapısındaki çarpıklığın düzeltilmesi amacıyla müdahale öneren tezlere benzemektedir. Bu nedenle, faktör piyasasında yapısal dengesizlikten kaynaklanan korumacı görüşler Manoilesco tezinin genişletilmesi olarak nitelenmektedir.(23)

Faktör piyasasında dengesizlik görüşü temelde işgücü piyasasındaki artık (surplus) işgücünü göz önüne almakta ve gizli işsizlik olgusundan kaynaklanmaktadır. Buna göre, tarım kesimindeki gizli işsizlik, işgücünün sosyal alternatif maliyetinin düşük olmasına neden olurken, sanayi kesiminde ödenen ücret bu maliyetin üzerinde oluşmaktadır. Bu farklılık, sınai istihdamda işgücünün sistematik olarak aşırı değerlenmesine yol açmaktadır.(24) İşgücü piyasasındaki bu yapısal dengesizlik sanayi kesimi korunarak giderilmelidir. Sanayi kesimine bir ayrıcalık tanımadıkça, marjinal veriminin üzerinde ücret alacak işçilerin bu kesimde istihdamı yoluyla sanayi kesiminin genişlemesine olanak yoktur. Söz konusu ayrıcalığın koruma yoluyla sağlanması öngörülmektedir.

1.3.3 — Dinamik Dışsal Ekonomiler ve Bebek Endüstrilerin Korunması:

Dışsal ekonomiler nedeniyle bebek endüstrilerin korunması tezi, yukarıda işaret ettiğimiz gibi, statik nitelikli refah analizlerinde de benimsenen bir görüştür. Ancak, azgelişmiş ülkelere koruma öneren tezlerde dışsal ekonomiler kavramı dinamikleştirilmiş ve «talep yaratma» ve «yaparak öğrenme» gibi yeni savlarla zenginleştirilmiştir.(25)

(23) Johnson (1964), s. 6.
(24) Lewis (1954).
(25) Scitovsky (1954); Chenery (1959); Grubel (1966); Bardhan (1964).

Yeni şekliyle dışsal ekonomiler anlayışı talep yönüne ağırlık vermektedir. Yeni kurulacak endüstrilerin «yatırımlar arası bağlantılar» nedeniyle birbirine talep yaratarak (dışsal ekonomi sağlayarak) sanayi kesiminin gelişmesini hızlandıracağı önerilmektedir. Dolayısıyla dinamik dışsal ekonomiler, yatırımların birbirinin kârlılığı üzerindeki olumlu etkileri olarak belirlenmektedir.([26]) Bu tür dışsal ekonomilerin varlığı bazı endüstri dallarının koruma altında geliştirilmesini toplumsal açıdan yararlı kılmaktadır.([27])

1.3.4 — Ödemeler Blançosu Açıkları ve İthalatın Sınırlanması:

Bu noktaya kadar ele alınan tartışmalardan anlaşılacağı gibi, ticaret hadlerinin aleyhte gelişmesi, işgücü piyasasındaki dengesizlik ve dinamik dışsal ekonomiler nedeniyle azgelişmiş ülkelere koruma öneren tezler, serbest ticarette bazı düzenlemeler (müdahaleler) olması gerektiğini savunan tezlere benzerlik göstermektedir. Aralarındaki önemli fark politika önermelerine ilişkindir. Yeni düzenlemelerden yana olanlar sadece tekel durumu söz konusu olduğunda uluslararası ticarete müdahale eden politika önerdikleri halde, korumacı tezler her üç durumda da açık ya da zımni olarak ticareti sınırlayıcı politikalar önermektedirler.

Bu kısımda ele alacağımız korumacı tez ise, taraflar arasında kesin bir ayrılığı simgelemektedir. Serbest ticareti benimseyen görüşler ödemeler blançosu açıklarını, ulusal para ve döviz kuru politikalarıyla giderilebilecek, parasal bir sorun olarak değerlendirmektedir.([28]) Buna karşılık, ele alacağımız korumacı tez, söz konusu açıkları ülkenin üretim ve ticaret yapısından kaynaklanan yapısal bir sorun olarak görmekte ve çözüm olarak da uluslararası ticaretin (ithalatın) sınırlanmasını önermektedir. Kanımızca, korumacı tezler arasında uygulamaya en çok yansıyan ve yön veren görüş bu tez olmuştur.

Serbest ticaret tezleri dışında, azgelişmiş ülkelerin ödemeler blançosu sorunlarını inceleyen özgün çalışmalar iki yönde gelişmiştir. Bunlardan bir tanesi, ticarete konu olan malların gelir ve fiyat esneklikleri üzerine oturtulmuş olan Prebisch tezidir ve açıkca itha-

(26) Chenery (1959), s. 83.
(27) Grubel (1966), s. 324; Bardhan (1964), s. 46-47.
(28) Corden (1965).

latın sınırlandırılmasını önermektedir.([29]) Burada ele almayacağımız diğer gelişme ise «masetme kapasitesi» yaklaşımından esinlenerek geliştirilmiş olan «ikili açık» (dual gap) analizidir.([30]) Söz konusu analiz, temelde, azgelişmiş ülkelerin dış kaynak ihtiyacını inceleme amacına yöneliktir ve açıkca ithalatın sınırlanması şeklinde bir politika önermesi taşımamaktadır. Ancak, benzer bir yaklaşımla geliştirilen diğer analizlerde, açıkca ithalatın sınırlanması gerektiği önermesine ulaşılmaktadır.([31])

Prebisch tarafından geliştirilen ödemeler blançosu tezi, temel olarak, değişik ürün gruplarının uluslararası ticarette sahip oldukları farklı gelir esneklikleri üzerine oturtulmuştur. Azgelişmiş ülkelerin serbest ticaret kurallarına göre uzmanlaşmaları ve dolayısıyla ihraç etmeleri düşünülen birincil ürünlerin gelir esneklikleri son derece düşüktür ve birçok üründe, Engel yasası gereği, söz konusu esnekliğin birimden küçük olduğu düşünülmektedir. Oysa, bu tür uzmanlaşma çerçevesinde azgelişmiş ülkelerin üretmeyecekleri, fakat kalkınmaları için ithal etmek zorunda oldukları sınai ürünlerin gelir esnekliği göreli olarak daha yüksektir. Bu durumda, dünya ekonomisinde gelir düzeyi yükseldikçe adeta otomatik olarak azgelişmiş ülkelerin ticaret açıkları artacak, ödemeler blançosu bozulacak ve kronik ödeme açıkları ortaya çıkacaktır.

Prebisch, farklı ürün gruplarının gelir esnekliklerinin farklı olmasından kaynaklanan ticaret açıklarının giderek ulusal paranın değer yitirmesine neden olacağını vurgulamaktadır. Normal koşullarda böyle bir parasal gelişme ticaret açığını küçültücü etki yapacaktır. Ancak Prebisch, azgelişmiş ülkelerin ithalat ve ihracatının fiyat değişmeleri karşısında esnek olmadığı kanısındadır. Bu durumda, gelir ve fiyat esnekliklerinin uygun olmaması nedeniyle, ödeme açıkları adeta birbirini besleyerek büyüyecektir.

Bu analizden türetilen politika önermesi gayet net ve açıktır. Üretim ve ticaret yapısından kaynaklanan nedenlerle ortaya çıkan kronik ödeme açıklarını, parasal önlemlerle (devalüasyon) ve yukarıda andığımız esneklikler dolayısıyla ihracatı artırarak kapatmak olanaksızdır. Bu durumda çare ithalatın sınırlandırılması olmaktadır.

---

(29) Prebisch (1950); Prebisch (1959).

(30) İki açık analizi konusunda geniş bir yazın vardır. Örneğin, Rosenstein-Rodan (1961); Chenery-Bruno (1962); Chenery-Strout (1966); UNCTAD (1968)

(31) Örneğin bkz: Linder (1967).

Prebisch'in esneklikler üzerine oturtulmuş olan bu analizi sonuçta ünlü «ihracat kötümserliği»ne yol açmıştır. Kanımızca, bu yaklaşım ve söz konusu kötümserlik bir döneme damgasını vurmuş ve ticaret politikası düzenlemelerinde ithalat yasaklamalarının ön plana çıkartılarak, ihracat değişkeninin önemli ölçüde ihmal edilmesine neden olmuştur. Dikkat edilecek olursa, artık ithalat sınırlamaları belirli bir amaca yönelik koruma sağlama kaygusunun ötesinde, salt ödeme açıklarını kontrol altında tutmaya yönelik olarak önerilmektedir.

Uluslararası ticaret ve kalkınma ilişkileri konusundaki tartışmada korumacı tezler zaman içinde ödeme açıkları analizini ön plana çıkartmış ve diğer tezler etkinliğini yitirmiştir. Ancak ödeme açıklarının yaklaşımın ağırlık merkezini oluşturması ve hatta abartılması, gösterilen hedefin sapmasına neden olmuştur. Ödeme açıklarına karşı alınan ithalatı sınırlayıcı önlemler adeta hedefsiz bir koruma ortamı sağlamış, bu biçimde uygulanan ticaret politikası giderek sanayileşme stratejisinin özünü oluşturur hale gelmiştir. Bu koşullarda sağlanan koruma ortamı kaçınılmaz olarak ithalatın ikamesini özendirmiş ve kanımızca bugün sorunlarla dolu olan üretim yapıları böylece uyarılmıştır. Çalışmamızın ikinci kısmında çeşitli ithal ikamesi türleri içinde yukarıda değindiğimiz türde gelişmenin oluşumu ele alınacaktır.

2. Korumacılığın Sonucu: Uyarılmış İthal İkamesi

Kuramsal düzeyde korumacılık tartışmalarının yoğunlaştığı yıllarda, uygulamada da korumacılık ve ithal ikamesi azgelişmiş ülkeler arasında hızla yayılmıştır. Ancak uygulamada, koruma amacıyla uluslararası ticarete müdahaleyi gerektiren diğer nedenler ihmal edilmiş ve müdahaleler salt ödeme blançosu açıklarını kontrol amacına yönelmiştir.([32]) Daha önce işaret ettiğimiz gibi, İkinci Dünya Savaşını izleyen dönemde kısa bir liberalleşme deneyiminden sonra azgelişmiş ülkelerde ödeme sorunları başgöstermiş ve ithalat kontrolları oluşturulmaya başlanmıştır. Bir yandan iddialı kalkınma plan ve programlarının gerektirdiği yatırım malı ithalatı zorunluluğu; öte yan-

(32) Bu konuda azgelişmiş ülkeler hakkında yapılmış olan çalışmalar bu yaklaşımın genellik gösterdiğini saptamıştır. Bkz: Little-Scitovsky-Scott (1970); Balassa (1971); Bruton (1970); Ahmad (1978).

dan bu ithalatı finanse edecek fonların (döviz ve tasarruf) yaratılamaması azgelişmiş ülkelerde ciddi ödeme açıklarına neden olmuştur. Bu koşullarda siyasal iktidarlar iddialı kalkınma hedeflerinden vazgeçmek veya bu hedeflere ulaşmayı sağlayacak yapısal dönüşümleri oluşturmak yerine, doğrudan ithalatı sınırlamayı daha çabuk ve emin bir yol olarak görmüş ve uygulamayı bu yöne kaydırmışlardır.([33]) Yukarıda vurgulamaya çalıştığımız gibi, yaygın tartışmalara rağmen, dönemin benimsenen kuramsal çözümlemesi de bu tercihi doğrular niteliktedir. Özel koruma gerektiren nedenler unutulmuş, ödeme açıkları sorunu ön plana çıkartılarak koruma adeta genelleştirilmiştir. Bu gelişmeler, arzulanmayacak bir ithal ikamesi türünün uygulamada hızla oluşmasına neden olmuştur.

2.1 — İthal İkamesi Türleri

Ekonomi olarak nitelediğimiz bütün, çok sayıda değişkenden oluşan dinamik bir yapıdır ve sürekli olarak değişir, gelişir. Ekonomide değişmeler bir yandan gerçekleştirilen gelişme aşamalarından bir yandan da bilinçli olarak düzenlenen politika uygulamalarından etkilenir. Her değişmeyi uyarıp, istenen yönde düzenleyecek özel bir politika söz konusu olduğu gibi, değişmeler özel olarak kendilerine yöneltilmemiş, başka amaçlar taşıyan uygulamalar sonucunda da ortaya çıkabilir. Bu, değişkenlerin çoklu bağlantı ilişkisi içinde olmasının zorunlu sonucudur. Bu nedenle, politika düzenlemelerinde amaçların ve öngörülen değişmenin açık ve net olarak belirlenmesi gereği yanısıra, düzenlemelerin diğer değişkenler üzerindeki muhtemel etkilerinin de dikkate alınması zorunluluğu vardır. Bu zorunluluklar göz önüne alınmadan yapılan politika düzenlemelerinde, amacın sapması ve öngörülmeyen sonuçlara ulaşılması kaçınılmazdır.

Ekonomide ciddi bir değişimi simgeleyen ithal ikamesi süreci de bu çerçeve içinde değerlendirilmelidir. İthal ikamesi, gelişme aşamalarından ve doğrudan kendisine yönelik düzenlemelerden etkileneceği gibi, kendi dışında amaçlara yönelik politika uygulamaları tarafından da uyarılabilir. Dolayısıyla, ithal ikamesi olgusunun uygulamada birden fazla biçim alabileceği ve farklı gelişme dinamiği gösterebileceği düşünülebilir. Bu bakış açısından ithal ikamesi tiplerini sınıflamak yararlı olabilir.

(33) Bhagwati (1968).

2.1.1 — Doğal ve Uyarılmış İthal İkamesi

İthal ikamesi tiplerini sınıflamakda ilk ayrım kanımızca doğal ve uyarılmış ithal ikamesi süreçleri arasında yapılmalıdır. Doğal ithal ikamesi, daha çok kuramsal bir olasılıktır. Bu tür gelişme «dinamik üstünlükler» diyebileceğimiz bir olguya dayanır ve uzun dönemde değişen dış ticaret örüntüsü (pattern) ile ulusal üretim arasındaki etkileşimden kaynaklanır. Belirli bir üretim düzeyine ulaşmış bir ekonomide, büyüme sürecine paralel olarak üretim faktörleri arzı, vasıflar ve teknik beceri düzeyi yükselir, kurumsal yapı değişir ve bir aşamadan sonra bazı üretim türleri ülke içinde kârlı olarak yapılabilir hale gelir. Böyle bir süreç içinde, yerli üretim ithalatı ikame edebilir ve o ürün veya ürünlerin ithalatı azalır. Başka bir bakış açısından ise kendisi ve teknolojisi standartlaşan ürünler, bunları daha önce üreten ekonomilerde meydana gelen dinamik değişmeler sonucu ekonomi dışına atıldığında, ürünü daha önce ithal eden ülkeler üretimi üstlenip kârlı olarak gerçekleştirebilirler.

Bizim açımızdan önemli olan ve bu sürece doğal denememizin nedeni, ithalatın yerli üretimle ikamesinin, bu yönde oluşturulmuş ve somut tercihleri içeren bir politika veya ekonominin diğer kesimlerine yönelik, fakat dolaylı olarak bu sonuca götürecek, müdahalelerden etkilenmeden ortaya çıkmasıdır. Önceden ithal edilen ürünlerin yerli üretimine geçilmesi, ekonominin doğal güçleri tarafından gerçekleştirilmiş; bu sonucu sağlayacak dolaylı veya dolaysız bir müdahale söz konusu olmamıştır.

Uyarılmış ithal ikamesi ise, doğal gelişimin tersine ithalatın yerli üretimle ikamesine yönelik bir veya birden fazla politikanın başlatıp, geliştirdiği bir süreçtir. Diğer bir deyişle, ithal ikamesi kamu otoritesinin tercihlerini yansıtan politikalarla uyarılıp, geliştirilmektedir. Ekonomide gelişmesi arzulanan bir kesime (veya kesimlere), belirli bir süre sonra ithalatla rekabet edebilecek üretim koşullarına ulaşabilmesi için koruyucu olanaklar sağlanabilir ve bu çerçeve içinde yerli üretim özendirilir. Bizim için önemli olan, yerli üretime geçişin kamu müdahalesiyle uyarılmış olmasıdır.

Söz konusu çerçeve içinde, kamu otoritesinin müdahale nedeni ve araçları, başlatılan ve sürdürülecek olan yerli üretimin niteliğini ve yönünü belirleyici bir işlev kazanır. Bir sanayileşme stratejisi ve bu kapsamda somut tercihleri yansıtan sanayileşme politikala-

rıyla uyarılıp sürdürülen ithal ikamesi süreci ile başka amaçlı politikaların yansıması sonucu uyarılan ithal ikamesi süreci arasında kuşkusuz nitelik ve gelişme dinamiği açısından farklar olacaktır.

Bu iki tür ithal ikamesi arasındaki farkı daha iyi açıklayabilmek amacıyla, bunları «planlanmış ithal ikamesi» ve «rastgele ithal ikamesi» olarak ayırdetmenin yararlı olacağı kanısındayız. Planlanmış ithal ikamesi kavramsal olarak, yerli üretimin salt bu amaca yönelik müdahalelerle uyarılıp sürdürülmesini simgeleyen davranıştır. Bu tür bir ikame yaklaşımı ekonomide, bir plan çabası ve bu kapsamda bilinçli ve dikkatli bir şekilde oluşturulmuş ve ödünsüz uygulanan bir yatırım planı gerektirir. Üretime ilişkin siyasal tercihler belirlenmiş, plancılar da bu tercihler çerçevesinde söz konusu yapının ortaya çıkaracağı dinamik bağlantıları hesaplamış, kesin hedefler oluşturmuş ve bu hedeflere götürücü somut politikaları saptamıştır. Yerli üretim böyle bir yaklaşımla özendirilecek ve dolayısıyla ithalat seçilen alanlarda ikame edilecektir.

Yukarıdaki tartışmalarımızda ekonomide bazı koşulların varlığı halinde müdahalenin yararlı olabileceği görüşünün yaygın olarak benimsendiğini göstermeye çalıştık. Öte yandan, dinamik üstünlükler kavramı çerçevesinde, bazı üretim dallarının fiili olmasa bile potansiyel kazançlara sahip olabileceğini belirttik. Yine aynı tartışma içinde, sanayileşme sürecinde endüstriler arası bağlantının önemine değindik. Kanımızca, planlanmış ithal ikamesi yaklaşımı, kuramsal tartışmalardan çıkan bu bulguları dikkatle değerlendiren ve korunması gereken alanları bu çerçevede seçerek, ithal ikamesini uyaran politikaları bu alanlara yönelten bir ikame yaklaşımı olmalıdır. Kuşkusuz bu yaklaşım aynı zamanda özendirilecek alanlarda ölçek, maliyet, verim artışı vb. gibi unsurları da göz önüne alacak ve süresiz bir koruma sağlamaktansa; korumanın sürdürüleceği süreyi önceden belirleyerek yerli üretim birimlerini bu süre içinde maliyetlerini rekabetci düzeye indirmeye zorlayacaktır. Planlanmış ithal ikamesi yaklaşımının taşıması gerekli özellikleri daha da arttırılabilir. Bizim açımızdan önemli olan bu yaklaşımın 'ne yaptığını bilerek' bir sınai yapı oluşturmaya yönelik olmasıdır. Kanımızca, sadece bu tür bir ithal ikamesi sürecinin uygulamada başarılı olması şansı vardır ve ithal ikamesi ancak bu biçimiyle bir sanayileşme stratejisinin özünü oluşturabilir.(34)

(34) İthal ikamesine ilişkin yazında değişik türleri ayırdetme çabası olmamak-

2.1.2 — Rastgele İthal İkamesi

Uyarılmış ithal ikamesi türü içinde, planlanmış ithal ikamesine karşıt olarak düşündüğümüz ikame yaklaşımını «rastgele ithal ikamesi» olarak tanımlayabiliriz. Bu yaklaşıma «rastgele» dememizin nedeni, ikame eyleminin, kendi dışında amaçlara yönelik girişimlerden dolaylı olarak etkilenip, dağınık ve amaçsız biçimde gelişmesidir. Doğal gelişmesi dışında yerli üretimin ithalatı ikame etmesi olayının, yerli üretimin çeşitli ödünlerle özendirilmesi sonucu ortaya çıkacağı açıktır. Bu ödünler, yerli üretim maliyetleriyle uluslararası maliyetler arasındaki farkı yerli üretici lehine ortadan kaldırmak, yani uluslararası fiyatlardan kârlı olmayacak bir girişimi ödünlerle kârlı hale getirmek amacını gütmektedir. Bu ödünler seçici biçimde sağlanabileceği gibi genel olarak da sağlanabilir. Rastgele ithal ikamesi, çoğu kez ödünlerin genel olarak ve ikame eylemini uyarma dışında bir amacı gerçekleştirmek kaygusuyla sağlandığı zaman ortaya çıkmaktadır.

Dikkat edilecek olursa, rastgele ithal ikamesi sürecini uyaran etken yine kamu otoritesinin ekonomiye müdahalesidir. Ancak bu kez, müdahalenin amaç ve araçları bilinçli olarak düzenlenmiş bir sanayileşme yaklaşımı çerçevesinde oluşturulmuş olmaktan çok, ekonomide başka sonuçlar sağlamaya yöneliktir. Bu, sanayinin gelişimini kaçınılmaz olarak rastgele bir biçimde etkileyerek, uzun dönemde, belirli bir tercihin sonucu olmayan rastgele bir üretim yapısı oluşturur.

Sözünü ettiğimiz rastgele oluşumun birçok etkenle veya değişik amaçlı birçok politika uygulamasıyla ortaya çıkabileceği açıktır. Kanımızca, rastgele ithal ikamesine en yaygın örnek, azgelişmiş ülkelerde ödeme açıklarını kontrol etmeye yönelik ithalat sınırlamalarının dolaylı olarak yerli üretimi uyarması sonucu ortaya çıkan ikame sürecidir. Kuramsal tartışmaları özetlediğimiz kısımda değindiğimiz gibi, ekonomiye müdahale ve koruma için birden fazla neden ile vergi ve şubvansiyonlardan oluşan birden fazla araç mevcutken, özellikle ihracat kötümserliğinin etkisiyle ödeme blançosu tezi ön plana çıkartılmış, uygulama da bu yönde gelişmiştir. Kamu otori-

---

la beraber, etkin bir uygulama için planlı bir yaklaşım olması gerektiği görüşü yaygındır. Örneğin; Macarlo (1964); Vartikar (1965); Keesing (1967); Bruton (1970).

tesi, çeşitli biçimler alan (gümrük, kota, lisans vb) müdahalelerle sadece ithalatı kısarak ödeme sorununa çare ararken, içerde de rastgele oluşan bir üretim yapısının gelişmesine neden olmaktadır. Dikkat edilirse bu kez, ne sanayileşmenin kendisine özgü etki ve tepkileri, ne sektörlerarası dinamik bağlantılar ve ne de uyarılan üretim yapısının oluşturacağı arz ve talep sorunları önceden kestirilip ona göre önlemler alınmış değildir. Bu sorunların tümünün, rastgele bir gelişmeye terk edilmiş süreç içinde ortaya çıkması kaçınılmazdır. Ancak, rastgele oluşan bir yapıda bu sorunlar ortaya çıktığında, tıkanıklıklar ve darboğazlar oluşması da kaçınılmazdır. Bu ise, rastgele başlayan bir sürecin, kısmi ve etkileri sınırlı rastgele müdahalelerle sürdürülmesine yol açtığı gibi, yapıdan kaynaklanan sıkıntıları daha da pekiştiren bir yaklaşımın egemen olmasına yol açar.

Rastgele ithal ikamesinin birçok yönünü incelemek mümkündür. Biz bunlardan önemli olduğunu düşündüğümüz ikisine değinmekle yetineceğiz. Rastgele koruma:

i — üretim birimleri düzeyinde seçici olmamakta,

ii — üretim aşamaları arasında ise seçici davranmaktadır.

Uygulanacak ticaret rejimine, ödeme açıkları kaygısından kaynaklanan ithal sınırlamaları egemen olduğunda, bu iki özelliğin ortaya çıkması kaçınılmazdır. Bilindiği gibi, amaç ithalat sınırlamaları olduğunda, etkin olarak kullanılabilecek politika araçları gümrük vergisi ve kotalardır. Koruma açısından bu araçların etkisine bakıldığında bunların, ithali sınırlanan ürün veya ürün gruplarında genel bir koruma sağladığı, ölçek, etkinlik, verimlilik düzeylerinde bir ayırım yapamadığı söylenebilir. Oysa, örneğin bir subvansiyon uygulamasında böyle bir ayırım yapabilme olanağı vardır. Durum böyle olduğunda, ithal sınırlamalarının sağladığı koruma her düzeyde üretim organizasyonuna aynı olanağı tanımakta ve büyük ölçekli, modern birimler yanısıra verimlilikten uzak küçük ölçekli birimlerin de yaşayabilmesini sağlamaktadır. Ödemeler bilançosuna ilişkin kaygılardan kaynaklanan korumanın böylesine rahat bir piyasa oluşturması, sonuçta ithalatı ikame edilen ürünlerin uygun olmayan maliyet koşullarında üretilebilmesine imkân vermektedir.

Aynı tür korumanın, üretim aşamaları arasında seçici olması da zorunludur. Temel kaygı, sınırlı döviz olanaklarıyla ithalatı zorunlu görülen malların ithalatını sürdürebilmek için, ithalatı zorunlu olmayan malların ithalatını sınırlamak veya yasaklamaktır. Azgelişmiş

ülkelerde gelişmenin sürdürülebilmesi için ithalatı zorunlu olan mallar sermaye mallarıdır. Bu durumda, ödeme güçlükleri ortaya çıktığında, ithalatı sınırlanan mallar tüketim ve dayanıklı tüketim malları olmakta, buradan tasarruf edilen dövizle yatırımlar için zorunlu görülen ara mal, parça, makina ve teçhizatın ithalatının sürdürülmesi öngörülmektedir. Görüldüğü gibi, bu yaklaşımla oluşturulan ithalat sınırlamaları, üretim aşamaları arasında seçici davranılarak, daha çok nihai tüketim mallarına yöneltilmektedir. Ortaya çıkan bu koruma yapısının çok ciddi sonuçları vardır. Bir kez, korumanın üretim aşamaları arasında farklılaşmış olması, «etkin korumanın» nominal korumaya kıyasla daha yüksek düzeyde oluşmasına neden olmaktadır.(35). İkinci olarak, etkin korumanın daha yüksek olması, kaynak tahsisi açısından, yerli üretimde nihai tüketim mallarına karşı bir eğilim yaratmakta, ara malı ve makina-teçhizat alanlarına kaynak tahsisini adeta caydırmaktadır. (36) Nihayet, bu tür bir koruma, çarpık olarak nitelenebilecek ve ithal malı girdilere bağımlı bir sınai üretim yapısının kurulmasına yol açacaktır. Neticede ortaya çıkan üretim yapısının rastgele niteliğini en belirgin olarak vurgulayan özelliği de budur. Zira, ödemeler, blançosu açıklarını kontrol altında tutmaya yönelik ithal sınırlamalarının, böyle bir üretim yapısı oluşturmayı amaçladığını söylemek olanağı yoktur.

Yazımızın başında da belirttiğimiz gibi, İkinci Savaş sonrası dönemde uluslararası ticaret ve kalkınma arasındaki ilişkileri ele alan tartışmalar döngüsel bir gelişme izlemiş, serbest ticaret görüşlerinden başlayan tartışmalar, korumacı tezlerle gelişmiş ve sonuçta «etkin korum», «yurt içi kaynak maliyeti» gibi yeni analiz araçlarının geliştirilmesiyle adeta başlangıç noktasına dönmüştür. Bu arada korumacı tezlerin de ışığı altında, uygulamada rastgele dediğimiz bir ithal ikamesi süreci yaşanmış ve günümüzde bu süreç çeşitli yönlerden tıkanmıştır. Darboğazların başgöstermesiyle ithal ikamesi yaklaşımı yoğun eleştirilere konu olmuş, ancak eleştiriler genel düzeyde tutularak, ikame sürecinin türüne ve dinamiğine bakılmaksızın bütünüyle ithal ikamesi yaklaşımı mahkum edilmiştir. Yukarı-

(35) Etkin koruma için bkz: Corden (1966); Lewis-Guisinger (1968); Bruno (1972); Krueger (1972).

(36) Bu eğilim etkin korumanın yapısında vardır. Bkz: Corden (1966); Lewis-Guisinger (1968); Little-Scitovsky-Scott (1970); Balassa (1971); Bruno (1972); Krueger (1972).

daki açıklamalarımız karşısında eleştirilmesi ve mahkum edilmesi gereken yaklaşımın rastgele ithal ikamesi yaklaşımı olması gerektiğini savunduğumuz açıktır.

3. Rastgele İthal İkamesinin Sonuçları

Azgelişmiş ülkelerde bir döneme damgasını vurmuş olan ithalat ikamesi türünün, ödemeler blançosu açıklarından kaynaklanan genel nitelikli bir koruma vasıtasıyla, dolaylı olarak uyarılmış rastgele bir ithal ikamesi süreci olduğu görüşümüz, doğal olarak bu tür ikame eylemine yöneltilen eleştirilerin bir bölümünü benimsememize neden olmaktadır. Gerçekten de, rastgele ithal ikamesi süreci, kendisini uyaran etkenler ve kendine özgü gelişme dinamiğinin ortaya çıkarttığı nedenlerle eleştiriyi hak edecek şekilde tıkanmıştır. Yazımızın son kısmında bu tıkanıklık noktalarından birkaçına kısaca değineceğiz.

3.1 — Kaynak Maliyeti ve Verimlilik Kayıpları

İthal ikamesi sürecinde rastgele nitelik egemen olmaya başladığında, serbest ticaret tezleri çerçevesinde ele alınan statik refah ve gelir kayıplarının birçoğu söz konusu olacaktır. Statik çözümlemeyi benimsemeyip refah kayıplarıyla ilgilenmesek dahi, bu tür bir sürecin yatırım kararlarında parametre görevi gören fiyat sistemini bozarak kaynak dağılımında etkinlikten uzak, gerçek kaynak maliyetlerine yol açan bir eğilim oluşturacağı kesindir. Fiyatlar sistemine böylesi rastgele müdahaleler, kaynak maliyeti yanısıra, tüketim açısından da tüketicinin ödediği fiyatları bozarak, ciddi maliyetlere yol açacaktır.

Yukarıda gördüğümüz gibi, dışsal ekonomilerin varlığı halinde ve verimlilik düzeyinin hızla uluslararası rekabete olanak verecek düzeye çıkarılması koşuluyla, bebek endüstrilerin statik maliyetlere rağmen korunması öngörülebilir. Ancak, rastgele ithal ikamesi sürecinde bebek endüstri korumasından çok, ödemeler blançosu açıkları temel kaygı oluşturduğu için, dışsal ekonomiler sorununu gözönüne alma olanağı olmadığı gibi, normal bir verimlilik artışı sağlanacak ortamdan da uzaklaşılmaktadır. İthalat sınırlamalarının yerli endüstriyi rekabet ortamı dışına çıkartması nedeniyle, bu süreçte kurulan birimler, kapasite kullanımı, etkinlik ve verimlilik kaygılarından

uzak bir ortamda çalışma olanağı bulurlar. Bu durumda yerli endüstriler rekabetten uzak, yüksek maliyet ve yüksek kâr marjlarıyla yaşamını sürdüreceklerdir. Korumanın bu yönde seçici olmaması, her ölçekte üretim biriminin aynı olanaklardan yararlanabilmesini sağlamaktadır. Bu ortamda girişimcilerin maliyet düşürücü yeniliklerin ve verimlilik artışlarının peşinde koşması söz konusu olmaz. Azgelişmiş ülkelerde gözlenen göreli yavaş verimlilik artışının nedeninin ithal ikamesi olduğu ileri sürülmüş[37], teknik yeniliklerin gereğince izlenmemesi de aynı nedene dayandırılmıştır.[38]

3.2 — Ekonomik Yapıdan Kaynaklanan Sorunlar

Rastgele ithal ikamesinin önemli sonuçlarından birinin de, öngörülmemiş bir üretim yapısı ortaya çıkartması olduğuna daha önce işaret etmiştik. Ekonominin sektörel yapısına baktığımızda bu tür bir gelişmeyi saptamak mümkündür. Ödemeler blançosuna ilişkin kaygılarla tüketim malları ithalatını sınırlamak bu tür sanayinin gelişimine yol açarken, başta tarım olmak üzere diğer kesimlerin aleyhine bir kaynak dağılımına neden olmaktadır. Kaynaklar, kârlılığı yapay olarak yükseltilmiş söz konusu sınai faaliyetlere kayarken, tarım, ihracat alanları, ara ve yatırım malları endüstrileri geri plana atılmakta, adeta cezalandırılmaktadır.[39]

Rastgele ithal ikamesi sürecinde ortaya çıkan bu ekonomik yapıda birkaç çelişkinin bir arada olduğu söylenebilir. Örneğin, süreci başlatan temel kaygı ödeme açıkları olduğu halde, fiili ve potansiyel ihracatın kaynağı olan tarım kesimi geri plana atılmaktadır. Aynı şekilde, tüketim malları endüstrileri kurulurken, bunlara ham madde, ara girdi ve sermaye techizatı üretecek girişimlerin caydırılması sonuçta bu tür malların ithalatına bağımlı bir sınai yapı oluşturmaktadır. Nihayet, zorunlu olmadığı düşüncesinden hareketle ithalatı kısıtlanan malların yurt içi üretiminin özendirilmesi, kaynakların bu yöne kaydırılması ve bu malların ilk ağızda yurt içinde üretilmesi rastgele ithal ikamesinin doğurduğu ciddi bir çelişki olarak göze batmaktadır. Özellikle ithalatı ilk kısıtlanan malların lüks tüketim

(37) Bruton (1967); Bruton (1968).

(38) Balassa (1971).

(39) Amprik çalışmalar bu konuda önemli kanıtlar sağlamıştır. Bkz: Little-Scitovsky-Scott (1970); Balassa (1971).

malları olacağı düşünülürse bu çelişki daha belirgin olarak görülebilir.

3.3 — Rastgele İthal İkamesi ve Ödemeler Blançosu

Rastgele ithal ikamesi sürecini, genellikle ödemeler blançosuna ilişkin kaygılardan hareketle düzenlenen politikaların uyardığına yukarıda değinmiştik. Ancak, rastgele biçimde gelişen sürecin, kendisini uyaran ödemeler blançosu açıkları üzerindeki etkisi olumlu olmaktan uzaktır ve süreçteki büyük çelişkilerden birisi de budur.

Ödemeler blançosu açıkları genellikle ticaret açıklarından kaynaklanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, azgelişmiş ülkelerde ortaya çıkan ödeme açıklarını ihracat ve ithalatın göreli durumlarının belirleyeceği söylenebilir. Bu nedenle, rastgele ithal ikamesinin ödemeler blançosuna etkileri söz konusu iki ticaret kalemine etkileri yardımıyla saptanabilir.

Rastgele ithal ikamesinin, kaynak dağılımını, ihracat endüstrileri ve bunun da önemli bölümünü oluşturan tarım kesimi aleyhine etkilediğine yukarıda işaret etmiştik. Kaldı ki, uygulamaya yön verdiğini düşündüğümüz «ihracat kötümserliği», politika düzenleyicilerinin, ticaretin döviz kazandıran bu kalemini ihmal edip, ithalatın sınırlanmasını ön plana çıkartmalarına neden olmuş ve rastgele ikame süreci böyle başlamıştır. İhracatın ihmal edilmesinin, ihracat gelirlerinin artışını yavaşlattığı ve bizatihi bu gelişmenin ihracat kötümserliğini pekiştirici ve hatta doğrulayıcı etki yarattığı öne sürülmektedir.(40)

Rastgele ithal ikamesi, geleneksel ve potansiyel ihracat ürünlerinin gelişmesini özendirmediği gibi, kendi gelişme süreci içinde ortaya çıkan yeni ürünlerin ihracatına da olanak tanımamaktadır. Yukarıda etraflıca açıkladığımız nedenlerle rastgele oluşan süreçte ortaya çıkan ithal ikamesi ürünleri uluslararası maliyet ve fiyatların çok üstünde maliyet ve fiyatlarla üretilmektedir. İkame sürecinin gelişimi çerçevesinde ölçek, etkinlik ve verimlilik gibi kaygılardan uzak olarak üretilen bu ürünlerin dünya pazarlarında alıcı bulması olanaksız hale gelmektedir. Kaldı ki, rastgele koruma bu ürünler açısından iç pazarı öylesine cazip hale getirmektedir ki, üretici için dış

(40) Bhagwati (1972), s. 262.

pazarlara açılmak gerçekleştirilmesi zorunlu bir eylem olmaktan çıkmaktadır.

Rastgele ithal ikamesi sürecinde, ihracat aleyhine ortaya çıkan diğer bir etken de bu sürecin genellikle aşırı değerlenmiş döviz kuruyla birlikte gelişmesidir. Kanımızca, bu süreçte kurun aşırı değerlenmiş halde sürdürülmesinin üç temel nedeni vardır. Birincisi, ödemeler blançosu açıklarını sınırlamak amacını güden siyasi otorite açısından ithal yasakları para operasyonuna kıyasla daha kolay ve emin bir politika aleti olarak değerlendirilmektedir.(41) Ikincisi, ünlü ihracat kötümserliği ihracat ürünlerinin kur ayarlamalarına karşı esnek olmadığı görüşünden kaynaklanmakta, bu görüş ise kur politikasını kullanılabilir bir alet olmaktan çıkartmaktadır. Nihayet, yukarıda değindiğimiz gibi, rastgele ithal ikamesi sonuçta ithal malı girdi ve sermaye kullanan bir sınai yapı oluşturmakta ve böylesine ithalata bağımlı bir yapıda kurun değerini düşürmek maliyet enflasyonu yaratmak tehlikesini de taşımaktadır. Bu nedenlerle aşırı değerli olarak sürdürülen döviz kuru, ihracatı köstekleyici etkide bulunmaktadır.

İhracat gelirlerini olumsuz yönde etkileyen rastgele ithal ikamesi, ithalat harcamalarını artırıcı etki yapmaktadır. Ithalat sınırlamalarıyla ödemeler blançosu açıklarını azaltma ve bunun sonucu ortaya çıkan ikame sürecinin ithalat üzerindeki en belirgin etkisi ithalatın yapısını değiştirmesidir. Ithalat içinde tüketim mallarının payı azalırken, ikame ürünlerinin ihtiyaç duyduğu ham madde, ara malı, makina ve teçhizat ithalatının payı artmaktadır. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, etkin korumanın yükselmesine yol açan koruma yapısı zaten bu tür malların ithalatını özendirici rol oynamaktadır. Sonuçta, ithalatı kısarak ödeme sorununa çare arayan ikame süreci, ithalatın hızla artmasına ve ekonominin sürekli ithal akımına daha bağımlı hale gelmesine neden olmaktadır.(42) Netice olarak, rastgele ithal ikamesi döviz tasarruf etmediği gibi, yaşayabilmesi için dışarıdan çeşitli biçimlerde (borç, yardım vb.) kaynak akımına gerek gösteren bir yapı ortaya çıkartmaktadır.

3.4 — İthal İkamesi ve Kalkınmanın Finansmanı

Azgelişmiş ülkelerin temel sorunu, toplumsal değişmenin yanı-

(41) Bhagwati (1968).

(42) Winston (1967), s. 108-109.

sıra ekonomik büyümeyi gerçekleştirmektir. Ekonomik büyüme ise giderek artan kaynak kullanımı gerektiren bir olgudur. Büyüme sürecinde kullanılacak ilave kaynakların temini ise kalkınmanın finansmanı sorununu gündeme getirir. İç finansmanın temel ögesi tasarruflardır. Hızla büyümeyi amaçlamış bir ekonomide bu büyümeyi besleyecek tasarruf hacmi oluşturulmalıdır. Yani, artan gelirin giderek artan kısmı tasarruf edilmelidir. Öte yandan, üretimin sürdürülebilmesi ve sermaye birikiminin oluşması için zorunlu olan dövizin de kazanılması gerekir. Bu nedenle, üretimin giderek artan kısmı ihraç edilmelidir. Bunlar yerine getirilmediğinde büyümenin sürekllilik kazanması olanaksızdır.

Ayrıntılarını yukarıda ele aldığımız rastgele ithal ikamesi sürecinde kalkınmanın finansmanı için zorunlu olan tasarruf ve ihracat çeşitli şekillerde geri plana atılmakta ve zorunlu olarak tüketim özendirilmektedir. Bu açıdan bakıldığında, rastgele oluşan ikame sürecinin kendini besleyen bir gelişme dinamiği yaratması olanaksızdır. Bu süreç içinde sık sık iç ve dış finansman sıkıntılarına düşülecek ve gelişmenin ekonomi dışından sağlanacak kaynaklarla sürdürülmesi gerekecektir.

Rastgele ikame sürecinde ihracatın geri plana atıldığına döviz tasarruf edilmediğine, tersine döviz harcamalarının arttığına işaret etmiştik. Bu süreç içinde gelişmenin finansmanı için gerekli olan dövizin kazanılmadığı açıktır. Tasarruflar açısından da durum farklı değildir. Piyasa ekonomilerinde söz konusu olan tutumlu olmak çelişkisi rastgele ikame sürecinin ortaya çıkarttığı ekonomik yapıda daha belirgin hale gelmektedir. Bilindiği gibi, piyasa ekonomilerinde aşırı tutumlu olmak bazen tüketim talebinin arz karşısında yetersiz kalmasına ve ekonomide durgunluk eğilimleri doğmasına neden olabilmektedir.([43]) Tüketim mallarının tümünün satılabilmesi için tüketim harcamalarının sürekli olarak canlı tutulması, yani tüketimin özendirilmesi gerekebilir. Tüketimin ön plana alındığı ekonomilerde tasarrufun sınırlı kalması kaçınılmazdır. Dolayısıyla aşırı tutumlu olmak bazen bir erdem değil, bunalım yaratıcı bir davranış haline gelebilir.

Tutumlu olmak çelişkisinin, salt tüketim malları üreten ve bu mallara dışardan talep bulamayan ekonomilerde aşırı boyutlara va-

(43) Robinson (1964).

racağı açıktır. Yatırım malları sanayiini kurmuş ve tüketim malları ihraç edebilen ekonomilerde, durgunluğa neden olmaksızın tasarrufları artırma olanağı daha fazladır.(44) Bu açıdan bakıldığında, rastgele ithal ikamesi sürecinde yaratılan üretim yapısının tasarruf olanaklarını son derece kısıtlayacağı söylenebilir. Bu kısıtlama iki nedenden kaynaklanmaktadır. Birincisi, yukarda ele aldığımız nedenlerle, rastgele ithal ikamesi sürecinde, büyük ölçüde tüketim ve dayanıklı tüketim malları endüstrilerinin geliştirilip, yatırım ve ara mallarında önemli sayılabilecek bir üretim kapasitesinin kurulmamasıdır. Bu durumda, sınai üretime egemen sektör tüketim malları kesimi olmakta, kurulu kapasitenin yaşatılabilmesi de iç tüketim talebinin sürekli olarak abartılmasına bağlı kalmaktadır. İkinci neden ise, rastgele ikame sürecinde üretilen tüketim mallarının ihraç edilememesi, yani bu mallara yurt dışından talep sağlanamamasıdır. Dolayısıyla, tüketim malları sanayiini yaşatmak için zorunlu olan tüketim talebinin tümüyle yurt içinde sağlanması gerekmektedir. Bu koşullarda finansman için gerekli olan tasarrufların yeterince sağlanamayacağı açıktır.

SONUÇ

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemin önemli tartışmalarından birisi de azgelişmiş ülkelerin uluslararası ticaret karşısında takınacakları tavıra ilişkin tartışmadır. Bir yanda serbest ticareti savunan tezler, öte yanda azgelişmiş ülkelere koruma öneren tezler bu tartışmanın taraflarını oluşturmuştur. Bir dönemde korumacı tezlerin ön plana çıktığı ve uygulamaya da böyle bir tutumun egemen olduğu gözlenmektedir. Azgelişmiş ülkeler açısından korumayı gerektirebilecek birçok neden ve bu amaçla kullanabilecekleri birden fazla politika aleti olmasına rağmen gelişmenin tek yönlü olduğu söylenebilir.

Koruma nedenleri arasında ödemeler blançosu açıklarını kapatmak kaygısı abartılarak ön plana çıkartılmış, döneme egemen olan ihracat kötümserliğinin de etkisiyle, bu amaca salt ithalat sınırlamalarıyla varılmak istenmiştir. Bu yaklaşım uygulamada hedefin sapmasına ve önceden düzenlenip, planlanmamış ve adeta rastgele

(44) Berksoy (1979).

oluşan bir ithal ikamesi sürecinin uyarılmasına yol açmıştır. Genel ithalat sınırlamalarıyla uyarılmış olan bu süreç, sonuçta kendine özgü ve sorunlarla dolu bir ekonomik yapı oluşturmuştur.

Günümüzde ithal ikamesi yaklaşımı ağır eleştirilere hedef olmaktadır. Ancak bu eleştirilerde nedenlerine, tümüne ve gelişme dinamiğine bakılmaksızın genel olarak ithal ikamesi yaklaşımı hedef alınmaktadır. Kanımızca, çeşitli türler arasında eleştirilmesi gerekli olan dolaylı müdahalelerle oluşturulan ve rastgele ithal ikamesi olarak nitelediğimiz ikame türüdür. Gerçekten de bu tür ikame yaklaşımı uygulamaya egemen olmuş ve sonuçta çeşitli darboğazlara neden olarak tıkanmıştır. Günümüzün sorunu bu tıkanıklıklardır. Ancak bu sorunlardan hareketle ithalatın ikamesi olgusunu tümüyle yadsımamız da doğru olmaz. Kanımızca, nedenleri, gelişimi ve sonuçları dikkatlice planlanmış ve uyarıcı politikaları itinayla seçilmiş bir ikame yaklaşımı günümüzde de sağlıklı bir kalkınma yolu olarak benimsenebilir.

BAŞVURU

ABRAMOVITZ M. (1959): **The Allocation of Economic Resources** Stanford University Press.

AGARWALA A.N. - SINGH S.P. (1963): **The Economics of Underdevelopment,** Oxford University Press.

AHMAD J. (1978): «Import Substitution: A Survey of Policy Issues», **The Developing Economies,** December.

BALASSA B. (1971): **The Structure of Protection in Developing Countries,** IBRD, Johns Hopkins Prs.

BARDHAN P. (1964): «External Economies, Economic Development and the Theory of Protection», **Oxford Economic Papers,** March.

BERKSOY T. (1979): «Yapısal Tasarruf Tıkanıklığı ve Finansman Darboğazı» **Hacettepe Üniversitesi, İdari Bilimler Dergisi,** Haziran.

BHAGWATI J. - RAMAWAMI V.K. (1963): «Domestic Distortions, Tariffs and the Theory of Optimum Subsidy», **Journal of Political Economy,** February, Yenibasımı Bhagwati (1969) içinde Ch. 11.

BHAGWATI J. (1968): **The Theory and Practice of Commercial Policy: Departures from Unified Exchange Rates,** Special Papers in International Economics, No.: 8, Princeton University.

BHAGWATI J. (1969): **Trade, Tariffs and Growth,** Weidenfeld and Nicholson.

BHAGWATI J. (1972): «Trade Policies for Development», Ranis (1972) içinde.

BRUNO M. (1972): ««Domestic Resource Cost and Effective Protection: Clarification and Synthesis», **Journal of Political Economy,** January-February.

BRUTON H. J. (1967): «Productivity Growth in Latin America», **American Economic Review,** December.
BRUTON H.J. (1968): «Import Substitution and Productivity Growth», **Journal of Development Studies,** April.
BRUTON H.J. (1970): «The Import Substitution as Strategy of Economic Development: A Survey», **Pakistan Development Review,** Summer.
CHENERY H.B. (1959): «The Interdependence of Investment Decisions» Abramovitz (1959) içinde.
CHENERY H.B. - BRUNO M. (1962): «Development Alternatives in an Open Economy: The Case of Israel», **Economic Journal,** March.
CHENERY H.B. - STROUT A.M. (1966): «Foreign Assistance and Economic Development», **American Economic Review,** September.
CORDEN W.M. (1965): **Recent Developments in the Theory of International Trade,** Special Papers in International Economics, No. 7, Princeton University.
CORDEN W.M. (1966): «The Structure of a Tariff System and the Effective Protective Rate», **Journal of Political Economy,** Vol. 74.
FLANDERS M.J. (1964): «Prebisch on Protectionism: An Evaluation **Economic Journal,** June, Yeni basımı Theberge (1968) içinde.
GRUBEL H.G. (1966): «The Anatomy of Classical and Modern Infant Industry Arguments», **Weltwirtschaftliches Archiv,** Band 2.
HABERLER G. (1959): **International Trade and Economic Development,** Cairo Lectures, Yeni basımı Theberge (1968) içinde.
HAGEN E.E. (1958): «An Economic Justification of Protectionism», **Quarterly Journal of Economics,** November.
HARROD R. - HAGUE D. (1963): **Interantional Trade in a Developing World,** MacMillan.
JOHNSON H.G. (1953): «Optimum Tariffs and Retaliation», **Review of Economic Studies,** vol 22, yeni basımı Johnson (1958) içinde.
JOHNSON H.G. (1958): **International Trade and Economic Growth,** Allen and Unwin.
JOHNSON H.G. (1964): «Tariffs and Economic Development: Some Theoretical Issues», **Journal of Development Studies,** October.
JOHNSON H.G. (1967): **Economic Policies Towards Less Developed Countries,** Unwin University Books.
KEESING D.B. (1967): «Outward Looking Policies and Economic Development», **Economic Journal,** June.
KRUEGER A.O. (1972): «Evaluating Restrictionist Trade Regimes: Theory and Measurement», **Journal of Political Economy** January-February.
LINDER S.B. (1967): **Trade and Trade Policy for Development,** Pall Mall Press.
LITTLE I. - SCITOVSKY T. - SCOTT M. (1970): **Industry and Trade in Some Developing Countries,** OECD, Oxford University Prs.
LEWIS S.R. - GUISINGER S.E. (1968): «Measuring Protection in a Developing Country», **Journal of Political Economy,** vol. 76.
LEWIS W.A. (1954): «Economic Development with Unlimited Supplies of Labour», **Manchester School,** May, yeni basımı Agarwala-Singh (1963) içinde.

MACARIO S. (1964) «Protectionism and Industrialization in Latin America», **UN Economic Bulletin for Latin America,** March.
MANOILESCO M. (1931): **The Theory of Protection and international Trade,** London.
MEIER G.M. (1964): **Leading Issues in Development Economics,** Oxford University Press.
MEIER G.M. (1968): **The International Economics of Development: Theory and Policy,** Harper and Row.
MYINT H. (1963): «Infant Industry Arguments for Assistance to Industries in the Setting of Dynamic Trade Theory», Harrod - Hague (1963) içinde.
MYRDAL G. (1956, a): **An International Economy,** Harper and Bros.
MYRDAL G. (1956, b): **Development and Underdevelopment,** Cairo Lectures, yeni basımı Meier (1964) içinde.
PREBISCH R. (1950): **The Economic Development of Latin America** and **Its Principal Problems,** UN, Economic Comission for Latin America.
PREBISCH R. (1959): «Commerical Policy in Underdeveloped Countries», **American Economic Review,** Supplement, May.
RANIS G. (1972): **The Gap Between Rich and Poor Nations,** MacMillan.
ROBINSON J. (1964): «Notes on the Theory of Economic Development», **Collected Economic Papers,** vol. II, Basic Blackwell.
ROSENTEIN - RODAN P.N. (1961): «International Aid to Underdeveloped Countries», **Review of Economics and Statistics,** May.
SINGER H. (1950): «The Distribution of Gains Between Investing and Borrowing Countries», **American Economic Review,** Supplement, May.
SCITOVKY T. (1954): «Two Concepts of External Economies», **Journal of Political Economy,** April.
THEBERGE J.D. (1968): **Economics of Trade and Development,** John Willey and Sons.
UNCTAD (1968): **Trade Prospects and Capital Needs of Developing Countries,** U.N., New York.
VARTIKAR V.S. (1965): «The Role of Commerical Policy in the Development of a Subsistence Economy», **Weltwirtschaftliches Archiv,** Band 1.
WINSTON G.C. (1967): «Notes on the Concept of Import Substitation», **Pakistan Development Review,** Spring.

DEVLET MEMURLARININ MALİ DURUMLARINDAKİ GELİŞMELER (1948 -1960 Dönemi)

Figen ALTUĞ(*)

Amaç

Bu araştırmada amaç Türkiye'de, bir ekonomik politika olarak devletçilikten liberal ekonomiye geçildiği ve bu yeni politikanın uygulamada giderek önem kazandığı yıllarda, devlet memurları maaşları ile ilgili olarak getirilen çeşitli yasa değişikliklerinin toplumun bu kesiminin ekonomik refah düzeyini ne ölçüde etkilediğini ortaya koymaktır.

Hiç kuşkusuz, ekonomik politikadaki bu değişimin toplumun çeşitli kesimleri üzerinde değişik etkileri olmuştur. Araştırmamızda biz bu etkilerden yalnızca birini, devlet memurlarının malî durumunun yeni liberal politikadan ne yönde etkilendiğini incelemeye çalışacağız. Bu yaklaşım çerçevesinde, devlet memurlarıyla ilgili yasaların tanımlanması; bu yasalarca belirlenen memur maaşları; toplumun bu kesiminin ortalama cari ve reel maaşlarıyla, faal nüfus başına reel kullanılabilir gelirlerin karşılaştırılması, araştırma amacına yönelik, ele alınacak başlıca konular olacaktır.

Araştırmada memur kesiminde ortalama aile büyüklüğü ile ilgili bir genelleme yapılarak, evli ve iki çocuklu bir devlet memurunun maaşı esas alınmış ve araştırma bu genelleme üzerine geliştirilmiştir.

Devlet Memurlarıyla İlgili Yasalar ve Memur Maaşları

1960 öncesi dönemde devlet memurlarının işe alınmaları, bu yıllarda yürürlükte bulunan 3656 sayılı yasa hükümlerine tabi olmuştur.[1] Sözü edilen yasaya göre, maaşlı memuriyete ilk kez girecekleri, eğitim durumlarına göre, hak kazanacakları dereceler şu şekilde saptanmıştır:

— Orta okul mezunları: 15. derece;

(*) İst. Üniv. İktisat Fakültesi, Maliye ve Malî Kanunlar Kürsüsü Asistanı

(1) Bkz., 3656 sayılı Yasa, Mad. 3.

— Lise ve dengi okul mezunları: 14. derece;
— Lise öğreniminden sonraki bir yıllık meslek eğitimi görenler: 13. derece;
— Altı yıldan az öğrenim görmüş yüksek okul mezunları: 11. derece;
— Altı yıllık yüksek öğretim kurumu mezunları: 10. derece;
— Uzmanlık öğrenimi görenler: 9. derece.

Ayrıca, yasayla; Bakanlar Kurulu'nca saptanan yabancı dillerden biri olmak koşuluyla, 10. dereceye girebileceklerden bir yabancı dil bilenlerin ve gene, 9. dereceye girebileceklerden iki yabancı dil bilenlerin, bir komisyon huzurunda yapılacak sınavda başarı göstermek suretiyle bir üst dereceye girebilme hakkı da tanınmıştır.

Diğer taraftan, gene aynı yasayla; devlet memurlarının bir üst dereceye terfi edebilmelerinde, yüksek okul mezunlarının en az üç yıl, daha alt düzeydeki eğitim kurumlarından mezun olanların ise en az dört yıl, bulunulan derecede görev yapmış olmaları ve o dereceden fiilen maaş almış olmaları koşulu aranmıştır.(2)

Araştırmamızın kapsadığı 1948-1960 dönemi içinde, devlet memurlarının maaşlarıyla ilgili esaslar, o tarihlerde birbiri ardına yürürlüğe konan iki yasayla düzenlenmiştir. Bu yasalardan ilki, 1/1/1947 tarihinde yürürlüğe girmiş olan ve derecelerine göre memur maaş tutarlarını gösteren 4988 sayılı yasadır. Belirtilen yasalardan ikincisi ise, 2/3/1959 tarihinde, 4988 sayılı yasanın yerine yürürlüğe konan 7244 sayılı yasadır.(3) 1961 yılında 263 sayılı yasanın kabulüne kadar yürürlükte kalan bu yasayla memur maaşları, bir önceki yasayla (4988 sayılı yasa) belirlenmiş olan tutarların iki katına çıkarılmıştır.

Aşağıdaki tablolarda, yukarda sözünü ettiğimiz iki yasanın yürürlükte kaldığı süreler içinde, devlet memurlarının barem derecelerine göre almaya hak kazandıkları brüt ve ele geçen maaş tutarlarıyla, memur maaşlarından yapılan kesintilerin brüt maaşa ve gene ele geçen net maaş miktarının brüt maaşa olan oranı her barem derecesi için ayrı ayrı incelenmiştir.

---

(2) a.g. yasa, mad. 7.
(3) Bkz. 4988 sayılı yasa, 3. Tertip Düstur c. 28., s. 349;
7244 sayılı yasa, 3. Tertip Düstur, c. 40/1, s. 417.

TABLO: 1

Barem Derecelerine Göre Devlet Memuru Maaşları ve Bu Maaşların Kesinti ve Net Maaş Tutarları Olarak Oransal Yapısı

Derece	Maaş Tutarı	Kesintiler Toplamı(1)	Ele Geçen (Net) Maaş Tutarı	Net Maaşın Brüt Maaş Tutarına Oranı (%)
1	1.000.—	224.80	775.20	77.52
2	875.—	193.05	681.95	77.94
3	750.—	156.30	593.70	79.16
4	625.—	123.30	501.70	80.27
5	550.—	105.25	444.75	80.86
6	475.—	87.20	387.80	81.64
7	400.—	69.15	330.85	82.71
8	350.—	56.45	293.55	83.87
9	300.—	44.70	255.30	85.10
10	250.—	36.—	214.—	85.60
11	225.—	30.15	194.85	86.60
12	200.—	25.80	174.20	87.10
13	175.—	20.70	154.30	88.17
14	150.—	16.35	133.65	89.10

1) Kesintiler: a) Emeklilik keseneği (bu dönem için % 5)
b) Damga Resmi (bu dönem için ‰ 4)
c) Gelir Vergisi (evli ve iki çocuklu mükellef olma durumunda)

KAYNAK: Brüt Maaş Tutarları ve Kesintiler Toplamı, İstanbul Defterdarlığı Muhasebat Müdürlüğü kayıtlarından alınmıştır.

TABLO: 2

Barem Derecelerine Göre Devlet Memuru Maaşları ve Bu Maaşların Kesinti ve Net Maaş Tutarları Olarak Oransal Yapısı

(1959 - 1960)

Derece	Maaş Tutarı	Kesintiler Toplamı(1)	Ele Geçen (Net) Maaş Tutarı	Ele Geçen (Net) Maaşın Brüt Tutarına Oranı %
1	2.000.—	542.90	1.457.10	72.85
2	1.750.—	451.90	1.298.10	74.18
3	1.500.—	370.55	1.129.45	75.30
4	1.250.—	299.55	950.45	76.04
5	1.100.—	254.95	845.05	76.82
6	950.—	210.35	739.65	77.86
7	800.—	165.75	634.25	79.28
8	700.—	139.35	560.65	80.09
9	600.—	112.95	487.05	81.17
10	500.—	88.55	411.45	82.29
11	450.—	75.35	374.65	83.26
12	400.—	64.15	335.85	83.96
13	350.—	51.65	298.35	85.24
14	300.—	40.95	259.05	86.35

1) Kesintiler: a) Emeklilik Keseneği (bu dönem için % 6)
b) Damga Resmi (bu dönem için ‰ 6)
c) Gelir Vergisi (evli ve iki çocuklu mükellef olma durumunda)

KAYNAK: Brüt Maaş Tutarları ve Kesintiler Toplamı, İstanbul Defterdarlığı Muhasebat Müdürlüğü kayıtlarından alınmıştır.

Tablolardan da görüldüğü gibi; incelediğimiz dönemde, yürürlüğe konulan yeni yasayla, devlet memurlarının maaşlarında 1959 yılından itibaren, önceki yıllara göre, önemli artışlar sağlanmıştır. Nitekim, örneğin 1. derecedeki evli ve iki çocuklu bir memurun eline geçen maaş miktarı 1948-1959 yılları arasında 775.20 TL iken bu

miktar 1959-1960 yılları arasında 1457.10 TL'na yükselmiştir. Ele geçen maaş miktarındaki bu belirgin yükseliş hiç kuşkusuz, daha alt derecelerdeki memurlar için de önemini korumuştur. Örneğin 7. derecedeki evli ve iki çocuklu bir memurun eline geçen maaş miktarı yukardaki aynı yıllar itibarıyla sırasıyla 330.85 TL'dan 634.25 TL'na; 14. derecedeki evli ve iki çocuklu bir memurun eline geçen maaş miktarı ise 133.65 TL'dan 259.05 TL'na yükselmiştir. Bu noktada gözlenen bir önemli husus, 1959 yılında getirilen yasa değişikliğiyle, devlet memurlarının maaş tutarları —daha önceki yasada öngörülenin— iki katına çıkarılmış olmakla beraber, memurların eline geçen (net) miktarın brüt maaşlarına göre daha düşük bir oranda kaldığıdır. Örneğin, 1948-1959 yılları arasında 1. derecedeki evli ve iki çocuklu bir memurun eline brüt maaş tutarının % 77.5'i; 7. derecedeki bir memurun eline % 82.7'si ve nihayet 14. derecedeki bir memurun eline % 89.1'i geçerken, maaş tutarlarının iki katına çıkarıldığı 1959 yılından itibaren bu oranların sırasıyla % 72.9, % 79.2 ve % 86.4 olmak üzere bir azalma gösterdiği gözlemlenmektedir.(4)

Devlet Memurlarının Reel Maaşları

Daha önce de belirtildiği gibi, devlet memurlarının maaşları 1948'den 1959'a kadar olan dönemde sabit bir düzeyde kalmıştır. Dolayısıyla, bu yıllarda fiyatlarda meydana gelen artış oranında maaşların —gerçekte— azaldığı açıktır. Diğer taraftan, 1959 yılında maaş tutarlarındaki % 100 artış —aynı yılın toptan eşya fiyatları gözönünde tutulursa— fiyatlardaki % 142.48'lik artış(5) karşısında erimiştir.

Örneğin, «memur kenti» olarak tanınan Ankara'nın incelenen dönemdeki geçinme indeksi (1948 = 100) ile, gene örnek olarak seçtiğimiz 1., 7. ve 14. derecedeki memurların, toptan eşya fiyatları indeksi (1948 = 100) dikkate alınarak, reel maaşların sözkonusu dönemdeki değişme yüzdeleri karşılaştırıldığında; tüketici olarak dev-

(4) Net maaşın brüt maaş tutarına olan oranında, barem dereceleri düştükçe —bir başka ifadeyle gelir azaldıkça— meydana gelen artış. gelir vergisinin artan oranlı olmasından ileri gelmektedir.

(5) Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü. **Aylık İstatistik Bülteni,** Şubat 1959, No. 60, s. 30; Başbakanlık D.İ.E., **Aylık İstatistik Bülteni,** Ocak-Şubat 1968, s. 96'daki veriler gözönünde tutularak hesaplanmıştır.

TABLO: 3

Devlet Memurları Reel Maaşlarının Nisbi Gelişimi
(1948 - 1960)

Yıllar	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960
Toptan Eşya Fiyatları İndeksi:	100	108	97	103	104	106	118	127	148	175	202	243	255
Ankara Geçinme İndeksi:	100	108	103	102	107	112	122	138	153	172	198	244	261
Faal Nüfus Başına Kullanılabilen Gelir İndeksi:	100	85.50	99.28	109.43	121.99	135.86	121.36	131.96	128.25	143.13	147.31	150.48	151.18
Reel Maş İndeksi: Dereceler													
1	100	92.65	103.10	96.68	95.88	93.76	84.66	78.75	67.43	56.96	49.46	77.52	73.79
7	100	92.65	103.10	96.68	95.88	93.76	84.66	78.75	67.43	56.96	49.46	79.05	75.55
14	100	92.65	103.10	96.68	95.88	93.76	84.66	78.75	67.43	56.96	49.46	79.93	76.08

KAYNAK: Toptan Eşya Fiyatları ve Ankara Geçinme İndeksleri, İst. Umum Müdürlüğü, **Aylık İstatistik Bülteni** Şubat 1959, No. 60, s. 30-31; Başbakanlık D.I.E., **Aylık İstatistik Bülteni,** Ocak-Şubat 1968, s. 90, 96'daki veriler dikkate alınarak hesaplanmıştır. Kullanılabilir Gelir'e ait veriler Başbakanlık D.İ.E., **Türkiye Milli Geliri ve Harcamaları 1948-1972,** Yayın No. 680, 1973, s. 235'den alınmıştır. Faal Nüfus'un hesaplanmasında İstatistik Gnl. Md.lüğü, İstatistik Yıllığı 1959, s. 88; Başbakanlık D.İ.E., İstatistik Yıllığı 1963, s. 69'daki verilerden yararlanılmıştır. Reel Maaş İndeksi, Toptan Eşya Fiyatlarına dayanılarak hesaplanmıştır.

let memurları maaşlarının, geçinme indeksi artışlarını karşılayamadığı; bir başka ifadeyle, toplumun bu kesiminin mutlak olarak bir fakirleşme içinde olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, reel maaşlardaki değişme yüzdeleri, faal nüfus başına kullanılabilir gelir indeksi ile karşılaştırıldığında, bu dönemde memurların nisbi olarak da bir fakirleşme içinde olduğu ortaya çıkmaktadır (bkz., Tablo 3).

Memur Maaşlarının Toplumsal Gelir Ortalamasına Göre Durumu

İncelememizin bu kısmında, milli gelirin «gelir» yönünden tanımında kullanılan bir değer olarak kullanılabilir gelirden hareketle, 1948-1960 dönemi içinde bir devlet memurunun, kullanılabilir gelir/faal nüfus oranı olarak ifade edebileceğimiz toplumsal ortalamaya göre yıllık maaş durumunu yani, toplumdaki gelir ortalamasının kaç katı maaş aldığını ve bunun incelenen dönem içinde nasıl bir seyir izlediğini kısaca gözden geçirmeye çalışacağız.

Tüm dereceler içinden örnek olarak 1., 5., 8., 11. ve 14. dereceleri seçtiğimizde, devlet memurları maaşlarının toplumdaki gelir ortalamasına göre giderek azaldığı; 1959 yılı brüt maaşlarındaki artış sonucu gelir durumlarında toplumsal ortalamaya göre bir artış olmakla beraber bu artışın, incelenen dönemin başlangıç yıllarındaki oranın yaklaşık olarak yarısına eşit bir düzeyde kaldığı görülmektedir (bkz., Tablo 4).

SONUÇ

Devlet memurlarının 1948-1960 döneminde malî durumlarının incelendiği bu araştırmada ortaya çıkan bulguları şöyle özetleyebiliriz.

Toplumun sabit gelirli bir kesimini oluşturan devlet memurları, 1948 yılından 1959 yılına kadar değişmeyen bir maaş karşılığı çalışmışlardır. 1959 yılında maaş tutarlarındaki % 100 oranında artış ise, izlenen ekonomik politika sonucu ortaya çıkan enflasyon karşısında erimiş ve memurlar giderek bir geçim sorunu içine girmişlerdir. Bu duruma rağmen, söz konusu dönemde memur sayısının artmaya devam ettiği görülmüştür.

İncelenen dönemde, kullanılabilir gelir artarken memurların yıllık gelirlerinde de —memur sayısının çoğalmasından ötürü— bir artış meydana gelmiş ancak bu artış diğer faktör gelirlerindeki artışın

TABLO: 4

Devlet Memurları Maaşlarının Toplumsal Gelir Ortalamasına Olan Nisbi Büyüklüğü (1) (2)

Yıllar Derece	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960
1.	10.55	11.43	10.95	9.32	8.29	7.28	7.38	6.30	5.55	4.20	3.54	5.43 (2.89)	5.15 (2.74)
5.	6.09	6.60	6.33	5.39	4.79	4.21	4.26	3.64	3.21	2.43	2.05	3.15 (1.67)	2.98 (1.58)
8.	3.99	4.33	4.15	3.53	3.14	2.76	2.79	2.39	2.10	1.59	1.34	2.09 (1.09)	1.98 (1.04)
11.	2.71	2.93	2.81	2.39	2.13	1.87	1.09	1.62	1.42	1.08	0.91	1.40 (0.74)	1.32 (0.70)
14.	1.82	1.97	1.89	1.61	1.43	1.25	1.27	1.09	0.96	0.72	0.61	0.97 (0.49)	0.91 (0.47)

1) Rakamlar, belirtilen yılda, devlet memurları maaşlarının toplumsal gelir ortalamasının kaç katı olduğunu ifade etmektedir.
2) Belirtilen derecenin yıllık net maaşı, o yılın faal nüfus başına cari fiyatlarla kullanılabilir gelirine oranlanarak bulunmuştur. 1959 ve 1960 yıllarına ait sütunlardaki parantez içindeki rakamlar 1959 yılında memur maaşlarında artış yapılmasaydı, elde edilecek olan nisbi büyüklüğü göstermektedir.

Not: 1980 yılı Kullanılabilir Gelir ve Faal Nüfus rakkamlarına göre hesapladığımız toplumsal gelir ortalamasının, 227.130.— TL olduğu ve örneğin 1952 yılında 1. derecedeki bir devlet memuru maaşının o yıldaki toplumsal gelir ortalamasının 8.29 katı düzeyinde bulunduğu dikkate alınırsa; 1980 yılında 1. derecede bir devlet memurunun 1952 yılındaki gelir düzeyine sahip olabilmesi için, 1.882.908.— TL tutarında bir yıllık gelire ya da 156.909.— TL'lık bir aylık gelire sahip olması gerektiği ortaya çıkmaktadır.

gerisinde kalmıştır; zira, memur maaşlarının kullanılabilir gelir içindeki payı giderek azalmıştır.

Buna göre, sabit ve aslında fiyat artışlarıyla değerini yitiren bir gelir karşılığında daha fazla kişinin istihdam edilmiş olması, herkesin «görünürde» iş ve gelir sahibi olduğu anlamına gelmektedir. Bu yolla ekonomideki açık işsizlik bir ölçüde önlenebilmiş olsa bile, bu kişilerin devlet kesiminde bir gizli işsizler kitlesi oluşturduğu bir gerçektir.

ÂŞÂRIN KALDIRILMASI(*)

İzzettin ÖNDER(**)

I

Türk maliye tarihi 17.Şubat.1341 (1925) tarihinde, ekonomik ve malî sonuçları çok ciddî olan bir olay yaşamıştır. «Âşârın ilgası yerine ikame edilecek Mahsûlât-ı Arzîye Vergisi Hakkındaki Kanun» ile, o zamanki vergi gelirlerinin muhtelif kıstaslara göre dörtte biri ile üçte biri arasında yer tutan bir vergi kaldırılıyor ve böylece tarım sektörü, çok kısa bir süre içinde uygulanan toprak mahsulleri vergisi bir tarafa bırakılırsa, doğrudan gelir vergisi kapsamı dışına çıkartılıyordu. Âşârın kaldırılması, 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde oybirliği ile kabul edilmişti. Hiç kuşkusuz, mesele, 1923'de ortaya çıkıp, 1925' de noktalanmadı. Zira, âşârın ilgası tartışmaları daha eskilere gitmektedir.

Âşârın kaldırılması olayı, hiçbir geçerli ekonomik gerekçeye dayanmayan, bazı sosyal grupların (burada çiftçi grubunun) kısa dönemli menfaati doğrultusunda alınmış bir karardır. Âşârın kaldırılmasının ciddi bir ekonomik gerekçeye dayanmadığı, ortaya koyduğu çok ciddi olumsuz ekonomik sonuçlardan anlaşılmaktadır. Ancak bu olay, ne sebepleri ne de sonuçları açısından o dönemde de günümüzde de tam olarak ele alınıp incelenmiş değildir. Bu yazı ile amacım, bu tür bir tartışmayı, âşârın kaldırılmasının tarihî veya sosyal sebeplerinden çok, tarım sektörünün etkin bir şekilde vergilendirilmesinin ekonomik ve mali sonuçları açısından başlatmaktır.

Âşârın kaldırılması olayı, tarımsal gelir üzerinden alınan dolaysız bir verginin kaldırılması olarak ele alınmalıdır. Diğer bir ifade ile, burada tartışma konusu yapılmak istenen, bir vergileme sistemi olarak âşârın olumlu veya olumsuz yönleri değil, tarihin belirli bir döneminde tarım sektörünün dolaysız bir vergileme sistemi ile etkin ve zorlayıcı bir biçimde vergilendirilmesi gereğidir. Hiç kuşkusuz,

---

(*) Kafamdaki bu konunun hızlı bir şekilde böyle bir başlangıç yazısına dönüştürülmesinde meslekdaşım Asaf Savaş Akat'ın sağladığı teşvik büyük olmuştur. Kendisine teşekkür borçluyum.

(**) İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi.

âşâr eski ve modası çoktan geçmiş bir vergi idi. Yeni Cumhuriyet idaresinin böyle bir vergiyi uygulamada tutması zaten beklenemezdi. Ancak, acaba böyle bir verginin uygulamadan kaldırılması, ekonomideki yeri 2/3 civarında olan bir sektörün gelirinin dolaysız vergi dışı tutulması anlamına gelmeli mi idi! Hatta, tarım dışı diğer sektörlerin ya çok cılız veya yeni kurulma aşamasında olduğu bir dönemde, iç tasarrufları arttırma politikasına yönelik olarak, tarım sektörünü zorlayacak bir vergi sistemi gelişmek gerekli değil mi idi!

Meseleye uluslararası uygulamalar açısından baktığımızda ise şu durumla karşılaşıyoruz. Genel hatları ile kalkınma yoğun kaynak kullanan bir süreçtir. Başka bir ifade ile, ekonomiler ya iç kaynaklardan veya dış kaynaklardan ekonomik fazla bulmak zorundadır. Bu sorunu farklı uluslararası ilişkiler içindeki ülkeler, farklı şekilde çözümlemişlerdir. Örneğin, 18. ve 19. yüzyıllarda Ingiltere tarım sektöründen sanayi sektörüne kaynak aktarmak yerine, özellikle 19. yüzyıldaki gıda maddeleri fiyat artışları ile ters yönde kaynak aktarımını gerçekleştirmiştir.(1) Almanya için de aynı durum kısmen geçerlidir.(2) Ancak, bu ekonomiler, dış ekonomik ve politik ilişkileri mekanizması ile kaynak aktarımını, özellikle İngiltere, olağanüstü bir biçimde gerçekleştirmiştir. Bunun tersi örneğini ise doğuda Japonya,(3), batıda İtalya(4) oluşturmaktadır. Bu ülkeler gelişmelerinin belirli dönemlerinde tarımdan sanayi sektörüne önemli ölçüde kaynak aktarımını zorunlu olarak yapmışlardır.

Uzun savaşlardan ve en son olarak da kurtuluş savaşından çık-

---

(1) Landes, David S.: «Japan and Europe: Contrasts in Industrialisation», **The State and Economic Enterprise in Japon** (Lockwood, W, ed.)
The State and Economic Enterprise in Japon (Lockwood, W, ed.) Princeton University Press, Princeton, N.J., 1965, s. 167.

(2) Bird, Richard M.: «Land Taxation and Economic Development», **Finance in Developing Countries** (Ayre, P.C. I., ed.) Frank Cass and Co. Ltd., London, 1977, s. 169.

(3) Allen, G.C.: **A Short Economic History of Modern Japon**
George Allen and Unwin Ltd., London, 1972, s. 49.
Beasley, W.G.: **The Meiji Restoration,** Stanford University Press, Stanfort, 1972, s. 390-404.

(4) Zangheri, R.: «The Historical Relationship between Agricultural and Economic Development in Italy», **Agrarian Change and Economic Development,** (Jones, E.L. and Woolf, s. J. eds.), Methuen and Co. Ltd., London, 1969, s. 29.

mış, hiçbir sömürgesi olmayan Türkiye başlattığı ekonomik onarım ve sanayileşme hamlelerini sağlam kaynaklara dayandırmak zorunda idi. Tam bu esnada, bütçesinin takriben % 20'sini oluşturan bir gelir kalemini ortadan kaldırıyordu, daha da önemlisi ekonominin potansiyel olarak en büyük değer yaratan kesimini direkt vergileme dışına çıkartıyordu.

Aşağıdaki bölümlerde bu olgu çerçevesinde, önce tarım kesiminin yapısı ve vergilendirilmesinde güdülecek amaçlar kısaca ele alınacak, daha sonra bu amaçlar doğrultusunda oluşturulabilecek tarımsal vergi yapısı tartışıldıktan sonra, Türkiye'de 1925'den sonraki vergi yapısı, daha doğrusu, vergi patalojisi ve sağlıksız ekonomik gelişim tartışılacaktır.

II

Tarım sektörü, 1920'ler Türkiye'sinde olduğu gibi, ekonominin üçte ikisine yakın bir bölümünü oluşturduğu zaman, vergileme açısından büyük bir önem kazanmaktadır. Çünkü, bu hacimdeki bir sektör kamusal finansman kaynağı olarak vazgeçilemez bir kaynaktır. Bu sektöre, temel nitelikleri itibariyle geleneksel bir yapıda olduğundan, piyasa mekanizmaları ile ulaşmak ve yapıyı kısa sürede etkilemek fazla mümkün değildir. Meselâ, ekonomide bir talep artışı olduğunda, tarımsal malların fiyatı yükselecektir, ancak bu piyasa dürtüsü tarımsal üretimin arttırılması yönünde değil, bunun tam tersi, üretimin kısılması yönünde çalışabilecektir. Zira, henüz paralı ekonomi kesimine tam olarak geçmemiş ve ihtiyaçlarını aynî sektör içinde karşılayan geleneksel yapı içindeki çiftçiler, toplam parasal geliri daha az ürün pazarlayarak elde edebiliyorlarsa, bundan fazlası için hiçbir çaba sarfetmeyeceklerdir. İşte bu açıdan vergi çok önemli olmaktadır. Zira vergi yolu ile, veri teknoloji varsayımı altında, fiilî üretim potansiyel üretim düzeyine yaklaştırılarak, piyasa mekanizmasının başaramadığı üretim artışı ve buradan oluşturulacak kaynaklarla iç tasarruf yaratma sorunu bir dereceye kadar da olsa çözümlenmiş olabilir. Şu halde, tarım sektörünün vergilendirilmesi kaçınılmaz olduğu gibi, bu sektöre uygulanacak verginin bazı özel nitelikler de taşıması gerekmektedir.

Tarım sektörüne uygulanacak dolaysız verginin amaçlarını iki ana gruba ayırmak mümkündür. Bunlardan birincisi, ekonomi için

gerekli kaynakları veri imkânlar dahilinde yaratmak, ikincisi ise tarımın geleneksel yapısını değiştirmektir. Birinci amaç olan kaynak yaratma, tarımsal alanları tam olarak kullanma, mevcut teknolojiyi tam olarak uygulama ve emek başına verimliliği arttırma koşullarına bağlıdır. Diğer bir ifade ile, ilk aşamada ekilebilir tüm sahanın kullanılması gerekmektedir. Ayrıca, bu sahalar üzerinde de veri teknolojiye göre en yüksek verim alınmalıdır. En yüksek verim alınırken tarımsal kesimdeki tüm emeğin kullanılmaması için emek başına verim arttırılmalıdır. Böylece, bir yandan tarımda üretilen değer fazlası sermayeye dönüştürülürken, diğer yandan da bu sermaye ile bir araya gelecek olan emek serbest bırakılmış olacaktır.

Tarım sektörü üzerindeki verginin ikinci amacı ise, bu sektördeki geleneksel yapıyı bozmaktır. Geleneksel yapı ile burada esas olarak şu iki nokta kastedilmektedir. Birincisi, tarımsal arazinin mülkiyet yapısı, ikincisi ise piyasa mekanizmaları ile tarım kesimi arasındaki ters etki-tepki ilişkisidir. Bu faktörler bir yandan tarımsal üretimin potansiyel düzeyde oluşmasını engellemekte, diğer yandan da sistemin ekonomik ve politik düzeyde sağlıklı gelişmesini önlemektedir. Dolayısiyle, söz konusu geleneksel yapıların bir an evvel çözülmesi gerekmektedir.

Bu amaçları gerçekleştirme doğrultusunda oluşturulacak bir vergi sistemi, geleneksel yapının çözülmesine katkıda bulunacağı gibi, kamu hizmetleri ve sanayileşme için gerekli fonları da kendi çapında sağlamış olacaktır.

Tarım sektörünün böyle bir amaçla donatılmış vergi mükellefiyeti altına almadıkça, hem geleneksel yapının çözülmesi daha uzun zaman alır hem de gerekli fonlar bizatihî tarım sektörü içinde de oluşamaz. Çünkü, henüz paralı kesime geçmemiş veya piyasa ile ilişkisi çok zayıf olan bu kesim kendi haline bırakıldığı zaman, gelişmesini çok yavaş bir hızda gerçekleştirir. Bu yolla oluşturulabilecek fonlar ise, parça parça çeşitli ellerde, etkin olmayan bir biçimde kullanılmış olur. Görülüyor ki, hem tarım sektöründe değer fazlasının yaratılması, hem de bu fazlaların ufak parçalar halinde parçalanmadan tek elde toplanıp bir yandan kamu hizmetlerinin finansmanı diğer yandan da sanayileşme fonlarının oluşturulması için tarım sektörü üzerine etkili dolaysız vergi uygulamak kaçınılmaz bir zorunluluktur.

III

Âşârın 1925 yılında kaldırılması ile tarım üzerinde hiçbir yük kalmamıştır anlayışı kesinlikle söz konusu olamaz. Zira, tarım sektörü ağnam ve arazi vergileri yolu ile direkt vergilemeye tabi tutulmuş olduğu gibi, bu sektör piyasa ekonomisi içine entegre olduğu oranda vasıtalı vergilerden de yük payı almıştır. Bu sektörün taşıdığı yük bunlarla da kalmamakta, iki ayrı mekanizma ile tarım sektörüne çok dolaylı olarak yine yüklenilmiş olmaktadır. Bunlardan bir tanesi tarımsal ürünler aleyhine dönen iç ticaret hadleri, ikincisi ise tarımsal ürünlerin ihracında uygulanan düşük kur politikasıdır. Hiç kuşkusuz, iç ticaret hadleri ve düşük kur politikalarının, hatta tarım sektörünün yukarıda bahsedilen diğer yüklerinin net etkisini yorumlayabilmek için, bütün bu yüklerin yansıma yön ve şiddeti hakkında bir fikir sahibi olmak gerekmektedir. Hatta, bundan daha da önemlisi, tarımsal ürünlere verilen destekleme fiyatlarının dünya fiyatları düzeyindeki seviyesini belirlemek gerekmektedir. Çünkü, ancak bütün bu mekanizmalar bir arada ele alınıp incelendiğinde, tarım sektörü üzerindeki net yük hakkında bir karara varılabilir.

Ancak, bu yazıda amaçlanan sadece, tarım sektörü üzerindeki yükün derecesi değildir. Bu, işin sadece bir yönüdür. Nitekim, şimdiki gelir vergisi uygulamasında olduğu gibi, tarımsal gelir üzerine salınan doğrudan bir gelir vergisi, bu sektörün yükünü daha da arttırabileceği halde, böyle bir vergi burada güdülen amaca hizmet edemez. Çünkü, böyle bir vergi hiç bir üretim teşvikinde bulunmayacağı gibi, aksine üretim artışlarını köstekleyen ve ancak üretim gerçekleştirildikten sonra ondan bir miktarını kamu sektörüne aktarma mekanizmasını oluşturur. Oysa amaçlanan, hiç kuşkusuz, bu değildir. Öyle, bir vergi sistemi kurulmalı ki, bununla tarımsal fiili üretim potansiyel üretim düzeyine mümkün olduğu kadar yaklaştırılsın ve tarımdaki geleneksel yapıların çözülmesi için bir teşvik sağlanmış olsun. Klasik gelir vergisi ise, ikame etkisi ile, fiili üretimi potansiyel üretim düzeyinden uzaklaştırıcı bir role sahiptir.

Tarımda üretim arttırıcı ve toprak mülkiyeti dağılımını düzeltici etkileri olan vergi bir dereceye kadar arazi vergisi olabilir. Zira, arazi vergisinin matrahı, arazinin piyasa değeri olarak alındığında, bu değer arazinin verimi hakkında bir fikir verebilir. Vergi yükü bu matrah üzerine oturacağından, bu yolla tarımsal üretim arttırılıyor olabilir.

Ancak, arazi vergisi bazı sebeplerden dolayı, tarımsal gelir üzerine salınacak bir potansiyel verim vergisinden daha zayıf durumdadır. Sebeplerden bir tanesi, vergi matrahı ile ilgilidir. Böyle bir vergide vergi matrahı ya yazın usûlü ile veya bizzat vergi mükellefının beyan edeceği piyasa değeri ile saptanır. Yazın usulünde de vergi matrahı, teorik olarak, piyasa değerine eşit olmalıdır. Şu halde, sonuç olarak, ortaya çıkan piyasa değerinin, arazinin potansiyel verimi ile ilgi derecesi önemlidir. Eğer, böylece saptanan piyasa değeri, potansiyel verimi yansıtırsa matrah açısından bir sorun ortaya çıkmaz. Ancak, endojen faktörlerle piyasada belirlenen arazi değeri, doğru beyan edilmiş olsa dahi, bu değer her zaman potansiyel verimi tam olarak yansıtamaz. Beyan edilen değerin, potansiyel verime göre bulunabilecek değerden sapmasının sebepleri hem ekonomide tarım dışı oluşan nedenlerden hem de bizzat tarımın geleneksel yapısından kaynaklanmaktadır. Bir defa, ekonomide tarım dışı sektörlerde sermaye talebi arttıkça, buna bağlı olarak faiz haddi yükselecek ve neticede tarımsal araziye olan talep gereği kadar yüksek olmayabilecektir. Bu olay, özellikle kalkınmanın sanayileşme ve buna bağlı olarak kentleşme dönemlerinde görülür. Bu, bir çeşit ekonomik erozyondur.(5) Oluşan sanayi kırsal alandan sadece emek çekmekle kalmaz, çekebildiği kadar sermaye de çeker. Kırsal alandan kentsel alana doğru oluşan bu akım kentler lehine ve kırsal alanlar aleyhine parasal rantların oluşmasına yol açar. Kentde de sanayileşme ve oluşturduğu gelir dağılımına bağlı olarak merkezi yerleşim alanları ile çevreler arasında farklı rantların oluşmasına yol açar. Görülüyor ki, süreç bir bütündür ve anlaşılması için de hem kırsal hem de kentsel alanlardaki sonuçlarına birden bakmak gereklidir. Kırsal alandaki sonuç, arazi değerlerinin, potansiyel verimi yansıtacak düzeyde yükselmemesidir. Kentsel alandaki sonuç ise rantların oluşumudur. Hiç kuşkusuz, sanayileşme, kentsel alandaki rant oluşumunu ve kırsal alandan erozyonu hızlandırmaktadır. Bu rantların bir kısmı parasaldır, yeni kentsel rantların bir kısmı kırsal alandaki arazi değerleri aleyhine yaratılmıştır. Meseleye bu açıdan bakınca, kentsel alandaki bu rantların kent yerel idarelerince kamulaştırılamayacağı so-

(5) Ekonomik erozyon olayı, kırsal kesimle kentsel kesimi belirli ilişkiler içine çeken bir olgu olarak, tarımın geleneksel yapısından ayrı oluştuğu gibi, bu yapıyı kısa dönemde bozmada fazla etkili olmamaktadır.

nucuna varılır. Çünkü, yerel idareler harcamalarını yine aynı yöreye yapacaklarından, erozyon durmayacağı gibi, hızlanabilir de. Bu rantları ekonomik erozyon yönünün aksine pompalayabilecek iktidar kademesi ise, merkezî idaredir. Çünkü ancak o, her iki yöreye de hakimdir ve her iki yöre halkından da oy almaktadır.

Ancak, yukarıda belirtilen mekanizmaya uygun bir bölgesel kalkınma program çerçevesinde bu rantlar çıkış noktalarına geri pompalansa da, kırsal alanlardaki arazi değerleri potansiyel verime göre ayarlanmış olamaz. Çünkü, bir defa ekonominin talebi, tarımı potansiyel düzeyde kullandıracak büyüklükte olmayabileceği gibi tarımın piyasa ekonomisi ile etki-tepki ilişkisi de bu sektörün piyasa talebini tam olarak algılamasını engellemektedir. Bu noktada tarımın geleneksel yapısı, yani piyasa ekonomisi ile bağlantısı, toprak mülkiyet dağılımı gibi sebepler karşımıza çıkar. Piyasa ekonomisi içine tam olarak entegre olmamış, piyasa sinyallerinden sanayi kesimi gibi etkilenmeyen, hatta çoğu zaman ters yönde etkilenen, feodal yapı içindeki bir tarım sektörü, toprağı potansiyel verim kıstasları içinde işlemeyecektir. Devamlı düşük verimle çalışan veya atıl bırakılan toprak ise, piyasada tam değerine ulaşamayacaktır. Bu sorunların piyasa mekanizması içinde çözümü ise, kısa dönemde, fazla mümkün görülmemektedir. Oysa, ekonomilerinin yarısından fazlasını tarımın oluşturduğu ve sanayileşmek için gerekli tasarrufları sağlayabilecek bir dış kaynakla ekonomik ve siyasal bir ilişkisi olmayan bir ülkenin iç tasarruflarını yükseltebilmek için, bu sektörün üzerine eğilmesi kaçınılmaz bir zorunluluktur. Meseleyi, piyasa mekanizmaları içinde otomatik bir şekilde çözemeyince, vergi tek yol gibi görülmektedir. Ancak, bu vergi, üretimi arttırıcı ve böylece oluşturulan kaynakları sanayi sektörüne aktarıcı olmalıdır. İşte böyle vergi, arazinin potansiyel verimi üzerine salınan bir tür gelir vergisidir.

Potansiyel verim vergisi, ana hatları ile şöyle tanımlanabilir: Potansiyel verim vergisi, arazi sahipleri üzerine, arazinin fiktif verimi esas alınarak, adi artan oranlı tarife biçiminde salınan ve parasal olarak tahsil edilen bir vergidir.

Vergi mükellefinin arazinin sahibi olması, arazi mülkiyetinin dağılımını etkilemek açısından çok önemlidir. Çünkü, bu durumda mükellef, mükellefiyetten kurtulmak için arazisini elden çıkartacaktır. Böyle olmayıp, geliri fiilen elde eden mükellefiyete alınmış olsa idi,

arazi mülkiyet dağılımı etkilenmeden, zilyedlik değişecekti veya muvazaalı olarak gelir muhtelif kişiler arasında bölüştürülecekti. Ayrıca arazi mülkiyet dağılımı da toplumun isteği doğrultusunda değişme göstermeyecekti.

Potansiyel verim vergisinin ikinci temel unsuru arazinin potansiyel verimini esas almasıdır. Diğer bir ifade ile burada matrah, modern gelir vergilerinde olduğu gibi fiilî üretim olmayıp, veri teknoloji varsayımı altında potansiyel üretim kapasitesidir. Matrah, böylece belirlenince vergi oranlarına göre fiili üretimden bağımsız bir vergi borcu ortaya çıkmaktadır. Bu mekanizma, çiftçiyi arazisini etkin kullanıma zorlamaktadır. Potansiyel verim vergisinin diğer tip gelir vergilerine karşı en önemli üstünlüğü buradadır. Çünkü burada çiftçi, vergi borcunu ödeyebilmek için arazisini işlemek, hatta en yüksek verimi alabilecek şekilde işlemek zorunluluğu ile başbaşa bırakılmış oluyor.

Vergi matrahının saptanması açısından fiziksel bir ünite olan potansiyel verim kavramının parasal bir ifadeye dönüştürülmesi gerekmektedir. Bu gaye ile, bu fiziksel ünite belirli kıstaslara göre saptanacak fiyat veya muhtelif ürün türleri için ayrı ayrı saptanacak fiyatlar ile çarpılmalıdır. Fiyatlar dizisinin bir defa saptanmış olması, sorunu başlangıç safhasında çözer, fakat fiyat artışlarının hızlı olduğu bir ekonomide, fiyat indekslerinin buna göre düzeltilmesi gerekmektedir. Muhtelif mallar için muhtelif fiyatların saptanması, uygulamada statik olarak selektif yük dağıtma mekanizması, bu fiyatları zaman içinde enflasyona göre ayarlama ise dinamik yük dağıtma mekanizması oluşturur. Yazının konusu vergileme tekniği olmayıp, daha genel olduğundan, bu soruna sadece değinerek geçeceğim.

Potansiyel verim esasına göre salınan verginin, hem arazi mülkiyet dağılımını hem de veri dağılımda en yüksek verimi almayı sağlamaya yönelik aracı ise, vergi oranları yani tarifesidir. Arazi verimi, uygun teknolojiler açısından, arazi büyüklükleri ile de ilgili olduğundan, bu iki nokta, yani mülkiyet dağılımı ve verim, bir arada gözönünde bulundurulmalı ve arada optimal bir denge sağlanmaya çalışılmalıdır. Bu tahditler altında, kaçınılması gereken iki uç nokta belirlenmiş oluyor. Birinci uç nokta, mülkiyet yapısını değiştirmektir, diğer bir deyişle, daha ufak mülk sahipliğine doğru teşvik sağlamak gerekiyor. İkinci uç nokta ise, toprakların ekonomik verimlilik dü-

zeyinin de altında ufak ünitelere bölünmemesi gereğidir. Başka bir ifade ile, ekonomik optimal büyüklüklere uyularak, toprak mülkiyetinin parçalanması amaçlanmaktadır. Bu amaca uygun vergi tarifesi, adi artan oranlı tarifedir. Düşük ve orta gelir dilimlerinde oran düşük tutulabilir. Fakat toplam gelir yükseldikçe (veri potansiyel verim koşulunda, arazi mülkiyeti büyüdükçe toplam gelir yükselecektir) oran öyle arttırılabilir ki, marjinal oran çok yükseleceğinden, toprak sahibi toplam gelirini azaltmak, yani arazisinin bir bölümünü elinden çıkartmak istesin. Yukarıda vergi matrahının saptama tartışmalarında olduğu gibi burada da asıl konumuz vergi tekniği olmayıp, vergileme ilkesi olduğundan, tarife ile ilgili daha detaylı incelemeye geçmeyeceğim.

Verginin dördüncü temel unsuru ise parasal olmasıdır. Askerlik yükümlülüğünü bir tarafa bırakırsak günümüzde hemen bütün vergiler parasal olarak salınıp, tahsil edilmektedir. Bu açıdan yaklaşım yapınca, tarım sektörü üzerine salınacak bir verginin parasal olmasını bir nitelik olarak ileri sürmek ilk anda anlamsız gelebilir. Ancak, âşârın ıslahı veya başka bir vergi ile ikamesi gibi konular ele alınırken, sözü edilen vergilerin parasal olmasını ileri sürmek fazla anlamsız olmaz. Çünkü, 1920'ler Türkiyesi gözönüne getirildiğinde ve yukarda belirtilen amaçlar arasında tarım sektörünün monetize edilmesi maddesi hatırlandığında, yeni verginin parasal olması gerektiği fikrinin gerekçesi daha iyi anlaşılabilir.

Yazının baş kısmında ortaya koyduğum amaçlar (ki bunların arasında fiili üretimi ve o mekanizma ile iç tasarrufları arttırmak en temel olanıdır) ancak genel ilkelerini ana hatları ile yukarıda özetlemeye çalıştığım bir vergi ile sağlanabilir. Çünkü, böyle bir vergi üretim planlamasını, çiftçinin kendi iradesine, hatta ekonominin genel iradesine bırakmayıp, onun üzerinde üretimi arttırma ve pazarlama kanallarını zorlama yönünde etkili olabilir. Böylece, diğer bütün faktörler veri varsayımı altında, vergi fiili üretimi ve tasarrufu arttırıcı bir etki yaratmış olabilir.

IV

Türk ekonomisinin 1920'lerdeki özellikleri ve başlatılmış olan ekonomik kalkınma çabaları gözönüne alınarak bir amaç fonksiyonu ekonomik ilkeler ışığı altında saptandığında, iç tasarrufları arttırmak için, temel sektör olan tarımda üretimi arttırmanın kaçınıl-

maz bir zorunluluk olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu bir ekonomik olgudur. Bir yandan tarımın yapısı diğer yandan da ekonominin temel özellikleri hatırlandığında, bu amaca ulaşmanın temel aracının potansiyel verim vergisi olduğu anlaşılmaktadır. Fakat tarım sektörü üzerine değil böyle bir vergi uygulamak, 1925 yılında alınmış olan bir kararla bu sektör dolaysız vergi (ağnam, arazi vergisi ve kısa süre uygulanan toprak mahsulleri vergisi hariç) dışına çıkartılmıştır. Bu kurtuluş(!) 1960 yılına kadar devam etmiş. Bu tarihte gelir vergisi kanununda yapılan bir değişiklikle tarımsal kazançlar da gelir kalemleri arasına alınmıştır. Ancak, böyle bir gelir vergisi sistemi yukarıda ortaya koyulan öncelikle üretimi arttırma amacını gütmediği gibi, aslında her vergide olduğu gibi, burada da ikame etkisi ile üretim üzerinde geriletici etkiler de ortaya çıkmış olabilir. Şimdi bu noktada ele alacağım husus, tarım sektörünün böylece ana dolaysız vergiden azade edilmiş olmasının bu sektör ve ekonomi için gerçekten bir kurtuluş olup olmadığıdır.

Meseleye, sosyolojik kökeni açısından bakarsak, âşârın ilgasını, o dönemde sadece ekonomik olarak değil, fakat nüfus büyüklüğü itibariyle de önemli bir kesimin isteği doğrultusunda alınmış bir karar olarak görebiliriz. Zaten, bizatihî olay bu durumu açıkça göstermektedir. 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde, tüccar ve sanayici grubunun «daha modern bir vergi ile ikame» edilsin gibi nisbeten cılız seslerine mukabil, âşârın kaldırılması kararı oybirliği ile alınmıştır. Hiç kuşkusuz, sorun 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde ortaya çıkıp, orada karara bağlanmadı. Bu tarihlere gelinceye kadar âşârın kaldırılması ile ilgili bir yığın tartışmanın yapıldığına şahit olmaktayız. Bütün bunlar, sorunun sosyolojik esaslarını göstermektedir. Şu anlamda ki, âşârın kaldırılışı, bununla ilgili fert, grup veya çevrelerin **kısa-dönemli** yararları ile ilgilidir. Halbuki böyle bir kararın hiçbir ekonomik gerekçesi yoktur. «Ekonomik gerekçe» ifadesini de şu anlamda kullanıyorum ki, âşârın kaldırılması, daha doğrusu tarım sektörünün etkin bir biçimde vergilendirilmemesi ne bizzat ilgili grubun uzun-dönemli yararları ne de bütün ekonominin yararları açılarından olumlu bir adım olmuştur! Diğer bir deyişle, tarım sektörünün etkin olarak vergilendirilmemesi, her iki açıdan da olumsuz sonuçlar doğurmuştur; bir yandan patalojik bir vergi yapısı ortaya çıkartırken, diğer yandan ekonomi ve özellikle sanayileşme üzerinde bunun tüm olum-

suz sonuçlarını işlemiştir. Nedir bu vergi patalojisi ve ekonomik sonuçları!

Âşârın kaldırılıp yerine fiili üretimi arttıracak bir verginin salınmaması ile kamu hizmetlerinin ve sanayileşmenin finansman yükü büyük ağırlığı ile kırsal alandan kentsel alana çekilmiş oluyordu. 1925 yılında âşâr kaldırıldığında kamu gelirlerinin yaklaşık % 20'sini oluşturuyordu. O dönemin özelliklerinden dolayı gümrük vergilerini gözönünde bulundurmaz isek, bu oran derhal iki katına çıkmaktadır. Bir kere, bu gelir kaynağı kaybedilmiştir. Bu noktada vergilendirilmekten vazgeçilen bu kaynağın özel sektör elinde kaldığı ve muhtemelen sermaye birikimine gittiği düşünülebilir. Ancak, tarımın geleneksel yapısı bu düşünceyi fazla haklı çıkartmamaktadır.

Kaldı ki bu yazıda devamlı vurgulamaya çalıştığım mesele, tarım sektöründe fiili bir üretim gerçekleştirildikten sonra bunun şu veya bu şekilde vergilendirilmesi değildir. Asıl sorun, tarım sektörü üretimini potansiyel üretim düzeyine çıkartıp, böylece yaratılacak değerlerle iç tasarrufları yükseltmektir. Soruna bu açıdan bakınca, potansiyel verim vergisi en ideal vergi olmakla beraber, âşâr dahi, iltizam usulünün esaslarından kaynaklanan bazı sebeplerle bu amaca bir dereceye kadar yardımcı olabilirdi.

Tarım sektörünü yukarıda bahsedilen hakim amaca yönelik bir vergi kapsamına almadan geliştirilmiş olan vergi yapısı ve etkileri incelenirken, devamlı olarak geri fonda bulundurulması gerekli mukayese kriteri, tarım sektörü üzerine fiili üretimi potansiyel üretim düzeyine doğru çekecek bir verginin olması halinde ortaya çıkabilecek olan fiktif durumdur. Ancak böylece iki durum arasında mukayeseli bir analiz yapmak mümkün olabilir. Bu duruma göre, tarım sektörü üzerine böyle bir vergi uygulamamakla kamusal finansman yükü kentsel kesime doğru çekiliyordu. Bu temel yöneliş altında da iki alt gelişme derhal göze çarpıyordu. Bunlardan birincisi 1926'da başlatılan gider vergileri (muamele vergisi) yani dolaylı vergiler cereyanı, ikincisi ise sonraki yıllarda çok daha belirginleşen ücretliler üzerinde görüntüsel olarak vergi yükünün yoğunlaşması gelişmeleridir. Dolaylı vergiler, salınış gerekçesi bilinmeden, peşin yargı ile adaletsiz hükmü altında tutulamaz. Ancak, yine o dönemlerin sanayi yapısı gözönüne getirilince, bu vergilerin bir-iki istisna dışında kamu iktisadi teşebbüs ürünleri üzerine oturtulduğu görülebilir. Böyle bir vergi, yansıma koşullarına bağlı olarak, bir yandan bu teşebbüs-

lerin gelişmelerini önleyebileceği gibi diğer taraftan tüketiciler, kı çoğunlukla kentsel alandaki birimlerdir bunlar, üzerine yük yıkmaktadır. Hiç kuşkusuz, bu malları kırsal alandaki insanlar da kullandıkça, onlar da vergi yükü altına alınmış olmaktadır. Ancak, kırsal alanda yaşayanlar ile kentsel alanda yaşayanlar arasında paralı ekonomi kesimine dahil olma açısından fark gözetmek gerekmektedir. Böylece salınan dolaylı vergiler temel malları kapsadığından nihai tüketim aşamasındaki yük dağılımı adaletsiz olarak ortaya çıkmaktadır.

Vergi yükünün giderek artan dozda, günümüzde görüntüsel olarak çok daha şiddetli bir biçimde, ücretliler üzerinde yoğunlaşması ise gelişmenin ikinci önemli alt-yönüdür.(6) Bu gelişme, ücretlinin işverene maliyeti ile ücretlinin elde ettiği gelir arasına mali bir yükün girmesine ve bundan dolayı emek-sermaye bileşiminde gerçek maliyetler yerine görüntüsel maliyetlerin ortaya çıkmasına yol açar. Bu olgunun iki önemli yönü vardır. Bir defa, kapitalist sistem mantığı içinde ücretliler üzerindeki yük görüntüseldir; bu yükün hepsi ilk göründüğü şekli ile tamamiyle ücretliler üzerinde değildir. Yükü, ücretli ve işveren, verginin yansıma payları oranında katlanmaktadır. Meselenin, bu birinci yönü ile ilgili olan ikinci yönü ise, yükün işletme veya genelde sermaye üzerinde olmasına rağmen, emek aleyhine selektif bir mali araç olarak ortaya çıkmasıdır. Zira, aynı mali kaynak genel işletme kârı üzerinden alınmış olsa, emek ve sermaye payları üzerine yansıması, bunların elastiklik katsayılarına bağlı olacak yerde, vergide aracı olarak sadece emeğin kullanılması, emek aleyhine kesin bir ayırım getirmektedir. Görülüyor ki, ücret üzerinde görülen yoğunlaşma aslında yine sermayeye yansımakta ve sermaye birikimi üzerinde net bir yük oluşturmakla birlikte, emek aleyhine de optimum bileşim dengesini bozmaktadır.

---

(6) Cumhuriyet dönemi vergi yapımızdaki bu gelişmenin bir diğer sebebi de, özellikle 1929 buhranının ekonomide ücret dışı faktör paylarını çok daraltmasıdır. Böylece, nisbi olarak yüksek kalan veya en azından diğer faktör paylarına oranla daha avantajlı duruma geçmiş olan ücretler vergilendirilmek yoluna gidildi. Ancak, günümüz vergi yapısında çok çarpıcı bir biçimde ortaya çıkmış olan görüntüsel bordro-mahkumu olgusu, kesinlikle tarım sektörünün, tarihi gelişim içinde ve günümüzde de etkin bir şekilde vergilenmemesinden ileri gelmiştir. Görülüyor ki, bugün dahi, vergi yapımızda gerçek anlamda bir reform, öncelikle tarım sektörüne el atmayı gerektirmektedir.

Tarım sektörünü etkin bir şekilde vergilendirememenin bir diğer yanıltıcı görüntüsel yönü de, sanayi sektörüne tanınan vergi teşvik tedbirleri ile ilgilidir. Sermaye üzerindeki baskıyı azaltmak ve bu yolla sermaye birikimini hızlandırmak amacı ile vergi harcaması yolu ile bazı teşvik önlemleri geliştirilmektedir Bu tür önlemler, sermaye birikimi temel amacına ulaşabilmek için şu mekanizmayı kullanırlar: sermaye birikimi ve yatırımlar üzerindeki vergi yükünü hafifleterek, vergiden sonraki net rantabilite oranını yükseltmek. Böyle bir sonucun ortaya çıkabilmesi için bu vergi harcamasının kaynağının sermaye kesimi dışından gelmesi gerekir. Oysa, kırsal alanda gerekli iç tasarruflar yaratılamayınca, alınan önlem sonuç vermeyen bir mekanizmaya dönüşmektedir. Gerçekten, sanayileşme aşamalarında uygulanan vergi teşvik önlemlerinin sonuç verip vermediğini tartışabilmek için, önce bu vergi harcamasının kaynağının nereden geldiğini sıhhatli bir biçimde saptamak gerekir. Eğer bu kaynak, dolaylı yollardan da olsa, üzerine vergi harcaması yapılan kesimden sağlanırsa, o zaman böyle bir önlemin etki derecesini tartışmak abes olur, zira bu durumda tartışılacak çok daha başka mesele var demektir. Selektif teşvik tedbirleri sanayi yatırımları arasında ayrıcalıklı sahalar yaratmış olabilir, ancak sanayi bir bütün olarak ele alındığında net sonucun teşvik olduğu söylenemez.

Âşârın kaldırılması ve tarım sektörünün etkin bir biçimde vergilendirilmemesi, yukarıda bahsedilen vergi patalojisini yaratırken, temelde fiilî üretimin arttırılamayıp, iç tasarrufların yükseltilip, kırsal kesimden kentsel kesime sağlıklı metodlarla aktarılamaması da ekonomik süreçlerde patalojik gelişmelere yol açmıştır. Bir defa tarım kesiminden yeterli ve bol tasarruflarla beslenemeyen sanayi, potansiyel gelişmesi açısından ciddi darboğazlarla karşılaşırken, yine tarım kesiminin paralı kesimle tam olarak bütünleşememiş olması nedeni ile başlangıçlarda iç piyasa talep desteğinden de yoksun kalmıştır. Bunun sonucunda, özellikle sermaye birikimi açısından iki ciddi sağlıksız yol izlenmiştir. Bir yandan yetersiz iç tasarruflar yerine dış tasarrufların ikamesi yoluna gidilerek bunun ekonomi açısından ileri sürülebilecek tüm sakıncaları oluşturulurken diğer yandan da bizzat tarım kesimi üzerine iç-ticaret hadleri ve/veya tarımsal ürünlere uygulanan düşük kur politikaları gibi vergi dışı ve vergiye oranla daha sağlıksız yöntemlerle yük aktarma mekanizmaları geliştirilmiştir. Ne var ki, bu yük yıkma mekanizmaları sanayi kesi-

minin yükünün bir kısmını tarıma yüklemesine yol açmıştır, fakat bu metodla tarımın çektiği yük fiili üretim düzeyi ile sınırlı kalmıştır. Tarım sektöründe çalışanların, sanayi sektöründen karşıladıkları ihtiyaçları arttıkça ve bu arada iç-ticaret hadleri tarım aleyhine döndükçe tarımsal üretimin arttırılabileceği teorik olarak düşünülebilse de, bu yolla potansiyel üretim düzeyine ulaşılmış olduğu iddia edilemez. Görülüyor ki, aslında tarım sektörü âşârın kaldırılması sonucunda da belirli yüklerden kurtulamamıştır. Hem bu yükleri vergi dışı ve daha kontrolsüz, parça parça yüklenmiştir, hem de iç tasarruf oranının yükselmesini engellemiş olduğundan ekonominin kalkınma hızını düşürmüştür. Kalkınma yolunda kaybedilen bu zaman çok ciddî gerçek bir yük olarak bütün ekonomiyi kaplarken, tarım sektörü de bunun dışında kalamazdı.

V

Bundan önceki bölümlerde, âşârın 1925 yılında kaldırılmasından sonra, tarım sektörünün ne tür bir vergi ile vergilendirilmesi gerektiğini, ortaya koyduğum amaç fonksiyonu açısından, ileri sürüp, sonra da uygulamanın nasıl geliştiğini ana hatları ile gösterdikten sonra, bu son fasılda, ulaştığımız sonuçları kısaca özetlerken, bu arada akla gelebilecek bazı diğer meselelere de değinmek istiyorum.

Bir defa kesin olan şudur ki, âşâr, o dönem vergi gelirlerinin ihmal edilemeyecek kadar büyük bir bölümünü oluşturduğu halde, ıslah edileceği yerde, kaldırılmakla ve hele yerine bir potansiyel verim vergisi getirilmemekle ülke içi tasarruf potansiyeli büyük çapta azaltılmış oluyordu. Eğer mesele gerçekten öyle ise, o zaman bu kararı veya kararlar dizisini kimler, kimin yararına almıştır? Hiç kuşkusuz, karar öncelikle çiftçi grubunun istekleri doğrultusunda oluşturulmuştur. Böyle bir karar, yine hiç kuşkusuz, çiftçi grubunun o andaki çıkarları ile uyumludur. Çünkü, bu sektör böylece ciddi bir vergi yükünden kurtulmuş oluyordu. Bu açıdan bakınca, sosyolojik olarak meseleyi anlamak ve izah etmek fazla zor olmamaktadır. Hatta şu da söylenebilir, ülke bir kurtuluş savaşından çıkmıştır, zaten her yer bir harabe halindedir, canını dişine takmış bir ülke halkı, şimdi bazı yüklerden arındırılmalı idi ki bu kez de ekonomik savaşta başarı kazansın! Yukarıdaki sosyolojik olguyu anlamak ne kadar kolaysa, bu ikinci iddiayı anlamak o kadar güçtür. Anlamayı bir tarafa bıraka-

lım, ikinci iddia çelişkilidir, kendi içinde tutarlı değildir. Çünkü, ekonomik kalkınma savaşı kendi başına bir yüktür, zaten. Diğer bir ifade ile, hem yorulmuş olan insanları biraz hafifletmek, hem de ekonomik kalkınma savaşına girmek fazla tutarlı değildir.

Meseleye, şu açıdan da bakabiliriz: tarım sektörünü vergilendirmediğimiz taktirde, bu fonlar(!) özel sektörde yine oluşacak ve bu kanaldan tasarruf ve yatırıma dönüşecektir. Ancak, bu mantığın karşısına da tarım kesiminin mülkiyet yapısı, ekonominin paralı kesimi ile zayıf ilişkisi, piyasa sinyallerine karşı en azından diğer kesimler kadar duyarlı olmaması, kısacası bu kesimin geleneksel yapısı çıkmaktadır. Dolayısiyle, sadece sosyal bir olgu olarak kabul edilmesi gerekli bu olayı hiçbir ekonomik ve mantıksal gerekçe ile haklı göstermeye fazla imkan yoktur. Sosyal arenada alınan karar, bir anlamda, yerindedir. Çünkü, diğer ekonomik ve mali araçlar gibi vergi de, toplumdaki gruplararası bir yük bölüşüm aracıdır. Hiç kuşkusuz, her grup böyle bir oylamaya ağırlığını koyarak, kendi çıkarları doğrultusunda bu yükten kurtulmak isteyecektir. Ancak, burada çelişkili olan nokta, bir kişi veya bir grup için lehde olan bir kararın, uzun dönemde sonuçları itibariyle hem bütün grup için hem de bizzat ilk anda yükten kurtulduğunu sanan grup için aleyhte olabileceğidir. Nitekim, Türkiye'de tarım sektörünün, fiili üretimi arttıracak şekilde vergilendirilmemiş olması da böyle bir sonuç doğurmuştur.

Tarım sektörünün etkin bir şekilde vergilendirilmemiş olması, vergi sistemimizin gelişme çizgisine patalojik bir görünüm kazandırmıştır. Vergi yükleri kentsel kesime, ve orada da en kolay yakalanabilen ücretliler üzerine kaydırılır. Bu arada geliştirilen vasıtalı vergiler ise, önceleri daha çok devlet işletmeleri üzerine oturtulmuştur. 1950 yılında gerçekleştirilen vergi reformunda dahi tarım sektörü kapsanamayınca, ücret gelirleri üzerindeki yük hafifletilememiş ve günümüzde birçok ülkede uygulama alanı bulan sedüler tarife sistemi uygulamaya koyulamamıştır. Oysa ücretliler bu yükü görüntüsel olarak yüklenmektedir. Çünkü yansıma payları oranında, yükler sermaye üzerine binmektedir. Bu durum ise, üretimde emek-sermaye optimum bileşimini emek aleyhine bozmaktadır. Yani tarım sektörü vergilendirilemediğinden dolayı, sanayi kesimine tanınan vergi avantajları, finansmanı gerçekte sanayi kesimi üzerine yüklendiği için, sadece görüntüde kalmakta ve gerçek hiçbir etki yapamamaktadır.

Vergi alanındaki bu patalojiyi paralel olarak ekonomide diğer işleyişlerde de sağlıksız gelişmeler oluşmuştur. Tarım sektöründen sağlıklı yollarla bol ve yeterli kaynak alamayan sanayi, bir yandan dış tasarruflar, diğer yandan da iç-ticaret hadleri yolu ile yine tarıma yüklenme yoluna girmiştir. Bu olgu, dış borçlanmanın bazı gerçek sakıncalarını siyasal ve ekonomik düzeyde oluştururken, cılız sanayileşme ve dengesiz fiyatlar yüzünden sanayi ürünleri ihracatımızı engellemektedir. Kısacası, iç tasarruf oranını arttıramadığımızdan, bir yandan dış tasarruflara açılmak zorunda kalınmış, diğer yandan da kalkınmamız gecikmiştir. Bütün bu sonuçlardan ne ekonominin ne de âşârdan kurtulan tarım sektörünün uzun dönemde kârlı çıktığı iddia edilebilir. İşte, tarım kesiminin etkin vergilendirilmemesinin ekonomik gerekçesizliği burada yatmaktadır.

Tarım sektörünün zorlanarak, ağır vergilendirilmesi ile sanayi sektörü ürünlerine yönelebilecek potansiyel iç talebin daralabileceği düşünülebilir. Bir kere, bu iddia tamamiyle doğru olmadığı gibi, iç piyasanın daraltılması içeride oluşturulan tasarruflarla dışarıdan makina, teçhizat, know-how getirtmek açısından doğru ve tutarlı bir politikadır. Önce, iç piyasanın daralması ile ilgili iddianın birinci kısım cevabına kısaca bakalım. Potansiyel verim vergisinin mantığı odur ki, bu vergi olmadığı taktirde fiili üretim düşük düzeyde oluşacaktır. Şu halde verginin olmaması durumunda bir artık talep bulunmayacağına göre vergi ile kısılmış bir şey olmuyor. Ancak, vergi koyulduğu zaman bir ekonomik fazla değer yaratılmakta ve genellikle bu miktar, vergi yolu ile kamulaştırılmaktadır (tabiatiyle, kamulaştırılan bölüm, yaratılan ekonomik fazlanın altında da olabilir). Şimdi bu kamulaştırılan bölüm, teorik olarak kamusal tasarrufa dönüşmektedir. Bu durumda, bu fonları toplam talebin bir parçası olarak görmemek mümkün değildir.

İşin ikinci yanı ise, iç talebi bir miktar kısmak gereğidir, zaten. Çünkü ekonominin, emekle birleşecek makina, teçhizata ve know-how'a ihtiyacı vardır. Bunları sağlamak için, üretilen mallara karşı dış talebi iç talep yerine ikame etmek kaçınılmaz bir zarurettir. Emek yoğun bir ekonomide de emek ile sermayenin bileşim oranları vardır ve bunlar ekonomik-teknik hesaplarla bulunur. Bir ekonomide emek fazla diye, gereğinden az sermaye kullanarak, emek verimini düşürmek, uzun dönemli kalkınma çabalarını da tehlikeye düşüre-

bileceği gibi, nüfus problemine de köklü bir çözüm getiremez. Nüfus probleminin çözümü genel nüfus politikaları içinde aranmalıdır.

Tartışmaları kapatmadan önce uygulama ile ilgili son birkaç noktaya daha değinmek istiyorum. Bunlardan bir tanesi, potansiyel verim esasına göre salınacak bir gelir vergisi için ekonomik konjonktürün uygun olup olmadığı meselesidir. Özellikle 1929 dünya buhranı düşünülünce, olumlu bir konjonktürün bütün dönemler boyunca var olduğu, hiç kuşkusuz, ileri sürülemez. Ancak, bu yazıda mesele, ana ilkeleri açısından ele alındı. Uygulama geliştirilmiş olsa idi, kötü konjonktür dönemleri için telafi edici önlemleri almak fazla zor olmayabilirdi.

Yine uygulama ile ilgili olabilecek bir başka nokta da potansiyel verimlerin tesbiti meselesidir. İlk bakışta zor gibi görülen bu mesele, aslında Osmanlılar döneminde ve Tanzimattan önce geniş çapta halledilmişti. Zira, Tanzimattan önce İmparatorluk hudutları içinde salınan âşâr, bölgelerin tarımsal elverişliliğine göre farklı oranlarda uygulanıyordu. Tanzimat ile, izahı mümkün olmayan bir gerekçe ile, vergi her bölge için tek oranlı iptidai bir yapıya indirgenmiştir.(7) Mesele böyle olmasaydı bile, uygulama getirildiği zaman gerekli koşullar yavaş da olsa hazırlanabilirdi. Sosyal olaylarda önce koşulları hazırlamak, sonra uygulamayı getirmek atalet ve zaman kaybına yol açmaktadır.

Yazımı şu hususu belirterek kapatmak istiyorum. Vergi veya sair ekonomik-mali araçlarla herşeyi yapmak kesinlikle fazla mümkün değildir. Kısacası, Türkiye'de tarım, genel bir gelir vergisi kapsamına alınmamış olması bir tarafa tam potansiyel verime ulaşıncaya kadar vergilendirilmiş olsa idi, tarihi gelişim içindeki ve günümüzdeki bütün sorunlar tamamiyle halledilmiş olacak mı idi! İddia edilen nokta bu değil. İddia edilen o ki, temel sektör tarım iken, bu potansiyel ve kapasite dahilinde oluşturulabilecek tasarruf imkanı kullanılmamıştır. Bu kapasite kullanılmış olsa idi, bugün varılan noktalar ve çözümler daha farklı görünüm içinde olabilirlerdi. Bugün içinde bulunduğumuz meselelerin gerisinde, tarihin içinde, bu olaylar yatmaktadır. Ne yazık ki, o tarihe geri dönemeyiz.

---

(7) Barkan, Ömer Lütfü: «Osmanlı İmparatorluğunda Öşür», **İslâm Ansiklopedisi,** Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964, Cilt 9, s. 487-488.

PROTO - ENDÜSTRİ KAVRAMI VE ÇEVRE ÜLKELERDE EMPERYALİZMİN YOL AÇTIĞI TAHRİBAT

Çağlar KEYDER(*)

I — Bu not Marksist ekonomik tarih yaklaşımında geleneksel olarak ayrı ayrı ele alınan iki araştırma alanını kavramsal bir problemin açıklanması çerçevesinde birleştirmek amacını taşımaktadır: Merkezde kapitalizm ve sanayileşme, çevrede emperyalizm ve (sanayinin tahribi) de-industrialisation. Göreceğimiz gibi açıklayıcı ilişki, merkezde ve çevrede sanayi öncesi üretimin niteliğinin belirlenmesidir. İlk bir yaklaşım olarak problem şöyle ifade edilebilir: eğer merkezde sanayileşmeden önce sanayi öncesi üretim aşaması yaşandıysa, çevrede sanayileşememenin temel nedeni benzer bir faaliyetin dış rekabet tarafından yok edilmesi midir?

Ekonomik tarihçiler özellikle merkezdeki sanayi öncesi manifaktörün yapısı ve sonuçları üzerinde çok durmuşturlar. Bu yazın son on yılda 'proto-endüstri' kavramı etrafında yoğunlaştı. Bu kavram sanayi devrimi öncesi iki yüzyılda, esas kent merkezleri dışında cereyan eden geleneksel olmayan üretim faaliyetine verilen genel bir ad. Franklin Mendels Felemenk'te proto-endüstrileşme ile demografik eğilimler arasındaki ilişkiyi açıklayan çalışmasını yayınladığından beri proto-endüstrileşme bir büyüme alanı haline geldi. (1) Bu tema üzerine birçok makale, derleme ve konferans yapıldı. Benim niyetim, daha şimdiden geniş olan ve giderek büyüyen bu yazını değerlendirmek değil; proto-endüstrileşme üzerine bu tartışma ba-

---

(*) ODTÜ öğretim üyesi.

(1) Franklin Mendels, «Proto-industrialization: The First Phase of the industrialization Pracess,» **Journal of Economic History,** Vol. 32, 1972. Diğer önemli katkılar: Hands Mediok, «The Protoindustrial Family Economy», **Social History,** October 1976; ve P. Kriedte, H. Mediok, J. Schlumbohm, **Industrialisierung, Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationspericde des Kapitalismus,** Göttingen 1977. Aynı zamanda bk. P. Jeannin, **Annales E.S.C.** Janvier-Février 1980, «La protoindustrialisation: développement ou impasse?»

na sanayi öncesi üretimin merkezde ve çevredeki değişik konumunu değerlendirme imkanı verecek.

Önce ekonomik tarihçiler tarafından tartışıldığı şekliyle proto-endüstrileşmenin özelliklerini gözden geçirmek istiyorum. P. Deyon tarafından yeni yapılan yazın özetinde üç temel önerme yapılmaktadır.(2) İlki, proto-endüstrileşme geleneksel, yerel zanaatten ve küçük sanayiden ayrı değerlendirilmelidir, çünkü proto-endüstrileşme üretimin yapıldığı yöreden çok daha büyük bir pazara yöneliktir. Bu, olgunun tarihsel olarak yeniliğini vurgulayan ve daha eski küçük üreticilikten ayıran önemli bir özelliktir. Aynı zamanda proto-endüstrileşmeyi, üretim tarzı (örneğin küçük meta üretimi) veya ekonomik sistem kavramlarıyla karıştırılmayacak şekilde üretim faaliyetinin özel bir biçimi olarak tanımlamaktadır. İkincisi, proto-endüstri, kırlarla kentsel yöreleri birbirine özgün bir şekilde bağlamaktadır. Genellikle üretimin örgütlenmesi ve düzenlenmesi şehirden yapılırken üretimin kendisi kırda yapılmakta ve işgücü tarımsal ailelerden gelmektedir. Böylesi bir bağlantı, birikimin ticaretten kaynaklandığı kentsel yörelerde sermayenin, geçimini kısmen kendi üretiminden sağlayan kırsal işgücünü kullandığını göstermektedir. Bu konumu nedeniyle proto-endüstride işgücü tam anlamıyla 'özgür' değildir, üretim araçları sahipliğinden özgürleşme yani mülksüzleşme sürecindedir. Üçüncüsü, proto-endüstri tarımda, genişleyen bir işbölümüne yol açan gittikçe büyüyen bölgesel uzmanlaşma ile bağlantılı olarak ve onunla sinbiyoz (symbiosis) içinde varolmuştur. Bu tanımlayıcı önermeler, genişleyen pazar ile büyüyen proto-endüstri faaliyeti arasındaki gerekli ilişkiyi kurmaktadır. Toplam artığı genişleten ve eski kendine yeterliliği ortadan kaldıran ticari tarım olmasa, proto-endüstride üretilen mallar pazar bulamazlar.

Proto-endüstrileşme üzerine yapılan tarihsel araştırmalar sanayi öncesi demografik yapı üzerindeki etkileri, (tarım dışı iş alanlarının mevcudiyeti nüfusun salt tarımsal sınırlarını ani bir artışla aşmıştı) ilkel sermaye birikim sürecini hızlandırması, sanayi için işgücünü hazırlaması, ticari bilgilenmeyi sağlaması türünden sonuçlar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu mekanizmaların, sanayileşme süre-

(2) P. Deyon, «Proto-industrialization: Theory and Reality», Sekizinci Uluslararası İktisat Tarihi Konferansı için yazılan mektup. (Budapeşte 1982, Seksiyon A-2.)

cinin daha ileri bir basamağına geçişi kolaylaştırdığı tartışılmaktadır.

Şimdi, yukarda ortaya konan sorunun, yani merkezde ve çevrede sanayi öncesi manifaktür ile sanayileşme arasındaki ilişkinin yeniden formüle edilmesine çalışacağım. Kavramsal ve terminolojik karışıklığı önlemek için ilk olarak 'proto-endüstri' kavramını Marksist paradigma içinde ifade edeceğim. Bu çaba, proto-endüstrinin feodalizmden kapitalizme geçiş aşamasındaki rolünü değerlendirmeme olanak verecek ve ikinci sorumuz için zemin hazırlayacak: yani kavramın çevre konumunda uygulanıp uygulanamayacağı sorusu.

II — Tarihçiler uzun zamandan beri açık veya dolaylı olarak feodalizmden kapitalizme kendi iç çelişkileri sonucu geçişin mekanizmalarını tarif edegeldiler. Bu geçiş iki aşamaya ayrılabilir ve ikinci aşamanın kaçınılmaz olarak birincisini takip ettiği iddia edilebilir. Birinci aşama bilindiği gibi feodalizmden kaptalizme geçiş aşamasıdır. Birçok marksist, düşüncelerini ve araştırmalarını haklı olarak bu aşama üzerinde yoğunlaştırırlar çünkü bu aşama gerekli bir öncelik taşımaktadır. İkinci aşama fabrika sistemine geçiştir (sanayileşme, sanayi devrimi vb.) Marksist terimlerle bu aşama «gerçek kapitalizm'in (capitalism proper) kuruluşu demektir. Bu aşamalandırmada dolaylı olarak söylenen şudur: kaba olarak onaltıncı yüzyıl ile onsekizinci yüzyıl arasında bir çeşit kapitalizm ama «gerçek» olmayan bir kapitalizm varolmuştur, ve bunun özelliklerinin araştırılması «gerçek» kapitalizme geçişi anlamada önemli olmaktadır.

Marksist yazında fabrika öncesi kapitalist döneme ilişkin birbirini tamamlayan kavramlaştırmalar vardır: bir tanesi, kendi kendini üreten kapitalizmin bileşkelerinin (yani sermaye ve işgücü) birikimine yol açan koşulları irdelemektedir.

İkinci kavramsallaştırma ise, ilk kapitalist pratiklerle fabrika sistemi arasında, iş sürecinin tarihsel gelişimi açısından bir bağlantı kurmaya çalışmaktadır. İşgücünün sermaye tarafından tamamen boyunduruğa alınması birçok aşamadan geçilerek sağlanmıştır: şekilsel boyunduruktan (formal subsumption), fabrika sistemini nitelendiren gerçek boyunduruğa (real subsumption) kadar. Proto-endüstriyi bu iki kavramsal yaklaşımla tanımlanan bir çerçevede değerlendirmek mümkün gözüküyor. İlkin, iki geçiş aşaması arasında yer alan bir biçimdir proto-endüstri, yani gelişme koşulları kapitalizmi tanımlayan boyutlar çerçevesinde araştırılması gereken, «ger-

çek» kapitalist olmadan yine de kapitalist olan bir biçimdir. Dolayısıyla, sermayenin değerlenmesine yönelen bir iş örgütlenmesi olarak, fabrika sistemine geçişte ara bir aşamadır. Bu olaya, gerçek boyunduruğun yaratılamadığı bir durumda sermayenin, işgücü olanaklarının mevcut durumuna uyum sağlaması olarak bakılmalıdır. Üçüncü kavramlaştırma bu özel uyumun sermaye birikimine tarihsel olarak önemli bir katkıda bulunduğunu çünkü sermaye stoğunun ve «özgür» işgücünün çoğalmasına neden olan süreci hızlandırdığını ortaya koymaktadır. Buna kırsal nüfusun iş alanına girmesinin önemli bir sonucu eklenebilir: köylü üretimi ile manifaktür olayının eklemlenmesi sonucu emeğin ucuza mal edilmesi. İşçi, kendi yeniden üretiminin bir kısmını sahip olduğu üretim araçlarını kullanarak sağlayan bir köylü olduğu için, proto-endüstriyel faaliyetin düzenleyicileri ve tüccarlar düşük ücretle işgücü bulma imkanına kavuşmaktadır. Bu öne sürülen savdan belirli çıkarsamalar yapılabilir. Kırdaki proto-endüstrinin kentsel merkezlerdeki «manifaktür» olarak adlandırılan faaliyet ile büyük ölçüde çağdaş olduğu hatırlanırsa kırsal ve kentsel işgücünün rekabet halinde oldukları ortaya çıkacaktır. Söz konusu kırsal işgücü ile kentsel işgücü arasındaki işbölümü değildir sadece. Böylesi bir uzmanlaşma ancak özgür sermayeler arasında, serbest hareket ve rekabet ile beslenen bir süreç sonunda ortaya çıkabilir. Dolayısıyla proto-endüstrinin gerekli unsurlarından birisinin özgür sermaye olduğu yani lonca kuralları tarafından veya politik otoritenin kararları ile sınırlandırılmayan sermaye olduğu ileri sürülebilir. Gerçekte Marx zanaatkarlık ile kapitalist üretim arasındaki farkı «sermayenin karşı karşıya kaldığı sosyo-politik sınırlamalar»ın[3] olmamasına dayandırır. «Bütün bu engellerin ortadan kalkması sonucu» sadece «sermayenin kendi sınırlamaları» üretimi sınırlar ve «sermaye (para) işgücü ile özgürce değişime girer.»[4] Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: proto-endüstri özgür sermaye ve sosyo-politik olarak özgür (fakat hâlâ bazı üretim araçlarına sahip olduğu için ekonomik anlamda özgür olmayan) işgücünün bileşiminden meydana gelir. Marks'a göre bu durum kapitalist olan ancak henüz şekilsel boyunduruğun tesis edilmediği bir aşamayı niteler.

'3) K. Marx, «Results of the immediate Process of Production,» **Capital** vol. 1, Londra, 1977, p. 1030.

(4) Ibid. p. 1031.

Bu ön tartışma proto-endüstriyi merkezde kapitalizme otonom geçişin çerçevesine oturtmaktadır. Proto-endüstri, biçimi, büyüyen kapitalizmin etkisiyle belirlenen yeni bir gelişme olarak sunulmaktadır. Aynı zamanda işgücü sermaye ilişkisinde kapitalizm öncesinden gerçek kapitalizme geçiş sürecinin özgül bir yansıması olarak da tanımlanmaktadır. Diğer bir deyişle, tarihsel ve teorik düzeylerde kesinlikle bir geçiş olgusudur. Bu özelliklerle bağlantılı olarak, proto-endüstrinin içine oturduğu yapının, kapitalist ortamın, onun özünü ve gelişmesini belirlediğini ileri sürebiliriz. Gerçekten, proto-endüstri bu bağlamdan soyutlanarak incelenemez. Dolayısıyla proto-endüstrinin etkilerini de yerleştiği bağlamdan soyutlanmış bir şekilde araştırmak yanlış olacaktır; yani fabrika sistemine dönüşüm veya nüfus yapılarındaki değişim yalnız proto-endüstri tarafından ortaya çıkarılmış olarak görülemez.

III — Şimdi çevre ülkelerde sanayi öncesi manifaktürün parçalanması tartışmasına döneceğiz. «Çevre» bu yazı çerçevesinde, kapitalizme kendi iç çelişkileri sonucu, otonom, geçişin olmadığı yerler şeklinde tanımlanmaktadır. Hatırlanacağı gibi, çevre ülkelerde emperyalizmin etkilerine ilişkin sav, özellikle ondokuzuncu yüzyılda, sanayileşmiş merkez ülkelerle ticaret sonucunda varolan sanayi öncesi manüfaktürün parçalandığını dolayısıyla proto-endüstrinin merkezde hazırladığı sermaye birikiminin engellendiğini iddia etmektedir. Bu sav, emperyalizmin çevrede otonom sanayileşme dinamiğinin olmamasında en önemli unsur olduğunu ileri sürmektedir.

Ölçüm tekniklerinde anlaşmanın zorunluğuna rağmen, bazı belgelenebilir istisnalar dışında, emperyalizmin çevrede manifaktür hacmini göreli olarak düşürdüğünü birçok tarihçi söylemektedir. Hindistan'da onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllarda, Kuzey Afrika, Osmanlı İmparatorluğu ve Çin'de ondokuzuncu yüzyıl boyunca, ister göreli istihdam açısından ölçülmüş olsun, ister üretilmiş mal arzı içindeki göreli payı açısından olsun manifaktürlerde bir düşme gözlenmektedir. Emperyalizmin etkisi sektörlere göre farklıydı: Örneğin Çin de, Feuerwerker'e göre, bir yandan iplik eğirme büyük ölçüde önem kaybederken pamuklu dokuma çok az etkilenmişti.(5) Böyle bir farklılaşma maliyet karşılaştırmalarına dayanarak açıklanabilir

(5) A. Feuerwerker, «Handicraft and Manufactured Cotton Textiles in China, 1871-1910,» Journal of Economic History, June 1970.

ancak, öyle durumlar da vardır ki, yerel manifaktür, yerel beğenilere ve talebe göre belirlenmektedir ve dolayısıyla beğeniler değişmediği sürece —ki uzun bir süre almıştır bu— üretimin ters yönde etkilenmesi söz konusu olmamıştır. Böyle bir biçim Burke'nın anlattığı, Tunus'da **shashiya** manifaktürü ve Resnick'in tarif ettiği Thailand örneği ile uyuşmaktadır.(6) Eğer bu iki faktör —maliyetlerin ve beğenilerin karşılaştırılması— gözönüne alınırsa manifaktür faaliyetinin belli koşullar altında ve belli yerleşmelerde uzun süre yaşayabilmesi daha kolay açıklanabilir. Bir yandan, merkezde fabrika sanayinin birdenbire bütün malları üretmeye başlamadığı açıktır, diğer yandan da, üretim maliyetleri her zaman fabrika sanayiini desteklediği halde çevrenin her köşesine ulaşan malların sıfıra yakın bir taşıma maliyetine sahip olduğunu düşünmek yanlış olacaktır.(7) Aslında, demiryollarının içerde ulaştırma maliyetlerini düşürmede ve dolayısıyla ithal mallarının tüketiminin yaygınlaşmasındaki rolü iyi bir şekilde belgelenmiştir.(8)

Ne var ki, böylesi bir tartışma, malları harekete geçiren, yapılar arası gidiş gelişleri soyutlarken örgütsel boyutu ihmal etmektedir. Çevrede yabancı malların ve dolayısıyla yabancı tüccarların tutunması yerel tüccar sermayesinin konumuna bağlıdır. Çünkü, özellikle resmi kolonileşmenin olmadığı durumlarda, ve hatta kolonilerde, ticari bir ağın kurulabilmesi için yerel tüccarlarla uluslararası tüccarlar arasında, yerli tüccarın giderek komprador sınıfa dönüştüğü bir işbölümü gelişir. Ancak böyle bir gelişmenin hızı, periferideki tüccar sınıfın politik sınırlandırmalardan kurtulabilmesi kabiliyetine göre değişmektedir. Kurtulabilme, periferide daha önce varolan toplumsal formasyonun yapısına ve bu yapının çözülme biçimine bağlıdır. Dolayısıyla yabancı tüccar sermayesinin etkisi piyasanın be-

(6) E. Burke, «Proto-industrialisation and Pre-colonialism in the Maghrib, 18th-19th centuries,» mimeo. S. Resnick, «The Decline of Rural Industry under Export Expansion: A Comparison among Burma, Phillippines, and Thailand, 1870-1938,» **Journal of Economic History,** March 1970.

(7) C. M. Hou, «Economic Dualism: The Case of China, 1840-1937,» **Journal of Economic History,** September 1963.

(8) A.K. Bagchi, «De-industrialization in India in the Nineteenth Century: Some Theoretical Implications,» **Journal of Development Studies,** January 1976. Ayrıca bk.: C. Issawi ed. **The Economic History of Turkey, 1800-1914,** Chicago, 1980, Chapter 6.

lirli yörelerine veya sektörlerine hapsedilirken diğer taraftan 'korunmuş' alanlarda geleneksel manüfaktür faaliyeti varlığını sürdürebilir.

Üzerinde durulması gerekli diğer bir nokta da geleneksel manüfaktür faaliyetinin parçalanma sürecinin doğrusal olmamasıdır. Dünya ekonomisinin refah dönemlerinde, ticaret hadlerinin periferinin lehine hareket etmesi ve borç alma olanaklarının artması nedeniyle ithalat artışı hızlanır. Böylece, refah dönemlerinde, ithal edilen üretilmiş malların geleneksel malların yerini alması süratle gelişirken, ithal kapasitesinin ve yerel talebin azaldığı buhran dönemlerinde geleneksel üretimin yeniden gelişmesi veya en azından aynı düzeyde sürmesi ile karşılaşılır. Ticaret hadlerinin döndüğü ve 1873'te borç piyasasının çöktüğü «Büyük Buhran» dönemi (1873-1896), böylesi bir dalgalanmanın yaşandığı bir dönemdi. Yirminci yüzyılda yaşanan «Büyük Buhran»da da aynı gelişmeler gözlenebilir. Tekrarlanması gereken nokta, sürecin doğrusal olmadığıdır. Periferide ondokuzuncu yüzyıldaki sanayi yapısının tahribi (de-industrialisation) değerlendirilirken, bu sürece etkide bulunan dünya ekonomik konjonktürleri ışığında yapılabilecek dönemleştirme çabasına girilmeli, emperyalizm süreci doğrusal gelişen bir bütün olarak alınmamalıdır. Örneğin Osmanlı İmparatorluğunun İngiltere ile 1838 Ticaret Anlaşmasından sonra sürekli ve artan bir şekilde ucuz mamul malların hücumuna uğradığı söylenir.(9) Oysa, örneğin 1850-1873 dönemi ile 1873-1896 dönemi farklılıklar gösterirken 1896-1914 dönemi de daha değişik bir dünya ekonomisi yapısı içine oturmaktadır. Doğrusal gelişmeye ters düşüyor gibi görünen birtakım anomalilerin, perspektifimiz böylesi döngüsel değişiklikleri içerecek şekilde genişlediği zaman ortadan kalkmaları söz konusudur.

De-industrialisation sürecinin zamanlamasının aynı zamanda dünya ekonomisinin zamanlaması olduğu ileri sürülebilir. Tekil hadiselere ilişkin tarih 1838 Osmanlı veya 1842 Nanking anlaşmaları gibi özgül kurumsal düzenlemelere çok fazla önem vermektedir. 1838 anlaşmasına daha yakından bakıldığında, mamul mal ithalatının 1820 sonlarında giderek artmaya başladığı gözükmektedir, ve bu anlaşmayı inceleyen bir araştırmacının dediği gibi: «bu anlaşmaya

(9) Ubicini ve Ö.C. Sarç'dan aktarmalar: C. Issawi ed. **The Economic History of the Middle East, 1800-1914,** Şikago, 1966.

ilişkin tek emin olabildiğimiz şey anlaşmanın Türkiye'ye giren ithal mallarından alınan gümrük vergisini % 3'ten % 5'e arttırdığıdır.»([10])

Böylesi kurumsal değişmeler yerine, Avrupa'nın Napolyon tarafından ablukaya alınması veya buhar gücü biçiminde ucuz ulaşım kaynaklarının bulunması gibi, dünya konjonktürü ve gelişmeleri, dünya pazarıyla bütünleşme hızını ve dolayısıyla de-industrialisation sürecini daha fazla açıklayabilmektedir. Merkez-çevre ilişkilerini etkilemiş olan kurumsal değişmelerin (örneğin ticaret anlaşmalarının) kronolojisindeki benzerlik aynı sonuca işaret etmektedir.

IV — Bundan sonraki açıklamalar daha çok tanımsal: Çevrede de-industrialisation'ın konusu olan üretim faaliyetinin doğası tam olarak nedir? Anlaşılacağı gibi proto-endüstri kavramını bu olgu için kullanmadık. Neden, proto-endüstri kavramının teleolojik olarak tanımlanması değil. Ve gerçek bir sanayileşmeye yol açmayan faaliyetin proto-endüstri olarak kavramlaştırılmaması gerektiği de değil. Merkezde proto-endüstriyel olarak tanımladığımız faaliyetin periferide yıkılan üretim ile fazla benzerlik göstermemesi nedeniyle bu kavramı kullanmadık. İlk olarak, yukarda geliştirilen proto-endüstri tanımı, geleneksel işbölümü ile hapsolmuş ve sınırlı bir pazara yönelik yerel zenaatı dışarda bırakmaktadır. Aynı şekilde, kentsel merkezlerde politik ve hukuki sınırlamalarla kontrol altında tutulan geleneksel loncaları da dışarda bırakmaktadır. Fakat periferide de-industrialisation bu ayırımlara dikkat edilmeden ve üretim örgütlenmesi göze alınmadan tartışılıyor. Böylece ikincil sektörde istihdam edilen işçi sayısı veya dokuma tezgahı sayısı, sanayileşme yolunda kaybedilmiş olanağın boyutlarını simgeleyecek bir indeks haline geliyor. Dolayısıyla, loncalar geleneksel zenaat, hatta ev üretimi, de-industrialisation çerçevesine dahil ediliyorlar. Merkez durumunda tartıştığımız gibi böylesi geleneksel faaliyetleri dışarda bırakan bir proto-endüstri tanımı doğru ve gerekli çünkü, proto-endüstri, ticari sermaye ile kırsal işgücünü birleştiren yeni bir üretim örgütlenmesi olarak anlaşılmalıdır. Periferideki fabrika öncesi sanayinin, de-industrialisation olmasaydı modern sanayiye dönüşeceği fikrine da-

(10) O. Kurmuş, «The 1838 Treaty of Commerce re-examined,» Second International Congress on the Economic and Social History of Turkey'de okunan tebliğ. Strasbourg, 1980.

yanan arguman için geleneksel üretim faaliyeti ile gerçek proto-endüstri arasındaki ayrım daha fazla önem kazanmalıdır.

Proto-endüstriyel faaliyeti tanımlayan unsurları araştırırken, periferide kırsal üretimin ticari tarımla dinamik bir etkileşime girmediğini iddia edeceğiz. Periferide, ücretli işgücü kullanan ticari tarım zaten bulunmamaktadır, böylece tarımın içinde ücretli istihdam olanağı da yoktur. Dahası, proto-endüstrinin geliştiği bölgeler ile ticari tarımsal bölgeler arasında giderek büyüyen bir iş bölümünden söz edemeyiz. Bu durumda iki sektör arasında, pazarın genişlemesine yol açan bir etkileşim de imkansızlaşmaktadır. Dolayısıyla, bir «sinbiyoz»dan bahsetmek de imkansızdır, çünkü, paralel bir kapitalist tarımsal gelişme olmamaktadır. Onun yerine, örneğin Osmanlı İmparatorluğunda, belirli yerleşme yörelerine belirli görevler yükleyen politik ve geleneksel olarak belirlenmiş bir işbölümü vardır. Bu anlamda, çevrede bazı kırsal üretim faaliyetleri şehirden organize edilmekte ve yönlendirilmektedir. Fakat son noktanın ortaya çıkardığı gibi, eğer sermayenin kullanım şekli ve faaliyet yoğunluğu politik kontrol altındaysa «özgür sermaye»den bahsetmek zordur. Zira sermayenin sınırları sadece kendi dinamiğine bağlanmamaktadır. Tüccarlar, ancak bir fermanla veya politik otoritenin kararları dahilinde üretim faaliyetini harekete geçirebilirler. Ticari bir faaliyet sonucu ortaya çıkan servet birikimi üzerinde hiç bir sınırlama yoktur fakat bu servetin —biçimi ister tefeci ister tüccar sermayesi olsun— artı ürün çekebilen bir sermaye biçimine dönüştürülmesi yönetici bürokrasinin kendi statülerini sürdürme endişelerine bağlıdır.(11) Böylece periferideki üretimin nitelikleri ile merkezdeki proto-endüstrinin tanımlayıcı unsurlarının farklı olduğu görülebilir. Periferide üretim, özgür sermaye tarafından örgütlenmemekte, ticarileşmiş tarımla pazar tarafından belirlenen bir işbölümüne girmemekte, ve genellikle politik otoritenin çizdiği sınırlar içinde kalmaktadır. Bu gözlem bizi, çevredeki de-industrialisation'ın nesnesinin yukarda tanımlanan şekli ile proto-endüstri olmadığı sonucuna götürmektedir.

V — Buraya kadar, sanayi devriminin ve fabrika örgütlenmesinin dinamiğini veren ortamın değil de proto-endüstrinin içsel gerekli

(11) H. Inalcik, «Capital Formation in the Ottoman Empire», **Journal of Economic History,** March 1969.

unsurlarının üzerinde durduk. Merkezde ve çevrede üretim biçimleri bir ölçüde benzerlik gösterse dahi bu benzerlikten aynı gelişme çizgileri beklemek doğru olmaz. «Farklı tarihsel koşullarda yaşanan, fakat çarpıcı bir biçimde benzerlik gösteren olaylar tamamen farklı sonuçlara yol açmıştı. Ancak, bu gelişmeleri ayrı ayrı inceleyip sonra birbiriyle karşılaştırmak yoluyla bu olgunun püf noktası yakalanabilir.»([12]) Bence, üstünde durduğumuz konu çerçevesinde «püf noktası» hatalı bir şekilde merkezle çevrenin eşitsiz gelişmesinde aranmaktadır: eğer merkez çevreyi kendi ürettiği mamul mallarla doldurmasaydı çevre de kendi zamanında fabrikaya geçiş yapabilirdi, denmektedir. Bu savda toplumların farklı tarihsel gelişme olanağına sahip olabileceği unutulmakta, kapalı olarak doğrusal bir gelişme çizgisi varsayılmaktadır. Yani «daha yüksek bir tarihsel biçime geçebilen toplumsal formasyonlar geçemeyenler için daha gelişmiş bir biçimi ve yavaş gelenler için zaman içinde varacakları durumu temsil ederler» varsayımı yapılmaktadır.

Bu savın fazla detayına girmeden, sadece Batı Avrupa feodalizminin kendi iç çelişkileri yoluyla kapitalizme geçişi sağlayacak dinamiği ve gelişmeleri taşıdığı söylenebilir.([13]) De-industrialisation'ın olduğu toplumsal formasyonlarda, —Kuzey-Afrika, Osmanlı İmparatorluğu, Hindistan, Çin— toplumun yapısı Batı Avrupa toplumsal formasyonundan büyük ölçüde ayrılmaktadır. Uç noktaya götürüldüğünde bu çevre ülkeler Asya tipi toplumsal formasyonu yaşadılar ve en azından bu ideal biçime, Batı Avrupa feodalizmine olduklarından daha yakın oldular. Bilindiği gibi, Asya tipine uygun bir formasyonda ekonomi, politik olarak kontrol edilmektedir: Yönetici zümrenin kendi pozisyonlarını pekiştiren durağan bir düzen isteği politik otoritenin sürdürdüğü ekonomik düzeni belirlemektedir. Aslında bu pozisyon söz konusu durağanlık sağlanarak meşrulaşmaktadır. Durağanlığın en temel gereksinimi, yöneten ile yönetilen farklılığını yeniden üretecek işbölümünün sürekliliği ve esas olarak durgun bir ekonominin maddi koşulları olmaktadır. Nüfusun büyük bir kısmı

(12) S. Avineri ed. **Karl Marx on Colonialism and Modernization,** New York, 1969, p. 470.

(13) Batının farklılığı en iyi P. Anderson tarafından tartışılmaktadır. **Passages from Antiquity to Feudalism** ve **Lineages of the Absolutist State,** her ikisi de Londra, 1974.

kendi geçimleri için üretim yapmakta ve yönetici sınıfa vergi biçiminde artık vermektedir. Bu artığın yönetici sınıf tarafından kullanılabilir hale gelmesi için —askeri veya lüks tüketim şeklinde— küçük üreticilik ağı harekete geçirilmektedir. Kentsel loncalar da kırsal üreticiler de politik kontrol altında faaliyet göstermektedirler. Dış ticaret daha da sıkı bir denetim altındadır çünkü amaçlanan içerdeki işbölümünü korumaktır. Gerçekte bu işbölümü en çok dış ticaret merkezî otoritenin kontrolünden çıktığı zaman tehlikeye girmektedir. Özel mülkiyetin güvenceye alınmasında hukuki kesinliğin olmaması ile ekonomik işleyişin bu şekilde örgütlenmesi birleşince sistemli bir birikim olanağının önü tıkanmıştır. Ortada mevcut olan birikim üretimden kaynaklanmadığı gibi daha fazla üretime de yol açamamaktadır çünkü servet politik otoritenin isteğine bağlı olarak sürdürülebilmektedir.

Sermayenin biçimlenmesi ve hareketliliği önündeki engellere ek olarak işgücünün üretim araçlarından «kurtulması»nın önündeki engellere de değinmek gerekir. Asya tipi formasyonlarda genellikle, köylü işlediği toprağın kullanım hakkına sahipti. Ayan veya derebeyi tarafından daha fazla sömürülmesi devletin istediğinden daha fazlasını vergi olarak ödeme zorunluluğu olarak ortaya çıktı, fakat hiç bir zaman kapitalist çevirme (enclosure) eyleminde olduğu gibi toprağından atılma gibi bir durumla karşı karşıya kalmadı. Böylece köylü bir türlü toprağını kaybedip «özgürleşmedi». Yani ücretli işçi olmadı.

Asyatik ve feodal biçimlenişler arasındaki farklılığa talebin yapısı açısından da yaklaşılabilir. Feodalizmin tabiatı icabı artı ürün, birçok yerleşmeye dağılırken Asya tipi toplumsal biçimlenişte artık, yönetici sınıfın büyük bir kısmının toplandığı merkezi hanedan şehirlere akmaktadır. Böylesi bir yoğunlaşma ticari ve üretici faaliyetin daha etkin denetimini mümkün kılarken, aynı zamanda merkezi kontrolden «kırsal alana»» kaçış potansiyelini de engellemektedir. Gelirin coğrafi dağınıklığı ile nitelenen Batı Avrupa ve Japonya örneklerinin tersine, Asya tipinde, merkez şehirle, kırsal alan arasında büyük bir dengesizlik görülmektedir(14) ve bu da manüfaktür faaliyetinin birdenbire yaygınlaşmasını önlemektedir. Feodal formasyon-

(14) Japonya için bk.: **T. Smith, The Agrarian Origins of Modern Japan,** Stanford, 1959.

da ise talebin ve üretim faaliyetinin yerleşmeler arası dağılımı, politik kontrolden kaçmaya olanak veren ve aynı zamanda yerel avantajların kullanılmasını sağlayan bir dağınık üretim örgütlenmesine yol açmaktadır.

Batı Avrupa dışındaki bütün toplumların kapitalizm öncesi yapılarının Asya tipi üretim tarzının hakimiyeti ile nitelendirilebileceğini iddia etmiyorum. Fakat, değindiğimiz bölgelerde Asya tipi üretim tarzının karakteristikleri söz konusu toplumsal yapıların tarihsel tanımına, Batı feodalizminden daha çok denk düşmektedir. Diğer taraftan diğer çevre ülkeler bu analiz dışında bırakılmaktadır, çünkü buralarda üretici güçler feodal Avrupa'nın eriştiği düzeye hiç bir zaman ulaşmadılar. Kuzey Afrika, Osmanlı İmparatorluğu Hindistan ve Çin ise maddi gelişmelerinin düzeyi açısından kapitalizm öncesi Avrupa ile karşılaştırılabilir bir durumdaydılar. Ancak kapitalizme geçişle birlikte üretici güçlerin hızlı gelişmesinin yolu açıldı ve Avrupa arayı açtı.»

VI — Burada şimdiye kadar, ortaya konan bakış açısı «tarihsel materyalizm»in daha ortodoks biçimlerini en azından iki açıdan sorgulamaktadır. İlk olarak, üretici güçlerin benzer gelişme temelinde iki farklı üretim tarzının Asya tipi ve feodal-varolmasına olanak vermektedir; ikinci olarak, ve daha da önemlisi, kapitalizm öncesi her toplumun mutlaka feodal olmadığı, çok çizgisel (multilinear) bir sosyal gelişme modeline izin vermektedir. Aslında, Asya tipi üretim tarzının geçerli bir tarihsel model olarak kabul edilmesi çizgisel gelişme anlayışının terk edilmesi anlamına gelmektedir.([15]) Bu durumda, «çarpıcı bir şekilde benzer» olan ancak aynı sonuçlara varmayan olaylar, içinden çıkılmaz olmaktan çıkmaktadır, çünkü bu olaylar «farklı tarihsel çevrelerde» veya farklı toplumsal biçimlenişlerde meydana gelmiştir. Proto-endüstri fedolizmin çelişkilerinden kaynaklanan kapitalizmin temel unsurlarının zaten varolduğu bir aşamada gelişirken, çevre ülkelerde farklı bir toplumsal biçimlenişin sınırları içinde çok da benzer olmayan bir üretim faaliyeti varlığını sürdürmüştür.

(15) İki-çizgili görüş için bk.: K.A. Wittfogel, **Oriental Despotism,** New Haven, 1957. Çok-çizgisel perspektif için bk.: U. Melotti, **Marx and the Third World,** Londra, 1977. Alvin Gouldner bu konuyu, her zamanki uzak görüşüyle zaten tartışmıştı: **The Two Marxisms** New York, 1980.

Daha önce Batı'daki proto-endüstrinin hem içinde faaliyet gösterdiği tarihsel koşullar açısından hem de temel unsurları (sözkonusu koşullardan soyutlanabildiği ölçüde) açısından periferideki üretimden önemli ölçüde farklı olduğu iddia edilmişti. Dolayısıyla, çevredeki manüfaktürün gerçek bir kapitalizmin müjdecisi olduğunu ileri süren ve eğer emperyalist de-industrialisation olmasaydı kapitalist bir örgütlenmeye doğru gelişmenin mümkün olacağını iddia eden sav kabul edilemez. Bu sav, toplumsal gelişmeye teknisist bir gözle yaklaşımın sonucudur ve takipçilerinin iddialarının tersine Marksist bir yaklaşım yerine sosyal mühendislikle süslenmiş radical-milliyetçi bir yaklaşımın mirasçısıdır.

Öne sürdüğümüz bakışın güncel politik çıkarsamalarını ortaya koymak özellikle önemlidir. Bu sav, paradoksal olarak (Marx'ın crijinal kavramlarına yakınlık anlamında) daha önce değindiğimiz de-industrialisation tezlerinden daha ortodokstur. Marx'ın Hindistan, Çin ve Osmanlı İmparatorluğu ve hatta Rusya üzerine yazdıkları de-industrialisation savlarına yol açan tek-çizgisel biçimi açıkça reddetmektedir. «Orientalism»e karşı olarak çıkan çağdaş üçüncü dünyacılık da Marx'ın Avrupa-merkezci olduğunu iddia ederken yukardaki tartışmamızda reddettiğimiz savları kullanmaktadır.[16] Marx'ın yazdıkları emperyalizmin periferideki tarihsel ilerici rolünü vurgulamaktadır. Bu açıdan, manifaktürlerin emperyalizm tarafından parçalanması mevcut işbölümünün ve toplumsal düzenin bozulmasına işaret etmekte- ki Marx bu olayı Hindistan'daki tek sosyal devrim olarak tanımlamaktadır- fakat kapitalizme kendi iç çelişkileri neticesinde geçiş olanağının kaybedildiğini göstermemektedir, çünkü böyle bir olanak zaten mevcut olmamıştır.

De-industrialisation tezini savunanların iddiaları, emperyalizmin olmadığı bir dünyada geleneksel üretimin temellerini hazırladığı «ulusal» bir kapitalizme kendi iç dinamiği sonucu geçişin mümkün olacağıdır. Her «ulusal» kapitalizm tezi gibi bu tez de temelinde popülist bir ideoloji ürünüdür. Nitekim «kapitalist olmayan yol»dan günümüzdeki Samir Amin vb.ların savunduğu dünya ekonomisinden kopma (de-linking) tezine kadar her milliyetçi-popülist

(16) Böylesi bir üçüncü-dünyacı bakış için bk.: B. Turner, **Marx and the End of Orientalism,** Londra, 1978.

görüş de-industrialisation olgusunu yukarda eleştirdiğimiz biçimiyle ele almıştır.

Bizim amacımız, kapitalizmin sebep olduğu yıkımın önemini azaltmak değil. Geleneksel ekonomik sistemleri büyük bir güçle parçalarken, kapitalizm sosyal düzeni bozdu, yoksulluk yarattı ve büyük tahribata yol açtı. De-industrialisation bu sürecin bir parçasıydı çünkü, kapitalist pazarın genişlemesi karşısında mevcut işbölümünün bozulması gerekiyordu. Fakat periferideki manifaktürler ilkel birikimin başladığına işaret etmedikleri gibi, iş sürecinin gerçek bir kapitalizme doğru gelişmesinde ara bir aşamayı da temsil etmiyorlardı. Tarihsel araştırmalar, çevrenin dünya ekonomisine entegrasyonu dinamiğini daha iyi anlamak için de-industrialisation ve mevcut işbölümünün parçalanması sorunları üzerinde yoğunlaşmak zorundalar. Bu çalışmalar mutlaka çekilen azabı ve insan maliyetini de vurgulamalılar, ancak de-industrialisation olmasaydı periferide de sanayileşme gerçekleşirdi şeklinde yanlış bir savı ileri sürmeden.

TÜRKİYE'DE ÇIKARILAN İLK İŞ YASASI ÜZERİNE GÖRÜŞLER

Levent VARLIK (*)

Türkiye'de 1934 yılında İktisat Vekaleti tarafından bir «İş Kanunu Tasarısı» hazırlandı. Danıştay'da incelendikten sonra bir Başbakanlık yazısıyla, 30 Nisan 1935'de T.B.M.M. Başkanlığına gönderilen Tasarı, burada da bir Geçici Komisyon'un incelemesinden geçti ve Millet Meclisi'nin 3 Haziran 1936 tarihli oturumunda görüşülmeye başladı. Tasarı'da grev-lokavt ve örgütlenme yasaklanıyor, kadın ve çocuk işçilerin korunmasına yönelik hükümler getiriliyordu. Uygulama alanı, en az 10 işçi çalıştırma koşuyla sınırlıydı. Tarım, deniz, hava ve ev/aile işleriyle fikir işçileri de kapsam dışı tutuluyordu. Tasarı'nın Millet Meclisi'nde görüşülmesi 3 oturumda tamamlandı ve 8 Haziran 1936'da, üstünde önemli bir değişiklik yapılmadan, kabul edildi. Bu çalışmada, 1936 İş Yasası'nın kabul edilmesinden önce ve sonra, çeşitli etki gruplarının ve özellikle basın organlarının konuyla ilgili görüşleri sunacağız.

I. İŞ YASASI TASARISI HAKKINDA GÖRÜŞLER

A. İşçi Kesiminin Görüşü: Bu yıllarda işçiler, özgürce örgütlenemedikleri için, iletişim olanaklarından yoksundu. Hükümet de, hazırladığı yasa tasarısını, görüş ve önerilerini almak üzere işverenlere gönderdiği halde, işçi kesimi için aynı davranışı göstermemişti. Bu yüzden elde, işçilerin İş Yasası Tasarısı ile ilgili görüşlerini yansıtan fazla kaynak bulunmamakta. Sadece bazı gazete ve dergilerde konu hakkında haber, yorum ve röportajlar görülüyor, ki bunlardan da, işçilerin mevcut yasal boşluktan yakındıkları anlaşılıyor.

Örneğin bir işçi, İstanbul'da yayınlanan Haber Gazetesi'ne gönderdiği mektupta, 1 Mayıs'ın İşçi Bayramı yerine Bahar Bayramı ola-

---

(*) İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Doktora öğrencisi.

(1) Türkiye'de çalışma yaşamına yasal düzenleme getirme girişimleri ile ilgili ve bu çalışmada da kullanılan bazı kaynaklar şunlardır: Samet Ağaoğlu - Selahattin Hüdaioğlu; **Türkiye'de İş Hukuku: İş Hukuku Tarihi**, cilt: 1, İstanbul-1938, Sina Çıladır; **Zonguldak Havzasında İşçi Hareketleri Tarihi 1848-1940,** cilt: 1.

rak benimsendiğini, bunun da kendilerine tatil olanağı sağlamadığını anlatmıştır: (2)

«1 Mayıs'ta bir seneden beri bayram yapmaya başladık. Bugün bütün resmî daireler ve mektepler tatil yapıyorlar. Fakat yalnız hususi müesseseler ve fabrikalar açık olduğundan ameleler bu tatilden hiç istifade edemiyorlar. Halbuki bütün dünyada 1 Mayıs amele bayramıdır.»

Gazete ise, işçiye verdiği cevapta, Türk işçisinin de tatil yapmasını dilediklerini ve bunun gerçekleşeceğinden emin olduklarını söylemiştir.

Cumhuriyet Gazetesi Nisan - 1936'da, işçi sorunlarını yansıtmaya yönelik bir röportaj dizisi yayınlamıştır. (3) Burada genellikle, kadın ve çocuk işçilerin emeklerinin kötüye kullanılması, iş güvencesi ve iş güvenliğinin yokluğundan doğan sorunlar gibi konular işlenmiştir. Bazı yazıların sonunda da, sözü edilen sorunlara sadece bir iş yasası ile çözüm getirilebileceği öne sürülmüştür. (4) Ancak Hükümet'e yakınlığı ile tanınan Cumhuriyet Gazetesi'nin bu yazı dizisini, iş yasasının çıkarılmak üzere olduğu günlerde yayınlaması ilgi çekicidir.

Endüstri Dergisi de Mayıs-1936 sayısında, Türk işçilerinin artık

---

(2) «1 Mayıs Tatili», **Haber,** 16 Mayıs 1936, s: 3

(3) Suad Derviş; «Günü Gününe Yaşayanlarımız», **Cumhuriyet,** 6 Nisan 1936. Yazı dizisi, bu tarihten sonra belirsiz aralıklarla Nisan sonuna değin yayınlanmıştır.

(4) Örneğin, bir işçi, sorunlarını şöyle anlatmıştır:

«Zümrezade Şakir fabrikasında, matra fabrikasında, daha birçok yerlerde senelerce çalıştım. Askerliğim çıktı, askere gittim. Birbuçuk sene vazifemi yaptım. Geldim. Fabrikaya müracaat ettim. «Sen bizim eski amelemizsin, seni alırız», dediler. «Fakat eskisi gibi 110 kuruş yevmiye veremeyiz.» «Peki ne verirsiniz», diye sordum. «40 kuruş», dediler. Bir amele yevmiyesini birdenbire 110 kuruştan 40 kuruşa düşüren sebep ne olabilir?»

Röportajın sonunda gazeteci, bu soruna bir iş yasası olmamasının yol açtığını yazmaktadır. Başka bir yazıda ise, bir işçi, iş kazası geçirdiğini, tedavisi süresince yevmiyesinin ödenmediğini, iyileşip tekrar aynı işe girerek çalışmaya başladığını ve bir süre sonra, sakat olduğu gerekçesiyle işten çıkarıldığını anlatmıştır. İşçi, işverenin birçok kıdemli işçiyi gerekçesiz olarak işten çıkarıp, yerlerine daha düşük ücretle yeni işçiler yerleştirdiğini de söylemiştir. Röportajlar için bkz. Suad Derviş; «Günü Gününe Yaşayanlarımız», **Cumhuriyet,** 6, 8 Nisan 1936.

işçi-işveren ilişkilerini düzenleyecek bir yasaya gereksinmesi olduğunu anlatan bir yazı yayınlamıştır. ([5]) Yazı, endüstrinin, ulusların özgürlük ve bağımsızlığının güvencesi olduğunu, endüstrinin topluma kazandırdığı değerlerin en az savaşlarda kazanılan çıkarlar kadar olduğunu ve bu yüzden ulusların, var olmak için endüstriyel gelişmelerini hızlandırmak zorunda olduklarını öne sürerek başlamakta ve bunun Türk işçisi için de önemli olduğu üstünde durmaktadır. Dergi'ye göre Türkiye'de işçi, o güne dek yasadan yoksun, bakımsız ve korunmasız kalmıştı. Ancak Cumhuriyet'e geçişle birlikte bu sorunun çözümü için de çalışmalara başlanmış ve bir iş yasası tasarısı hazırlanmıştı. Böylece Türkiye'de işçi hakları, çağın koşullarına göre düzenlenecek ve tüm hakları güvence altına alınacaktır.

Yazıda İş Yasası Tasarısı, Cumhuriyet'in getirdiği sosyal yapıdaki yenilikleri paralel olarak, politik düzen bakımından yüksek bir uygarlık örneği olarak nitelenmektedir. Sonuç bölümünde ise, çıkarılacak yasa ile, Türkiye işçi sınıfının nicel gelişiminin güçlendirileceği, haklarının genişletileceği ve uygar ülkelerin işçileri gibi çalışma-yaşama olanağına kavuşturulacağı ileri sürülmüştür.

Dergi, bir iş yasası için önerilerde bulunmak veya Tasarı'yı eleştirmek gibi eğilimlere girmemiş, genel olarak işçi-işveren ilişkilerinin yasal düzenlemeye kavuşturulması görüşünde olduğunu ve Hükümet'ce hazırlanan Tasarı'nın da, bu alandaki boşluğu dolduracak nitelikte bulunduğunu söylemekle yetinmiştir.

B. İşveren Kesiminin Görüşü : Hükümet, hazırladığı İş Yasası Tasarısı'nı, 1935 yılında, görüş ve önerilerini almak amacıyla İstanbul Milli Sanayi Birliği adlı işveren örgütüne göndermişti. Birlik, Tasarı'yı

---

(5) Endüstri; «Medeniyet Abidesi», **Endüstri,** yıl: 29, sayı: 9, Mayıs-1936, ss: 3-4. Endüstri Dergisi 1914 yılında İbrahim Pertev'in yönetiminde İstanbul'da yayınlanmaya başlamış, yayın yeri bir süre sonra İzmir'e alınmıştır. Eylül-1935'ten önce «Sanayi» ve «Fen ve Sanat» ismiyle yayınlanan dergi, daha çok teknik konulara zaman zaman da işçi sorunlarına yönelen yazılar yayınlamıştır. Belli bir sınıf ideolojisini savunmamakla birlikte, sosyalistlerce desteklenmiştir. Örneğin Kurtuluş Dergisi, 20 Kasım 1919 tarihli 3. sayısında Sanayi'den şöyle söz etmiştir:

> «Yorulmıyan ve yenilmiyen bir azim ile uzun zamandan beri yayınlanan,... memleketin biricik değerli sanayi gazetesi olan bu dergiyi herkese hararetle öğütlemeyi borç ve ödev biliriz.»

Bkz. Rasih Nuri İleri; **Kurtuluş,** Anadolu Yayınları, İstanbul-1975, ss: 210-211

inceledikten sonra görüşlerini Ankara'ya bildirmiştir. 13 sayfalık bir broşür olarak yayınlanan Birlik görüşlerinde, yasa tasarısında bazı değişiklikler yapılması ve gerekçeleri gösterilerek, bazı maddeler eklenmesi önerilmiştir. (6)

Birlik, Tasarı'nın sekizinci bölümünde, hem işçiler ve hem de işverenler için getirilen ceza hükümlerinin (7) işverenlere büyük zarar vereceği,

> «... memleket iktisadiyatına hizmet eden ve hem de bu kadar ameleye bir maişet vasıtası temin eyleyen bir fabrikacının, töhmet addedilen bir takım basit sebeplerden dolayı hapsedilemeyeceği...»

görüşünü ileri sürmektedir. Böyle hükümlerin en az işverenler kadar, işçilere ve ülke ekonomisine de zarar vereceği ileri sürülen broşürde, bu uygulamanın, fabrikaların kapanmasına ve işçilerin işsiz kalmasına yol açacağı savunulmaktadır. Ayrıca müteşebbisler, cezalardan «ürkerek», endüstriye para yatırmaktan kaçınacaklar, sermayelerini «bir apartmana yatırıp ay başlarında külfetsiz, kiralarını toplamayı tercih edeceklerdir.» İşte bu nedenlerle işverenler, kendileri için getirilen hapis cezalarının kaldırılmasını, para cezalarının yarıya indirilmesini istemişlerdir.

İşverenler için ceza doğuran sözkonusu fiillerin bazıları şunlardır: Hizmet akidlerini sözleşmeye bağlamamak, işçi ücretlerini süresi içinde ödememek, ekoncma (kantin) açmak (ki bunlar çoğu kez, ayni ücret ödenmesinde araç olarak kullanılıyordu), işyerlerine güvenlik önlemlerini gösteren bildirimleri asmamak (madde: 122). İş yerlerinde ve nakil araçlarında, ilgili maddelerde gösterilen sağlık koşullarına ve güvenlik önlemlerine uymamak (madde: 124). Ağır ve tehlikeli işlerde, gerekli koşullara uymadan işçi çalıştırmak, kadın ve çocuk işçileri, kendilerine yasaklanan işlerde çalıştırmak (madde: 126). İlgili hükümlere göre sigorta sandığına girmemek, iş kazası defteri tutmamak, iş kazasına uğrayan işçiyi tedavi ettirmemek (mad-

---

(6) İstanbul Milli Sanayi Birliği; **İş Kanunu Hakkında İstanbul Milli Sanayi Birliği'nin İncelemeleri ve Kamutay'dan Dilekleri, İstanbul-1935** [Broşür Belgeler bölümünde yer almaktadır.]

(7) Bunlar iş sözleşmesi, işin tanzimi, iş ve işçi bulma, grev-lokavt ve iş uyuşmazlıkları ile ilgili ceza hükümleridir.

de: 127). Lokavt yapmak (madde: 135)... Broşürde, bu cezaların, «adaletle kabili telif olamayacağı» görüşü ileri sürülmektedir.

Birlik, 11. maddesinden sonra Tasarıya iki madde eklenmesini de önermiştir. Bunlar, işverenin işçiyi serbestçe işten çıkarabilmesi ve emeğin mobilitesinin kontrol altına alınması yönünden önerilerdir. 12. madde olarak önerilen hüküm şudur:

> ««Madde: 12. Kâfi mevadı iptidaiye tedarik edememek, veya zuhur eden bir arıza dolayısile bir kısım makinesini işletememek veyahut satış ve siparişleri durmak gibi ahvalde kısmen tatili faaliyet mecburiyetinde kalan veya haftanın ancak mahdut günlerinde çalışabilen bir fabrika, ihbara mecbur olmadan, ameleden bir kısmının hizmet akdini muvakkaten talik edebilir. Ancak bunların bir bahaneden ibaret olduğu iddiasile itiraz edildiği takdirde, fabrika sahibi bu esbabı mücbirenin sıhhatini hakem heyetine ispata mecburdur.»

Broşürde, bu maddenin gerekçesi şöyle gösterilmiştir: İşletmeler teknik arıza, satış ve siparişlerin durması, hammadde sağlanmasında darboğazlara girilmesi, dış satımlarda doğan aksaklıklar ve kredilerin kesilmesi gibi geçici nedenlerle faaliyetlerini durdurmak zorunda kalabileceklerdir. Böylece doğan işyeri kapatmaları, geçici olacağı için, işletmeler işçilerini büsbütün çıkarmayacaklar, sadece, zorunluluk süresince ««serbest bırakacaklar» ve daha sonra, güçlükler aşıldığı zaman tekrar işe alacaklardır.

Birlik, böyle bir durumda, bir de sorun doğduğunu ileri sürmektedir: Kapatılan işletmelerdeki işçilere ücret ödenip ödenmemesi. İşverenlere göre, bu durumda işçilere ücret ödenmesi olanaksızdır. Çünkü işçi, ücretini işverenden almaz, yaptığı işin sonunda «hak» olarak kazanır ve ücret, doğrudan doğruya maliyete eklenir. Yani işçi, ücretini aslında tüketiciden çıkarmış olur. Bundan ayrı olarak,

> «makinenin sakatlanmasında veya iptidai maddenin bulunamamasında patronun ne kabahati vardır ki cereme gibi ameleye gündeliğini tam ödemeye mecbur tutulsun!»

denmektedir.

Birlik'e göre, eğer bunun tersi bir uygulama kabul edilirse, işletme sahipleri daha az işçi çalıştıracaklar ve bunun sonucu olarak hem ekonomik sorunlar, hem de işsizlik sorunu büyüyecektir. Oysa «serbest bırakma» ilkesi kabul edilirse, bu, işçinin de yararına ola-

caktır. Çünkü işletmenin kapitali büyüyecek, daha fazla işçi istihdam edilecek ve kalifiye eleman sayısı artacaktır.

İşverenler, Tasarı'ya eklenmesini istedikleri 12. madde ile açıkça, lokavtın yasallaşmasını istemiş olmaktadırlar. Bu madde, ne işletmede çalışmayı durdurmanın gerekçelerine açıklık getirmekte, ne sözü edilen zorunlulukların ciddiliğinin belirlenmesi konusundaki denetim mekanizmasına açıklık getirmekte, ne de işçilere, işyeri kapatma kararının bildirilmesini kabul etmektedir. Ayrıca, çıkarılan işçilere ücret ödenmeyecek, sadece, söz konusu zorunluluklar giderilince tekrar işe alınabileceklerdir. Bu durumda iş güvencesinden söz etmek olanaksızdır.

Söz konusu madde, işletmenin kısmen ya da tüm olarak kapatılmasına yol açacak zorunlulukların ne kadar bir süre içinde ve nasıl giderilebileceğini somut olarak göstermemektedir. Bu durumda işçilerin gerekçesiz olarak işten çıkarılmaları olasıdır. Ayrıca işçilerin tümünün olduğu gibi, bir bölümünün de çıkarılabilmesi olanağı getirilmektedir. Ama çıkarılacak «bir bölüm» işçinin nasıl seçileceği konusuna değinilmemiştir. O güne dek görülen uygulamada, işverenler genellikle yüksek ücretli olan kıdemli işçileri çıkarmışlar ve yerlerine düşük ücretli işçi almışlardır. Önerilen madde, bu uygulamanın sürmesine kapı açmaktadır.

Çıkarılacak işçilere bildirim yapılmaması, iş güvencesini tümüyle kaldırmaktadır. Oysa bir işletmenin, çalışmasını durdurmasına yol açacak etkenler, gösterilen gerekçeler göz önüne alınırsa, işçilere bildirimde bulunulamayacak kadar kısa süre içinde gerçekleşecek nitelikte değildir. Hammadde, kredi ve sipariş sağlanması gibi konularda ortaya çıkacak darboğazları önceden anlama olanağı vardır. Ancak böylece işverenler, istedikleri işçiyi, istedikleri an işten çıkarabileceklerdir.

Birlik, çıkarılacak işçileri gene aynı işletmeye bağlı görmekte ve işçilerin, söz konusu zorunluluk giderilinceye dek boş olarak bekletilmelerini istemektedir. Ancak işçilerin, süresi belli olmayan bekleme boyunca, yaşamlarını nasıl sürdürecekleri konusuna değinilmemiştir. Çünkü bekleme süresince işçilere ücret ödenmemesi istenmektedir. Bu şekliyle öneri, sosyal politika açısından, sorun çözücü değil, sorun yaratıcı niteliktedir.

İşverenlerin, İş Yasası Tasarısı için önerdikleri 12. madde ile,

anlaşılacağı gibi, isim olarak kullanılmasa da, lokavtın yasalaşması istenmiştir.

Birlik'in Tasarı'ya eklenmesini istedikleri diğer madde ise şöyle:

«Madde: 13. Bir akitle bir müesseseye bağlı olan işçiler sebepsiz ve habersiz, burasını terkederek başka bir müesseseye gidemezler. Bunu bilerek kabul eden müesseseler yüz liraya kadar ceza verirler. Bu suretle diğer müessesenin esrar sanatını öğrenmek veya işini sektedar etmek gibi dolayısile ızrar maksadı takib edilmiş olursa ayrıca tazminata da mahkum edilir.»

Bu öneri, 12. madde ile ilişkili olarak getirilmiştir. Belirtildiği gibi 12. madde ile, çıkarılan işçiler, çalıştırılmadıkları süre içinde de işletmeye bağlı kabul edilmişlerdi. 13. maddede ise bu işçilerin başka işletmelerde çalışmaları yasaklanmaktadır. Ne var ki bu yolda bir uygulama, işçilerin ekonomik gücünü büsbütün kırabilecektir. Konunun, bu noktada, işverenler için önemi şu olabilir: Yeniden yapılacak sözleşmelerle, çalışma koşulları, eskisine göre daha çok, işverenin çıkarlarına göre düzenlenebilir. Ayrıca 12. madde ile işverenlerin bildirimsiz işçi çıkarabilmeleri istendiği halde, burada, işçinin bildirimsiz işten ayrılabilmesi kabul edilmemektedir. İşten ayrılmak için gösterilecek nedenler konusu ise açık değildir.

Ancak 13. maddenin getireceği asıl önemli sonuç, tekelleşme sürecinin hızlandırılmasıdır. Kalifiye elemanın zaten az olduğu bu dönemde, bu işçilere genellikle büyük işletmeler sahip durumdaydı. Ama, piyasaya yeni girecek olan firmalar, güçlü rekabet olanağına kavuşmak için rakip firmaların teknolojisini öğrenmek ve kalifiye eleman edinmek isterler. Bunun kaynağı ise, piyasaya egemen olan firmalardır. Yeni kurulan firmalar, bu olanağı kullanmaya çalışırlar, ki böylece piyasadaki egemenlik dengesi bozulabilir. 13. madde, böyle bir olasılığın zayıflamasına da yöneliktir. Böylece Birlik, üyesi olan firmaların piyasadaki yerlerini koruyabilmeleri için, işçileri araç olarak kullanmak istemiştir. Ayrıca işçilerin iş değiştirmesini önlemek için, işverenlere de caydırıcı yaptırımlar getirilmesi önerilmiştir. Böyle bir madde ile, emeğin, «özgür-emek» niteliği, büyük ölçüde kaldırılmış olmaktadır.

İşverenler, bu iki ek madde dışında, İş Yasası Tasarısı'ndaki bazı maddelerde de değişiklikler önermiştir. Tasarı'nın 26. maddesinde 48 saat olarak düzenlenen iş gününü, işverenler 50 saate çıkarmak

istemişlerdir. Buna göre Cumartesi günleri 5 saat, Pazar dışındaki diğer günlerde 9'ar saat çalışılacaktır. Çünkü Birlik'e göre, iş gününün uzatılması ekonomi için de yararlı olacaktır. Ayrıca sürenin «küsurlu saat» ile belirlenmesi, uygulamada başarılı olamayacaktır. Zaten iki saatlik fazla çalışma da işçiler için bir yük olarak kabul edilmemelidir. Bu nedenlerle sorunun en hakça ve pratik çözümü, 50 saatlik iş haftasıdır. Görüldüğü gibi burada, çalışma süresinin uzatılması istendiği halde, bunun tutarlı ve ciddi bir savunması yapılmamıştır.

Birlik, kadın işçilerin çalışma koşullarını belirleyen 42. maddede de bazı değişiklikler önermiştir. Kadın işçilerin de 18 yaşından küçük çocuk işçiler gibi, gece işlerinde çalıştırılabilmelerinin sağlanmasını isteyen işverenler, buna gerekçe olarak, çalışmakta olan kadın işçilerin işsiz kalmamasını, ekonominin gelişmesi için fabrikaların geceleri de çalışması gerektiğini ve böylece aynı tesisattan iki kat randıman alınarak, amortisman oranı ile maliyetin düşürülmesini getirmektedir. Broşürde Avrupa ülkelerinde, işçilerin geceleri çalıştırılmadığı, ancak o ülkelerde işsizlik sigortası bulunduğu, Türkiye'de ise böyle bir uygulama olmadığı da belirtilerek, bu nedenlerle kadın işçilerin gece çalışmasının engellenmemesi gerektiği öne sürülmüştür.

İşvrenlerin, kadın işçilerin çalıştırılmalarını bu denli istemelerinin nedeni, broşürde kullanılan deyimlerle, «gözlerine uyku girmemesi» veya «aç kalmaları» na karşı bir öneri olmamalı. O güne dek işverenlerin uyguladığı ücret politikası incelenirse, genel eğilimin, kadın işçileri erkeklerden daha az ücret verildiği görülebilir.

Bütün olarak ele alınırsa, İstanbul Milli Sanayi Birliği'nin görüşleri, işçi haklarında genişletmeye gidilmemesi ve buradan, sömürünün ağırlaştırılması yönünde belirlenmiştir.

İş Yasası Tasarısı hakkında işverenlerin görüşünü yansıtan bir yazı da Tasarı'nın yasalaşmasından kısa bir süre önce, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Dergisi'nde yayınlanmıştır. (8) Bahtiyar Göker

(8) Bahtiyar Göker; «İş Kanunu Çıkıyor», **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Dergisi,** cilt: 52, sayı: 6, Haziran-1936, ss: 199-201. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 14 Ocak 1882'de kurulmuş, derginin yayınına ise 5 Ocak 1885'te başlanmıştır. Oda, Almanya'da Türk Ticaret Odası'na, Milli Tasarruf ve İktisat Cemiyeti'ne, Paris'te Franco-Türk Ticaret Odası'na ve Türkiye Turing ve Otomobil Klübü'ne üye olmuştur.

imzalı yazı, Türkiye'de endüstri ilişkileri sisteminin, «sınıfsız toplum» ideolojisine dayandırıldığını vurgulayarak, Tasarı'nın, işçi ve işvereni iki ayrı sınıf olarak değil, ülke çıkarları için birbirini tamamlayan iki unsur olarak aldığını ve bunun gerçekçi bir görüş olduğunu ileri sürmektedir. Bu yüzden de işçi, emeğini kiralayan kimse değil, ulusal refahın yükselmesi için kafa ve kol gücünü sunan bir yurttaştır. Göker'e göre «işçi» nin böyle bir tanımı, uluslararası düzeyde bir yenilik ve gelişmedir.

Yazıda daha sonra, çalışmanın, büyük ulusal varlığın, ulusal gücün ve ulusal refahın fonksiyonu olduğu üstünde durulmuş ve işçinin de hangi sınıftan olursa olsun, bu fonksiyonu gerçekleştiren ulusal bir organ olduğu görüşü savunulmuştur. Bu nedenle de işçi, sadece işveren için çalıştığını düşünmeyecek, ulusal varlığın devam etmesine inanarak emek harcayacaktır. İşveren ise, yalnız kendi çıkarlarını düşünmeyecek, sahip olduğu üretim araçları ve yanında çalıştırdığı işçilerle, aynı amaç için uğraşacaktır.

Göker'in yazısında, İş Yasası Tasarısı için somut öneriler getirmekten çok, Tasarı'da gözlenen «sınıfsız toplum» ideolojisi üstünde durulmuş, bunun, Cumhuriyet için gerçekçi bir yaklaşım olduğu görüşü savunulmuştur. Bu niteliğiyle de yazarın, Tasarı'ya olumlu bir yaklaşımda bulunduğu söylenebilir.

C. Amerika Birleşik Devletleri-Uzman Grubu'nun Görüşü : 1933-1934 yıllarında Walter D. Hines başkanlığında on kişilik bir Birleşik Amerikalı uzman grubu, Hükümet'in davetiyle Türkiye'ye gelerek ekonomik ve sosyal konularda geniş bir araştırma yapmıştır. Araştırma sonunda hazırlanan raporda, Türkiye'deki endüstri ilişkileri sistemi de incelenmiş ve çıkarılacak iş yasası için öneriler getirilmiştir. (9)

Uzmanlar, Türk işçisinin veriminin düşük olduğunu, ancak bunun yeteneksizlikten değil yönetim politikasından makineleşmenin zayıflığından ve 2-3 işçi çalıştıran küçük işletmelerin çokluğundan aoğduğunu göstermişlerdir. (10) Çocuk ve kadın işçiler ile erkek iş-

(9)- Walter D. Hines ve diğerleri; **Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki 1933-1934,** cilt: 6, Mali İşler Evkaf, Ankara-1936.

(10) Rapordaki verilere göre, örneğin 1932'de, Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan işletmelerden katma değer 992 liradır. Bu değer Birleşik Ame-

çiler arasındaki ücret farklılıklarına, çalışma koşullarının ağırlığına, günde 16 saate kadar uzayabilen çalışma sürelerine ve iş güvenliği ile iş sigortası olmadığına değinilen raporda, yetkililerin, soruna gereken önemi vermedikleri üstünde de durulmuştur. Buna göre hükümet başkanları ve işverenler, işçi hakları konusunda birbirinden farklı ve çelişkili düşünmektedirler. Hatta bu konuda söylenen tüm sözler, bazı maden sahiplerinin, işyerlerinde bir işçi sorunu olmadığı yolundaki açıklamaları ile Ankara'da bazı Hükümet liderlerinin, bir iş yasasına gereksinim duyulduğu yolundaki düşüncelerinden ibarettir. Bu konuda kamu oyu oluşmamıştır. Ancak işçiler de üretim araçlarının korunduğu gibi korunmalıdır. Bunun yanında Türkiye, endüstriyel gelişiminin ilk basamaklarında, aynı durumdaki diğer ülkelerin düştüğü hatalara düşmemelidir.

Birleşik Amerikalılar, çıkarılacak bir iş yasası için bazı ilkeler de saptamışlar ve bunların göz önüne alınmasının gerekliliği üstünde durmuşlardır. Bu ilkeler kısaca şöyle:

1. Yapılacak olan nüfus sayımında, herkesin çalıştığı işle ilgili sınıflandırmalar, istatistikler düzenlenmelidir.

2. Hükümet, genel ve katı hükümler koymaksızın, bir asgari ücret saptamalı, ya da buna yardımcı olmalıdır. Ölçüt olarak marjinal verim kullanılabilir. Belli alanlarda emeğin sömürülmesini önleyecek önlemler alınabilir. Birçok hükümet işlerinde ücretler düşüktür. Bundan sonra yapılacak iş sözleşmelerinde, buralardaki düşük verim de göz önünde bulundurularak, hükümet işleri için bir asgari ücretin saptanması önerilir.

3. Aynî ücret ödemelerini durduracak bir yasa çıkarılmalıdır.

4. Hükümet, kendi sözleşmelerine daha yüksek iş standartlarını gösterebilecek hükümler koyarak, bütün ülkenin daha vasıflı elemana olan gereksinimini dile getirmeli, göstermelidir.

5. İş Büroları planı, işçilerin özellikle alıştıkları işlere yerleştirilmelerine dikkat edilecek şekilde geliştirilmelidir.

6. Hükümet işçilerin örgütlenmesine, iş uyuşmazlıkları çıkarmasına, sınıf mücadelesi anlayışlarının gelişmesine engel olmalı ve bu uğraşda öncülük yapmalıdır.

---

rika'da 4.470 lira olarak saptanmıştır. Sayılar, dokuma endüstrisinde ise, Türkiye için 800, Birleşik Amerika için 2.910 liradır. Bkz. Walter D. Hines ve diğerleri, **Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki 1933-1934,** cilt: 6, s: 235.

Birleşik Amerikalı uzmanlar, görüldüğü gibi, işçiler için bir yenilik olan asgari ücret konusunda çeşitli öneriler getirmektedirler Burada, asgari ücretin saptanmasında sektörlerin özel durumlarının ve marjinal verimin esas alınması istenmiş, tüm ülke için geçerli olacak bir limit önerilmemiştir. Bu durumda farklı sektörlerde çalışan ama aynı süre emek harcayan işçiler, işletmelerdeki kapital büyüklüğü, makineleşme ve çalışma anlayışı gibi değişkenlerden doğan verim farklılığı nedeniyle farklı ücret alabileceklerdir. Kaldı ki bu ilke, asgari ücretin, en düşük yaşama standardını sağlama fonksiyonu ile de çelişir niteliktedir.

Raporda, işçilere grev ve sendikalaşma hakkı verilmemesi de önerilmektedir. Buna göre, işçi haklarının korunması ve genişletilmesi devlete bırakılmış olmaktadır. Ancak raporda, işveren örgütleri ve lokavt konularına değinilmemiştir. Emek verimliliğinin ve üretim artışının sağlanması için, işçilerin yaşam ve çalışma koşullarının geliştirilmesi de önerilmiş, ancak bunun, aşamalı olarak, yavaş yavaş, gerçekleştirilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Görüldüğü gibi tüm bu öneriler, devletin çalışma yaşamına müdahalesine kapı açmaktadır. 1934 öncesinde hazırlanan tüm iş yasası tasarılarında, işçi-işveren ilişkilerinin düzenlenmesinde devlete önemli bir fonksiyon verilmediği göz önüne alınırsa, Birleşik Amerikalı uzmanların önerileri, oldukça farklı nitelik taşımasının yanında, devletçilik politikasıyla da uyumlu görünmekte.

D. Kadro Dergisi'nin Görüşü: Kadro Dergisi, İş Yasası Tasarısı'nın T.B.M.M.'nde görüşülmekte olduğu sırada, Şevket Süreyya Aydemir'in hazırladığı, konu ile ilgili ve iki bölümden oluşan bir yazı yayınlamıştır. ([11]) Yazıda, endüstri ilişkileri ile ilgili bazı kavramların teorik açıklamasından sonra Türk İş Yasası'nın alması gereken ideolojik temel hakkında bazı görüşler getirilmiştir.

Yazının ilk bölümünde Aydemir, çağımızda toplumların ekonomik

(11) Kadro Dergisi 1932-1934 yıllarında yayınlanmıştır. Dergi çevresinde toplanan ve «Kadrocular» olarak tanınan grup, Türk Kurtuluş Savaşı'nın ve diğer ulusal kurtuluş savaşlarının bilimsel açıklamasını yapma noktasından hareket etmişler ve Türkiye'de yaşanan devrimin ideolojisini oluşturma uğraşına girmişlerdir. Kadrocular, bir kesim iş çevresinden, özellikle İş Bankası'ndan gelen tepkiler üzerine 1934'de dağılmıştır.

Şevket Süreyya Aydemir; «İş Kanunu Cemiyetin Temel Kanunlarından Biridir», **Kadro**, sayılar: 30, 31, Haziran, Temmuz 1936, ss: 5-15

gelişiminin, toplumsal iş bölümünün genişlemesi ve bütünleşmesinden başka bir şey olmadığını, Türkiye'deki ekonomik «inkılab» ın anlamının da herşeyden önce çağdaş ekonomik anlayışa, yani geniş ve çeşitli mal mübadelesine makine endüstrisine, çağdaş para ve kredi sistemine geçilmesi ve iş bölümünün tam anlamıyla oluşması olduğunu söylemiştir.

Yazara göre toplumsal iş bölümü hem tarımsal ve endüstriyel üretimde yeni uzmanlık ve üretim dalları oluşturacak, hem de bireyleri, işleriyle olan ilişkilerinin niteliğine göre bir takım toplumsal sınıflara bölecektir. Toplumda ortaya çıkan sınıfsal ayrılıklar plansız, yani liberal-demokratik ülkelerde zorunlu olarak vardır ve süreklidir. Ancak böyle bir sınıf ayrılığı, Aydemir'e göre, Türkiye'nin izlediği ekonomik ve sosyal politikada yer almamaktadır. Çünkü iş ve ekonomi ilişkilerinin devletçi bir plan ve örgütlenme altında bulunduğu toplumlarda sınıf egemenliği yoktur. Ayrıca bu toplumlarda, çalışma yaşamında yer alan sınıflar arasında çıkar karşıtlığı görülmez. Devlet bu sınıfların temsilcisidir ve sınıflarla devlet arasında da çıkar karşıtlığından söz etmek olanaksızdır.

Aydemir, bu ideolojik içerikle çıkarılacak bir iş yasası hakkındaki görüşlerini açıklayarak, yazısını sürdürmüştür. Türkiye'de yaklaşık 150 yıldır, dışsal nedenlerle yoksul ve gurbetçi işçi yaratıldığını söyleyen yazar, endüstrinin uluslararası düzeydeki gelişimi ve Türkiye'nin de endüstrileşmeye başlaması nedeniyle, işçi-işveren ilişkilerinde çeşitli sorunlarla karşılaşılmaya başlandığını belirtmiştir. Aydemir daha sonra, sözkonusu sorunların, daha büyümeden, bir iş yasası ile karşılanması gerektiğini belirtmiş ve bunun, yeni Türk devletinin devletçi, halkçı ve ulusçu niteliğine tümüyle uygun, ileri bir hareket olacağını söylemiştir.

Yazının, «Kıymetsiz Sa'y'den Kıymetli Sa'y'e» başlıklı ikinci bölümünde, 1914 yılından o yana ülkedeki işçi ücretleri, fiyatlar ve hayat pahalılığı ile ilgili istatistikler verilmiştir. Aydemir bu verilerden hareketle, Türkiye'de emeğe henüz gerçek değerinin verilmediğini, nominal ücretler artsa bile reel ücretlerin düşüş gösterdiğini ve bu sorunların ancak bir ekonomik planlama süreci içinde çözülebileceğini belirtmiştir. Bu konuda şöyle denmektedir:

---

(12) Kazım Öztürk; **Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları,** Ak Yayınevi, İstanbul-1968, s: 46

«Eğer sa'y (emek - L. V.) büsbütün kıymetsizleşmekte devam ederse, o zaman memleketin iş hayatında vatandaşın sefaleti başlamış demek olur. İşte iş kanunlarının umumiyetle ilk hedefi, (nominal ve reel - L. V.) yevmiye arasındaki bu farkı kontrol suretiyle vatandaşın sefaletine mani olmaktır.»

Şevket Süreyya Aydemir'in görüşleri özetle, Türkiye'nin o yıllara dek liberal bir politika izlediği, ancak devletçilik akımıyla birlikte sosyal politikanın da değiştirilmesi gerektiği üstünde sürmüştür. Bu arada devletçi - plancı bir ekonomide, tüm toplumsal kesitlerin devlet içinde bütünleştiği ileri sürülmüştür.

Aydemir, yukarıdaki görüşlerden hareket ederek, devletin aldığı yeni biçim ile uyumlu bir iş yasası çıkarılması gerektiğini ve çalışma yaşamında ortaya çıkan sorunların ancak böyle çözülebileceğini söyleyerek yazısını bitirmiştir.

E. Cumhuriyet Halk Partisi'nin ve Hükümetlerin Görüşleri: İş yasası çıkarılması konusu, hükümet programlarına ilk kez, 14 Ağustos 1923'de kurulan Fethi Bey Hükümeti ile girmiştir.[12] 27 Temmuz 1930'da kurulan İnönü Hükümetinin programında da iş yasası ve işçilerin çalışma ve yaşama koşullarının iyileştirilmesi konularına yer verilmiştir.[13]

İş yasası konusu, C.H.P.'nin 1931 Programı'nda ise şöyle geçmektedir: «Madde: 5/II. Milliyetçi Türk amelesi ve işçilerinin hayat ve haklarını ve haklarını ve menfaatlerini göz önünde tutacağız. Sâi ile sermaye arasında ahenk tesisi ve bir iş kanunile ihtiyaca kâfi hükümlerin vazı, fırkanın mühim işleri arasında görülür.»[14]

Mayıs-1953'de yapılan C.H.P. IV. Kurultayı'nda, işçi sorunlarına yaklaşım, bundan farklı olmuştur. Çünkü 1931 kurultay ve programında, iş yasası çıkarılması kabul edilmişse de, emek-sermaye arasında sağlanacağı ileri sürülen uyumun nasıl gerçekleştirileceği açıklanmamıştır. 1935 Kurultayı'nda ise soruna bir takım çözümler önerilmiştir. Recep Peker, burada yaptığı konuşmada, liberal devletlerin artık yıkılarak, yerlerini «ulusal devlet» tipine bıraktıklarını ve bunun «her kafadan bir ses çıkaran dağıtıcı bir idare»

(13) Kazım Öztürk; **Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları,** s: 143
(14) Cumhuriyet Halk Fırkası; **Nizamnamesi ve Programı,** Ankara-1931

değil, «nizamlı bir idarede herkesin özel teşebbüsü» demek olduğunu, işçi sorununa da, bu yeni anlayışa paralel bir bakış açısı getirildiğini söylemiştir.[15] Peker'e göre Parti Programı, ulusal endüstrinin gelişmesiyle ortaya çıkan işçi sınıfının, işverenlerle olan ilişkisini, «ahenk, anlaşma, uyuşma» içinde gerçekleştirmektedir. Eğer işçi ile işveren, aralarında anlaşma sağlayamazlarsa, devlet hakem rolüne geçerek çatışmayı önleyecektir. Ayrıca, hazırlanacak olan Parti Programı'nda da grev ve lokavt yasaklanacaktır. Çünkü işverenin, halkçılık kavramına aykırı olarak işçileri kışkırtmasına, işçilerin de, topluluğa uyum yeteneklerine güvenerek, devletin varlığında yeri olan endüstriyi tahrip etmelerine göz yumulmamalıdır.

Peker konuşmasını, liberalizm ile devletçilik arasındaki ayrılıklara değindikten sonra, Türk işçilerinin bir kavga ve ayrılık unsuru olmayacağını, onların, devletin varlığına ve geleceğine içten inanarak yardımcı ve destek olacağını söyleyerek bitirmiştir.

Kurultay'da, konuşmalardan sonra Parti Tüzük ve Programı oya konmuş ve kabul edilmiştir.

1935 Programı'nda 14, 56, 58, 66 ve 68. maddeler, işçi-işveren ilişkileri ile ilgili olarak düzenlenmiştir[16]. Burada getirilen kararlar şunlardır:

«Madde: 14. Hiçbir ekonomik girişim kamuğasıya (genel çıkarlara-L.V.) olduğu kadar ulusal ve özel bütün kınavlar (girişim) arasındaki uyuma da karşıt olamaz. İşverenlerle işçilerin çalışma birliğinde de bu uyum esastır. İş kanunu ile işçilerle işverenler arasındaki karşılıklı ilişkiler düzenlenecektir.

İş anlaşmazlıkları uzlaşma yolu ve buna imkan olmazsa devletin kuracağı uzlaştırma araçlarının yargıçlığı ile kotarılır.

Grev ve lükavt yasak olacaktır.

Ulusçu Türk işçilerinin hayat ve hakları ile bu esaslar içinde ilgileniriz. Çıkarılacak iş kanunlarımız bu esaslara uygun olacaktır.»

Partinin 1931 Programı'nda, emek ve sermayenin karşılıklı olduğu kabul edilmiş ve aralarında denge kurulması gerektiği belirtilmişti. Oysa burada, sorunun daha farklı ele alındığını görüyoruz:

---

(15) «C.H.P. IV. Kurultayı'nda Recep Peker'in Nutku», **Cumhuriyet,** 15 Mayıs 1935, s: 12

(16) Cumhuriyet Halk Partisi; **Program-1935,** Ankara-1935.

14. maddede emek ve sermaye, birbirine karşıt değil, uyumlu ve birbirini tamamlayan unsurlar olarak kabul edilmiştir.

Program'da işçilerin sosyal haklarını genişletme yönünde ilkeler de yer almıştır:

«Madde: 56/C. İşçi olan yerlerde işçi anaları korumak (...partinin amaçlarındandır.)»

«Madde 58. İşçilerin ve ailelerinin sıhhiğ ve sosyal bakımdan ihtiyaçlarının sağlanması ile uğraşacağız. Hayatını çalışarak kazanmak yükümü altındaki kadınlar için iş bölgelerinde kreşler açmağa devam edeceğiz.»

Program'ın, işçilerin örgütlenmesi ile ilgili maddeleri de şunlar:

«Madde: 66. Türkiye'de cins ve klas (sınıf) fikirlerini yayma ve klas kavgası ergesi (amaç) ile cemiyet kurulmıyacaktır. Devlet, özel yönetgeler (İdare, Tekel İdaresi) ve şarbaylıklarla (Belediye Başkanlığı) devlete bağlı kurumlardan hizmet karşılığı aylık ve aktı (üçret) alanlar, bulundukları işin sıfat ve özlüğü ile cemiyet kuramazlar.»

«Madde: 68. Türk işçilerini ve esnafımızı ulusun ana varlığı içinde, o varlık için kuvvet ve fayda verici yolda ve parti programının çerçevesi içinde örgütlemeyi iş edineceğiz.»

Görüldüğü gibi programın 66 ve 68. maddeleriyle işçilerin örgütlenmesine sınırlamalar getirilmiştir. 66. maddede işçilerin sınıf esasına dayanan ve/veya mesleki örgütler kurması yasaklanırken, 68. maddede, işçilerin örgütlenmesi görevi C.H.P.'ye verilmiştir. Böylece işçiler, ayni zamanda işveren olan devlete karşı da haklarını savunmak için, C.H.P.'nin kuracağı ve yöneteceği örgüt içinde mücadeleye itilmiş olmaktadır. Böyle bir örgütlenme içinde işçilerin, kendi haklarını bağımsız olarak ve güçlü bir şekilde savunma olanakları kısıtlı kalacaktır.

C.H.P.'nin bu ilkeleri kamu oyuna da sık sık yansıtılmıştır. Atatürk Haziran-1935'de Birleşik Amerikalı bir gazetecinin kendisiyle yaptığı röportajda, Türkiye'de bir işçi ayaklanması, Bolşeviklik, olmayacağını, çünkü Hükümet'in ilk amacının halka özgürlük ve mutluluk vermek, sivil halka da en az askerler kadar iyi bakmak olduğunu söylemiştir(17). Ayrıca Atatürk'e göre, ülkede işsizlik yoktur

(17) «Atatürk'ün Amerikalı Gazeteci Mis. G'adya Baker'e Söyledikleri», **Ülkü-Halkevleri Dergisi,** sayı: 29, Temmuz-1935, s: 2

ve halk, boş zamanlarında sıhhî dinlenme olanaklarına sahiptir.

1 Eylül 1935'de İzmir'de Amele Birliği'nin yeni merkezi açılırken de, C.H.P. İl Başkanı Avni Doğan, Türk işçilerinin Atatürkçülüğün dışına çıkmayacağını, yalnızca yasal bir korunmaya gereksinme duyduklarını, bir nizamnameleri olduğunu ve bunun yasalaşmasını istediklerini söylemiştir[18]. Buna göre Avni Doğan, işçilere o güne dek verilen hakları yeterli görmekte, ancak bunların yasalarla daha açık ve kesin olarak belirlenmesini istemektedir.

Avni Doğan'ın ardından kürsüye gelen İktisat Vekili Celal Bayar, işçi sorunları ve Millet Meclisi'ndeki İş Yasası hakkındaki görüşlerini açıklamıştır[19]. Bayar, C.H.P.'nin işçilerin yaşamına önem verdiğini, emek ve sermaye eşitlik oluşturmayı temel sorun olarak ele aldığını ve İş Yasası Tasarısı'nın da bu yönde hazırlandığını söylemiştir. Yasanın çıkarılmasının geciktiğini, çünkü Tasarı'nın, ayrıntılı olabilmesi için bir çok komisyonda ve Danıştay'da incelendiğini, bunun da zaman aldığını ileri süren İktisat Vekili, ayrıca, Uluslar Kurumu'ndan konu ile ilgi bir uzman davet edip Tasarı'yı incelettirdiklerini de sözlerine eklemiştir. Konuşmada, bir İş ve İşçi Bürosu oluşturulduğu ve Avrupa'da eğitim gören uzmanların bu işte çalıştırıldıkları da belirtilmiştir.

C.H.P.'nin resmi yayın organı olan Ulus Gazetesi'nde de, Tasarı'nın Millet Meclisi'ndeki son görüşmeleri sırasında, Falih Rıfkı Atay imzalı bir başyazı yayınlanmıştır[20]. Cumhuriyet'in ilanından o yana, böyle bir yasanın gerekli olduğunu, ancak işçi ve işverenlerin zarar görmemesi için haklı olarak acele edilmediği ileri sürülen yazı, bu görüşün biraz daha açılmasıyla sürmüş, son bölümde de, çıkarılmakta olan yasanın, çalışma yaşamını istenen ölçüde düzenleyeceği ve «işçilere karşı yapıldığı duyulan haksızlıkları» yok edeceği savunulmuştur.

Hükümet ayrıca, 1934'den sonra, kendisine bağlı bazı iş yerleri için nizamname ve talimatnamelerde, işçilere, İş Yasası Tasa-

---

(18) Fuad Duyar; «İş Kanunu Kamutay'ın Bu Devresinde Çıkacak», **Cumhuriyet,** 2 Eylül 1935, s: 2

(19) Fuad Duyar; «İş Kanunu Kamutay'ın Bu Devresinde Çıkacak», **Cumhuriyet,** 2 Eylül 1935, s: 2

(20) Falih Rıfkı Atay; «İş Kanunu», **Ulus,** 30 Mayıs 1936, s: 1

rısı'ndaki hükümlere uygun bazı haklar getirmiştir(21). Bu hukuk kaynaklarının da, İş Yasası için kamu oyu oluşturulmasında etkisi olduğu söylenebilir.

F. Halkevleri'nin Görüşü: Halkevleri'nin dergisi olan Ülkü'nün Mart-1936 sayısında, «Sanayileşmemiz Üzerine Düşünceler» başlıklı ve işçi sorunlarıyla da ilgili bir yazı yayınlanmıştır(22) (23). Nusret Köymen imzalı yazı, C.H.P. Programı ışığında hazırlanacak olan köy ekonomisinde izlenmesi gereken politika hakkında bazı görüşler getirmektedir.

Yazının başlarında, köylerde kurulacak fabrikalara işçilerin de ortak edilmesi önerilmektedir. Böylece köyde toprak ve evine sahip olan işçi, çalıştığı fabrikaya küçük bir oranda pay sahibi yapılarak proleterleşmekten kurtarılmalı ve çıkarları, fabrika çıkarlarıyla özdeş tutulmalıdır.

Öneri ilk elde, işçi-işveren bütünleşmesini ve çalışma barışının sağlanmasını getirmektedir. Buradan hareket ederek de grevlerin sınırlanması, hatta kaldırılması amaçlanmıştır. Çünkü bu durumda işçi, ancak üretim arttığı zaman çıkarlarını genişletebilecek ve bunu gerçekleştirmek için de üretimin aksamasına, greve karşı olacaktır. Böylece üretim artışı sağlanacak ve köy ekonomisi politikası ülke düzeyinde yaygınlaştırıldığı zaman, ekonomik kalkınmada önemli gelişmelere ulaşılacak, ayrıca gelir dağılımında da denge sağlanacaktır.

Ancak öneri, kapitalist ekonominin işleyiş kuralları ile birlikte ele alınırsa, getirilen mekanizmanın gerçekleşmesinin olanaksızlığı görülür. Çünkü farklı sektörlerde verim ve karlılık farklı olacak-

---

(21) Örnek için bkz. «İnhisar İşçilerinin Mesai Karşılığı», **Cumhuriyet,** 25 Kasım 1935, s: 2

(22) Halkevleri, 1932 yılında C.H.P. tarafından ve partiye bağlı olarak kurulmuştur. Kuruluşun Ankara şubesi doğrudan doğruya C.H.P. Genel Sekreteri'nin, diğer illerdeki şube başkanlıkları ise valilerin yönetiminde çalışmaktaydı Örgütün amacı, 1930'larda ortaya atılan «halkçılık» ideolojisini kitlelere benimseterek, sosyo-ekonomik yapıda değişikliklere yol açılmasına yardımcı olmaktı. Ancak örgütlenme, C.H.P. Programı'nı aşamadı. Halkın, özgürce, farklı bir örgütlenmeye gitme olanağı yoktu. Sonuçta, halka yeterince inilemediği için 1950'de kaldırıldı. Geniş bilgi için bkz. Cumhuriyet Halk Partisi; **Halkevleri ve Halkodaları 1944,** Ankara-1944

(23) Nusret Köymen; «Sanaylleşmemiz Üzerine Düşünceler», **Ülkü-Halkevleri Dergisi,** sayı: 37, Mart-1936, ss: 16-22

tır. Dolayısıyla, zaten homojenliği olmayan köy topluluklarında, bireylerin gelirleri ve sermaye birikimleri de, işletmelerdeki değişkenlere paralel olarak farklılıklar gösterecek, sermayesini en fazla artıranlar piyasaya egemen duruma geleceklerdir. Yani tekrar başlangıç noktasına dönülmüş olacaktır. Yazarın da savunduğu C.H.P. Programı'na göze özel sektörün varlığının kabul edilmesi ve desteklenmesi, mekanizmanın bu yönde işlemesini gerektirir.

Yazıda daha sonra, ekonominin köy endüstrisine daha fazla önem vermesi görüşü savunulmuş ve bunun gerekçesi şöyle anlatılmıştır:

«1. Toprak, işçi, ilk madde veya kuvvet ucuzdur.
2. Grev, yangın, hırsızlık, hastalık gibi zarar verici şeyler daha azdır.
3. Harp zamanlarında hava hücumlarında emindir.
4. İşlemediği zamanlarda masrafı daha azdır.
5. Az daimi işçi ile idare olunup, sıkı iş zamanlarında çok yedek işçi bulmak kabildir.
6. Mütavasıtsız (aracı-L.V.) mahalli bir istihlak pazarı vardır.
7. Fabrikanın havası bütün muhite uygundur. Muhitin folkloru haline gelen sanat, şehir işçisinden çok daha bilgili ve ilgili bir melekeli işçi yetiştirecektir.
8. Buhran zamanlarında, işçilere para verilmediği zamanlarda dahi, işçiler toprakları üstünde çalışarak dağılmazlar.»

Görüldüğü gibi, köy endüstrisi önerisi, işçi ücretlerinin düşüklüğü, grevin sınırlılığı, ücretlerin ve istihdamın geriye doğru esnek olması ve benzer nedenlere dayandırılmıştır. Sonuçta ise, yukarıda sayılan gerekçeler, birer «avantaj» olarak nitelenerek, bundan yararlanılması gerektiği söylenmiştir. Tüm bunlar göz önüne alınırsa yazarın, köy endüstrisi önerisini, kırsal kesim işçisinin daha kolay sömürülebilmesi olgusuna da dikkat ederek getirdiği söylenebilir.

G. İktisat ve Ticaret Dergisi'nin Görüşü: Yüksek İktisat ve Talebe Cemiyeti'nin yayını olan İktisat ve Ticaret Dergisi, Ocak-1936 sayısında başlayarak, İş Yasası Tasarısı ile ilgili, Vehbi Sarıdal imzalı bir yazı dizisi yayınlamıştır([24]). Yazıda daha çok, İş Yasası Tasa-

(24) Vehbi Sarıdal; «Yeni İş Kanunu Layihası ve İş Kazaları Sigortası», **İktisat ve Ticaret,** sayılar: 21, 22, 24, 25, 26, Ocak, Şubat, Nisan, Mayıs, Haziran 1936. Buradaki göndermeler derginin 21. sayısına yapılmıştır.

rısı'nın sigorta konusu ile ilgili maddeleri açıklanmış, görüş ve önerilere fazla yer verilmemiştir.

Sarıdal'a göre Türkiye ekonomisi bu yıllarda bir gelişim aşamasına gelmiştir. Ekonomi, devlet tarafından desteklenmektedir. Demiryollarının döşenmesi, bataklıkların kurutulması gibi çalışmalar artmakta, endüstri sürekli olarak büyümektedir. Ote yandan çağın güçlü ve ileri-endüstriye sahip ülkelerinde, «iş unsurları», toplumun en geniş bölümünü oluşturmaktadır. Cumhuriyet Hükümeti'nin hazırlayarak Millet Meclisi'ne verdiği İş Yasası Tasarısı da bu toplum kesitinin, çalışanların sorunlarına çözüm getirecektir.

Ekonomi Profesörü olan yazar daha sonra, Tasarı'nın sigorta ile ilgili maddelerini yorum getirmeksizin açıklayarak, yazısını bitirmiştir.

H. Cumhuriyet Gazetesi'nin Görüşü: Cumhuriyet Gazetesi konuya oldukça geniş yer vermiş, İş Yasası Tasarısı'nın hazırlanması aşamasında, sık sık haber niteliğinde yazılar, ayrıca röportajlar, yorumlar yayınlamış, yasa tasarısını da bölümler halinde, okuyucularına iletmiştir.

Gazetenin 8 ve 9 Mayıs 1935 sayılarında Ahmet Ağaoğlu'nun konuyla ilgili görüşleri yayınlanmıştır(25). Yazının ilk bölümü, «sınıf» kavramına teorik bir girişle başlamaktadır. İşçilerin korunmasının gerçekten istendiğini ve konuyu anlamak için önce sınıf'ın ne demek olduğunun anlaşılması gerektiğini belirten yazara göre, Türkiye'de genellikle sınıf yoktur. Zaten istibdat yönetimi, kimseye başını kaldırma hakkı tanımamıştır. İstibdatın yıkılması sonucunda, ülkede olsa olsa bir burjuva sınıfının ortaya çıkmış olması olasılığı vardır. Ancak burjuvazi de, kendisinden kaçınılacak ve nefret edilecek bir varlık değildir.

Burada Ağaoğlu, Marx ve Lunaçarski'nin, burjuvazinin doğuş aşamasındaki ilerici niteliği hakkındaki görüşlerini özetleyerek, Türk burjuvazisine de, bu çerçevede destek arama uğraşına girmiştir.

Ağaoğlu daha sonra, günde 8 saat çalışma sorununun 150 yıldır tartışıldığını ve bugün de konunun uluslararası komisyonlarda görüşülürken, ileri-endüstri ülkelerinin bile 8 saatlik iş gününü ka-

(25) Ahmet Ağaoğlu- «İş Kanunu Hazırlanırken Çok Düşünmek Lazım», **Cumhuriyet,** 8, 9 Mayıs 1935, s: 5

bul etmediklerini söylemektedir. Çünkü sorun, uluslararası rekabet ve verim farklılıkları gibi konularla da yakından ilgilidir. Birçok ülkede işçi sınıfının uzun bir geçmişi vardır. Bu ülkelerde, işbölümü, uzmanlaşma ve emek verimliliği ileri düzeyde gelişmiş olmakla birlikte, birbirlerinden farklılık da göstermektedir. Bu durumda iş gününün kısaltılması, üretimde düşüşe yol açacak ve o ülkelerin uluslararası rekabetteki gücü azalacaktır. Sonuç olarak, uluslararası düzeyde tekrar eski konumlarına kavuşabilmek için bu ülkeler, işçi ücretlerini düşürmek zorunda kalacaklardır.

Yazının ikinci bölümünde Ağaoğlu, burjuva toplum sisteminde (liberalizmden söz ediliyor), devletin, işçi ve işveren arasında hakem rolünde olduğunu, ama Türkiye'de taraf durumuna geldiğini belirterek, devletçiliğin gereği olarak hükümetin çalışma yaşamına yasal düzenleme getirmesi gerektiğini söylemiştir. Yazara göre, grevlerin yasak olması da devletin hakem rolünü bıraktığını göstermektedir. Ama devlet, bu yeni politikasıyla, işçileri de tatmin etmelidir. Bunun gerçekleşmemesi durumunda iki yol kalmaktadır: Vergilerin artırılması veya ücretlerin düşürülmesi. Yani devlet, grev yapılmaması için önceden işçilerin isteklerini yerine getirir ve zarara uğrarsa, bunu vergileri artırarak ya da ücretleri düşürerek karşılamak zorunda kalır. İşte o zamanda son söz, devletindir. Yalnız bu kez Hükümet, hakem olarak değil, taraf olarak araya girerek sorunun çözümüne katılır.

Yazar görüşlerini, iş yasası hazırlanırken, devletçi anlayışa uygun olarak, kadın ve çocuk işçilerin haklarının gözetilmesine, çalışma süreleri ve ücret ile ilgili düzenlemelerde de ülke koşullarına dikkat edilmesi gerektiğini söylemiştir.

I. Haber Gazetesi'nin Görüşü: İstanbul'da, akşam gazetesi olarak yayınlanan Haber, 7 Haziran 1936 günkü sayısında, gazeteci Sadri Ertem'in İş Yasası Tasarısı ile ilgili bir yazısından bölümler aktarmıştır([26]). Haber'in «Sabah Gazeteleri Ne Diyor» sütununda çıkan yazıda Sadri Ertem, iş yasası çıkarılmasının en az elli yıl gecikmiş olduğunu, çıkarılacak yasanın ise taklitçi olmaması ve işçilere somut haklar getirmesi gerektiğini belirtmekte ve şu görüşlere yer vermektedir:

(26) Sadri Ertem; «İş Kanunu», **Haber,** 7 Haziran 1936, s: 3

«İş Kanunu Türkiye'de iş verenle iş yapan arasındaki hukuk rabıtasını kurarken, elbetteki liberal falan parlamentonun pülüm pürçük mantığından çok, insan ruhunu ve devletin bölümsüz, parçasız varlığını göz önünde tutmaya mecburdur. Tatbikte çok geç kalınmış olan iş kanununun, ekonomi oligarşilerinin vasıtaları olmaktan kurtulmuş olması büyük kazanç olacaktır.»

II. İŞ YASASI'NIN ÇIKARILMASI VE BAZI HÜKÜMLERİ

İktisat Vekaleti tarafından 1934'de hazırlanan İş Yasası Tasarısı, Danıştay'da ve ilgili komisyonlarda incelendikten sonra, 3 Haziran 1936 tarihli Millet Meclisi oturumunda görüşülmeye başlanmıştır. Bazı milletvekillerinin engellemelerine karşın görüşmeler kısa bir sürede tamamlanmış ve tasarı, 8 Haziran 1936'da oylanarak kabul edilmiştir. Yasa, 3008 sıra numarası ile, 1 yıl sonra yürürlüğe girmesi koşuluyla, 15 Haziran 1936 tarihli Resmî Gazete'de yayınlanmıştır.

Yasanın uygulama alanı günde 10 ve daha fazla işçi çalıştırmayı gerektiren işyerleriyle sınırlıdır. Tarım, deniz, hava ve aile işleri ile fikir işçileri kapsam dışında tutulmuştur.

Ücretlerin ödenmesinde nakit para kullanılması hükmü getirilmiş, ancak ekonomaların açılması da tümüyle yasaklanmamıştır. Bir nizamname ile, asgarî ücretin saptanması kabul edilmiş, ayrıca haczedilemeyecek işçi ücreti 30 lira ile sınırlandırılmıştır. Böylece de, bir anlamda, asgarî ücret saptanmış olmaktadır. Çünkü 30 liralık sınırı gerekçe olarak, en düşük yaşama koşullarının ancak o miktarla sağlanabileceği getirilmiştir.

Çalışma süresi günde 8, haftada 48 saat olarak saptanmıştır. Cumartesi öğleden sonraları çalışmayacak olan işyerlerinde ise iş günü süresi, haftada 48 saati dolduracak şekilde uzatılacaktır. Ancak konunun yeterince açık olmadığı söylenebilir. Çünkü 1935'de kabul edilen Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Yasası'nda hafta tatili 35 saat olarak getirilmişti ki, buna göre, cumartesi öğleden sonraları zaten tatil oluyordu. Dolayısıyla İş Yasası'nda getirilen 8 saatlik iş günü ilkesi, açık olmayan bir hüküm niteliği taşımaktadır.

Yasa, iş uyuşmazlıkları konusunda uzlaştırma ve zorunlu tahkim yollarının uygulanmasını kabul etmiş, sendikalaşma, grev ve lokavtı yasaklamıştır.

Yasada, sigorta ve sosyal yardımlar konusuna da yer verilmiştir. Buna göre, iş kazaları, meslek hastalıkları, analık, yaşlılık, çalışamama, hastalık ve ölüm hallerinde yapılacak sosyal yardımlar devlet tarafından düzenlenecek ve yönetilecektir. Bunun için devletin yönetiminde bir işçi sigortaları idaresi kurulacaktır.

Kadın ve çocuk işçilerin korunmasına ve çalışma yaşamının devlet tarafından denetlenmesine yönelik hükümlerin de yer aldığı yasanın son bölümlerinde iş akdi, işin tanzimi, işçi sağlığı, iş güvenliği, iş ve işçi bulma, grev, lokavt ve çalışma yaşamının denetimi ile ilgili ceza hükümleri düzenlenmiştir.

III. İŞ YASASI HAKKINDA GÖRÜŞLER

A. İşçi Kesiminin Görüşü: Daha önce de belirtildiği gibi bu dönemde işçiler, örgütlenemedikleri için, hükümetin ekonomik ve sosyal politikası ile ilgili düşüncelerini diledikleri gibi açıklama olanağından yoksunlardı. Bu yüzden işçilerin İş Yasası'nı nasıl karşıladıklarını öğrenebilmek için elde yeterli kaynak yok. Sadece, günlük gazetelerdeki haberler gözönüne alınırsa, işçilerin yasaya umutla baktıkları anlaşılmaktadır. Ne var ki bu gazetelerin legal ve çoğunun C.H.P. eğilimli olduğunu da belirtmek gerekir.

10 Haziran 1936 tarihli Son Posta gazetesi birkaç işçiyle yaptığı ve yasa ile ilgili görüşlerini aldığı bir röportaj yayınlamıştır.[27] Burada işçiler, İş Yasası'nı nasıl karşıladıklarını şöyle anlatmaktadırlar:

> «Ustabaşı Ahmet Oyal: — Biz işçiler kaç senedir bunun çıkmasını istiyorduk. Demek bugün çıkmış, öyle mi?.. Hepimizin gözü aydın... Şimdi bir akşam gazetesi alıp işçilerimize bu havadisi okuyayım. Büyüklerimiz şimdiye kadar bütün millete gösterdikleri menfaatleri işçilerden esirgememişlerdi. Elbette iş kanunu yapılırken patron kadar işçinin de şahsî menfaatleri düşünülmüş ve işçiyi koruyacak kanun maddeleri yapılmıştır...»

Burada işçinin, yasanın içeriğini bilmediğini ve çıktığından da habersiz olduğunu görüyoruz. Röportaj yapılan birçok işçi de aynı şeyleri söylemekte, bunun da ötesinde, bazıları, böyle bir yasanın hazırlandığından bile haberleri olmadığını belirtmektedirler:

> «Zarf Fabrikası işçilerinden Bayan Eftik: — İş Kanununun çık-

(27) «İş Kanunu Çıktı», **Son Posta,** 10 Haziran 1936, s: 7

tığını şimdi sizden duyuyorum. Bu kanun hakkında hiç bir fikrim yok. Çıkacağını bile duymamıştım... Madem ki bu kanun iş kanunudur, şüphesiz bize iyilik getirecektir.»

Bir başka işçi de, uygulamadan kuşkuları olduğunu belirterek şunları söylemektedir:

«Bisküi Fabrikası işçilerinden Bayan Naime: — Bu kanunun maddelerini henüz bilmiyoruz. Onun için lazım olduğu kadar sevinemiyoruz... Ağızdan ağıza geziyor ki, işçi, günü gününe kovulamayacakmış. İş saatleri kısalacakmış. Yevmiye tam olmak üzere (... 10 saatten - L. V.) 8'e iniyorsa çok memnunuz. Yalnız korkuyoruz ki iş saati sekize inince patronlar gündelikleri muhakkak indirecektir.»

Verilen cevaplara bakılınca, işçilerde yasa hakkında bir belirsizlik de gözlenmektedir. Buradan yasa için etkin bir kamuoyu oluşturulmadığı ve işçilerin konuyla ilgili görüşlerinin yeterince alınmadığı ileri sürülebilir.

B. İşveren Kesiminin Görüşü: İş Yasası, işveren kesiminde genellikle olumlu karşılanmış, ama bu arada yasanın işçilere sağladığı haklardan yakınanlar da görülmüştür. Sermaye kesimine yakınlığı ile tanınan Milliyet Gazetesi, İş Yasası'nın işçiye büyük yarar sağlamasının yanısıra, endüstri için olumsuz sonuçlar getirebileceğini ileri sürmüştür.([28])

Temmuz 1936'da İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası dergisinde Prof. Vehbi Sarıdal'ın yasa ile ilgili bir yazısı yayınlanmıştır.([29]) Sarıdal, İş Yasası'nın sosyal sigorta konusundaki hükümlerini incelemiş ve sigorta örgütlerinin, öngörüldüğü biçimde ve kısa sürede kurulması gerektiğini söylemiştir.

İş Yasası Tasarısı'nda yalnız iş kazaları sigortası ile ilgili maddeler yer almış, hastalıklar, meslek hastalıkları, maluliyet, yaşlılık ve işsizlik halleri için daha sonra ayrı ayrı yasalar çıkarılacağı belirtilmişti. Tasarının görüşülmesi sırasında ise tüm bu haller «sosyal yardım» başlığı altında toplanmış ve bu konuyla ilgili olarak bir işçi sigortaları kurumnunu kurulması hükme bağlanmış, bu görev devlete

(28) S.S.C.B. Bilimler Akademisi; **Ekim Devrimi Sonrası Türkiye Tarihi,** cilt: 1, Bilim Yayınevi, İstanbul-1978, s: 229

(29) Vehbi Sarıdal; «Yeni İş Kanunu ve Sosyal Yardım Hükümleri», **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Dergisi,** cilt: 52, sayı: 7, Temmuz-1936, ss: 241-246

verilmişti. Vehbi Sarıdal yazısında, devletin bu görevini sırasına uygun bir şekilde yerine getirmesini, çünkü bunun ekonomi için de çok gerekli olduğunu söylemektedir. Yazar, sosyal yardımlar konusunu, yasanın en önemli bölümü olarak niteledikten sonra, konu ile ilgili maddeleri açıklayarak yazısını sürdürmüştür.

C. Ulus Gazetesi'nin Görüşü: İş Yasası'nın kabul edilmesinden hemen sonra, 10 Haziran 1936'da, Ulus Gazetesi'nde, «Ulus'ta Çalışanlar» imzalı bir yazı yayınlanmıştır.(30) Ulus Gazetesi işçilerinin yasayı sevinçle karşıladıkları ve öyle bir yasa çıkardığı için Türk İnkılabı'na minnet duyulduğu belirtilen yazı daha sonra şöyle devam etmektedir:

> «Çiftçi, esnaf, tüccar gibi sosyal ileri hayatın ayırdığı ihtisas kollarından biri olan işçiler, İş Kanunu ile millî birliğin sarsılmaz bütünlüğü içinde, işçilerine daha sıkı ve daha samimi olarak bağlanmış bulunuyorlar. Uzun yıllar emek verilerek hazırlanan kanun, işe karşı borçlu olduğumuz vazifeleri tamamiyle anlattığı gibi yarından emin olarak bütün özverililikle işin iyi ve tam randımanlı olmasına gayretini sağlamıştır. Böyle bir çalışmanın yalnız iş muhiti için değil, ulusal varlık için de verimli olacağına şüphe edilemez. Biz eminiz ki buraya kadar arzettiklerimizle Türkiye'deki bütün iş unsurlarının duygu ve düşüncelerini ifade etmiş oluyoruz.»

Yazıda anlatılan görüşlerin C.H.P.'nin görüşlerinden çok farklı olmadığı görülmektedir. Gazetenin tarihine dikkat edilirse, yazının, yasa çıktıktan bir gün sonra yayınlandığı görülür. Birçok işçinin de konudan habersiz olabildiği bilindiğine göre, Ulus işçilerinin, yasayı kısa sürede inceleyerek, «bütün iş unsurlarının duygu ve düşüncelerini ifade edecek» şekilde bir yazı hazırlamaları kuşku uyandırmaktadır. Kaldı ki gazete, C.H.P. ile iç içe bir yayındır. Bu nedenle, söz konusu yazıyı parti veya gazete yöneticilerinin yazmış olması uzak bir olasılık olmamalı.

Gazetede, hemen bu yazının altında da, işçilerin, İş Yasası'nı çıkardığı için hükümete ve C.H.P.'ye sevinç telgrafları gönderdikleri şeklinde bir haber geçilmiştir.

---

(30) Ulus'ta Çalışanlar; «İş Kanunu İçin Şükran Duyguları», **Ulus**, 10 Haziran 1936, s: 1

D. Haber Gazetesi'nin Görüşü: 10 Haziran 1936 günü çıkan Haber'de, Vâlâ Nurettin'in yasa ile ilgili görüşleri yer almıştır.(31) Yazı, «İş Kanunu çıktı ve Türk işçisi artık «kanun dışı» olmaktan kurtuldu» sözleriyle başlamaktadır.

Canlı emeğin, en az endüstrinin cansız unsuru olan sermaye kadar korunması gerektiğini belirten yazar, buna karşın Türk hukukunda sermayeyi koruyan yasalar olduğunu, işçilerin canını, sağlığını, beslenmesini, dinlenmesini, güvenliğini, ailesini, yaşlılığını, çocukluğunu ve manevî durumunu koruyan yasaların ise bulunmadığını anlatmıştır. Yazının son bölümünde ise özetle, yasanın bu ihtiyaçları karşılayıp karşılayamamasının uygulamada belli olacağı, yasada bazı eksiklikler görülebileceği, ancak asıl sorun böyle bir adımın atılması olduğu için, olası eksikliklerin yadırganmaması gerektiği görüşü savunulmuştur.

Görüldüğü gibi Vâlâ Nurettin konuya, birçok C.H.P. eğilimli yazarın tersine, yasayı tedbirli karşılamakta, hem henüz yayınlanmadığı metni inceleyemediğini belirtmekte, hem de asıl sorunun yasa çıkarmak değil, uygulamak olduğunu, sağlıklı bir değerlendirme yapmak için uygulamaya beklemek gerektiğini söylemektedir.

E. Kurun Gazetesi'nin Görüşü:: Vâlâ Nurettin'in görüşleri, Kurun'da, Asım Us tarafından da paylaşılmıştır. Asım Us, Kurun'daki yazısında, Cumhuriyet rejiminin ana prensiplerinden birinin de, ülke yönetiminde teorik düşüncelerden çok, toplumun yapısına denk düşen uygulamalardan ders almak, yanlışlıkları katı davranmadan kabul etmek olduğunu söylemiştir.(32) Bu yüzden İş Yasası'nın ilk birkaç yıllık uygulama devresinde görülebilecek yanlışlıkların da, bu ilkeye göre ele alınması ve gerekirse tekrar Millet Meclisi'ne getirilmak için uygulamayı beklemek gerektiğini söylemektedir.
böyle bir anlayışla çalışma yaşamında sosyal ve ulusal birliği ve dengeyi sağlayabileceği görüşüne yer vermiştir.

F. Anadolu Gazetesi'nin Görüşü: İzmir'de yayınlanan Anadolu Gazetesi'nin 11 Haziran 1936 tarihli sayısının başyazısında, devletin, işçilerin sömürülmesine ve insanlık haklarından yoksun bırakılmasına daha fazla göz yummasının olanaksız olduğu için İş Yasası'nı çıkar-

(31) Vâ-Nû; «İş Kanunu Çıktı», **Haber,** 10 Haziran 1936, s: 3
(32) Asım Us; «İş Kanunu», **Kurun,** 10 Haziran 1936, s: 3

dığı, böylece işçilere ileri haklar kazandırıldığı ileri sürülmektedir.(33)

Anadolu'ya göre İş Yasası, çalışma yaşamının güvencesi olacaktır. Çünkü dış ülkelerde «iş» ve «işçi» kavramları, işçi sınıfının devlete egemenliği esasına dayanmaktadır. Bu anlayışın ulus çıkarlarını gözeten C.H.P. ideolojisinde ve İş Yasası'nda yeri yoktur ve Türk işçisi de zaten hiç bir ırk işçisine benzemeyen, yasalara ve toplum kurallarına uyan bir yapıya sahiptir.

Yazıda daha sonra, Türkiye'de o güne dek görülen çalışma barışının, işverenlerin çabaları sonucu değil, daha çok işçilerin dürüstlükleri ve düzene uymalarıyla sağlandığı ileri sürülmüştür. Gazeteye göre, dürüstlüklerine karşın işçiler çok kötü koşullar altında yaşamlarını sürdürmekteydiler. Ancak buna daha fazla dayanılamazdı, çünkü Türk Devrimi'nin özü, buna karşıydı. Batıdaki proletarya - burjuvazi mücadelesinden, enternasyonalizmin, ulusal toplulukları eriten çalışmalarından tümüyle uzak olarak, Türk işçilerine, Türk yaşamına ve kurumlarına uyan yepyeni bir yasa yaratmak gerekiyordu. Hükümetin ve C.H.P.'nin konu üstünde yıllardır yaptıkları çalışma nihayet tamamlandı ve yasa çıkarıldı.

Anadolu'ya göre bu yasa ile işçi ve işveren arasındaki sosyal dengesizlik ortadan kalkacak ve iki tarafa da eşit haklar tanınacaktır:

> «Hak mı, her ikisine birden! Kazanç mı, keza; adalet dairesinde ve kanun murakabesinde! İşçinin hayatı sigortada olacak, işçi kadın ezilmeyecek, işçinin çalışma saatleri, tatili tayin edilecek, onun sağlığına bakılacak, çoluk çocuğu okutulacak ve hulâsa insanlık, vatandaşlık hakları temin edilecek...»

Görüldüğü gibi yazı, daha çok ajitasyon düzeyinde kalmış, yasanın ciddî bir incelemesine girmemiştir. İzmirli tüccar ve iş adamlarının yönetiminde olan gazete yasaya ve işçilere karşı ılımlı yaklaşımın dışında bir görüş getirmemiştir.

G. Son Posta Gazetesi'nin Görüşü: Son Posta'nın «Hergün» köşesinde yayınlanan «İş Kanunu» başlıklı imzasız yazıda, yasanın çıkması sevinçle karşılanmış, ancak uygulamanın da tutarlı olarak gerçekleştirilmesi gerektiği üstünde durulmuştur.(34)

Yazıda, işçilerin o güne dek sigortadan, iş güvencesinden yok-

---

(33) Anadolu; «İş Kanunu», **Anadolu,** 11 Haziran 1936, s: 1

(34) «İş Kanunu», **Son Posta,** 10 Haziran 1936, s: 2

sun olduğu ve haksızlığa uğradığı zaman dayanabileceği bir yasaları bulunmadığı belirtilerek, İş Yasası'nın, bu ve benzer nedenlerle zorunlu duruma geldiği söylenmektedir. Gazeteye göre böylece, endüstrinin gelişmesiyle sınıf ve çıkar çatışmaları ortadan kalkacaktır. Birçok soruna çözüm getirdiği için yasa, çalışma yaşamında bir devrim yapacaktır. Ne var ki, bu da uygulamaya bağlıdır... Burada, Umumi Hıfzıssıhha Kanunu örnek gösterilerek, bu yasanın iş yerlerinde sağlık koşullarını düzenlediği, ancak birçok fabrika ve atölyede bu koşullara uyulmadığı, sağlık müfettişlerinin ise bu işletmeleri cezalandırma yoluna bile başvurmadıkları anlatılarak, sonuç olarak İş Yasası'nın başarısının böyle bir ihmale uğramamasından geçtiği belirtilmiştir.

H. Cumhuriyet Gazetesi'nin Görüşü: Cumhuriyet Gazetesi'nin İş Yasası'na karşı tavrı, gerek tasarı aşamasında, gerekse yasa kabul edildikten sonra, güçlü destekleyici olma şeklinde ortaya konmuştur.

Gazetede, 9 Haziran 1936'da yayınlanan başyazıda yasaya egemen olan ideoloji ele alınmış, ayrıca yasadaki «işçi» tanımı ve işçilere getirilen sosyal haklar üstünde durulmuştur.(35) Cumhuriyet'e göre yasa, işçi kavramını, eskiye göre daha ilerici ve yeni olarak kabul etmektedir. Çünkü işçi, eskiden, pratik yaşamda, vücudunu veya kafasını sermaye sahibine kiraya veren kimse olarak görülüyordu. Oysa bugün, çıkarılan yasa ile, işçi ve işveren aynı amaç için yanyana yürümekte, ülkenin refahı için çalışmaktadırlar.

Yazıda daha sonra, yasanın bazı maddeleri üstünde durulmuş ve bunun şimdilik bir temel olduğu, uygulmaya geçilince gereken değişikliklerin yapılacağı ileri sürülmüştür.

Cumhuriyet'te, 12 Haziran 1936'da konuyla ilgili bir başyazı daha yayınlanmıştır(36). Yunus Nadi imzalı yazı, o güne dek görülen işçi hareketlerinin kısa bir değerlendirmesiyle başlamaktadır. Yazara göre bu hareketler, yapay ve taklitçi heveslerden ibarettir ve «oyuncak işler»dir. Bunların ülke çıkarlarına ters olduğu da açıktır. Ancak İş

(35) «İş Kanunu Meclis'ten Çıkarken», **Cumhuriyet,** 9 Haziran 1936, s: 1. Yazı imzasız olarak yayınlanmıştır. Ancak Cumhuriyet'in sürekli başyazarının Yunus Nadi olduğunu belirtmek gerek.

(36) Yunus Nadi; «Rejimin Önemli İşlerinden Biri: İş Kanunu», **Cumhuriyet,** 12 Haziran 1936, ss: 1, 3

Yasası devlete etkin bir denetim fonksiyonu vermiştir ve bu tür hareketlere son verecektir.

İş Yasası'nın salt işçiden ya da işverenden yana olmadığını ileri süren Yunus Nadi, yasanın tek amacının, çalışma yaşamının düzenli ve tüm kesimlerin çıkarına olarak yürümesini sağlamak olduğunu söylemiştir. Yazının sonlarında ise, Atatürk'ün yıllar önce Türk toplumunu sınıfsız ve uyumlu bir toplum olarak ifade ettiği hatırlatılarak, yaşamın akışında zaten bir sınıf mücadelesi olmadığı, bu tehlikeyi insanların kendi elleriyle yarattığı görüşü savunulmuştur. Ancak, Yunus Nadi'ye göre, tüm halkın temsilcisi olan Devlet, çıkardığı İş Yasası ile, Türkiye'yi bu tehlikeden koruyacak ve böylece, en yerinde hareketi de yapmış olacaktır.

Görüldüğü gibi, C.H.P.'ye yakınlığı ile tanınan Cumhuriyet'in başyazıları, konuya, resmi ideolojinin çerçevesi içinde yaklaşmakta ve bu yönde sonuçlara varmaktadır.

İSTANBUL MİLLİ SANAYİ BİRLİĞİ; İŞ KANUNU HAKKINDA İSTANBUL MİLLİ SANAYİ BİRLİĞİNİN İNCELEMELERİ VE KAMUTAYDAN DİLEKLERİ, İSTANBUL-1935, 13 s.

İş Kanunu Layihası hakkında yapılan tetkikatın neticesi olarak hülâsaten yalnız şu kadar denilebilir ki;

Kanunun heyeti umumiyesi gayet isabetli ve muvafıktır. İşçi ile müessese sahipleri arasındaki münasebatı tanzim etmek itibariyle sanayi hayatımızdaki bir boşluğu doldurmaktadır. Bilhassa kaza sigortalarile iş bulma hakkındaki mütalâalar pek yerindedir. Layihanın tertibi için çok düşünülmüş ve etraflı tetkikler yapılmış ve bilhassa alakadarlarla yakından temas edilerek fikirleri alınmış olduğundan her türlü vaziyet ve ihtimallerin nazarı dikkatte tutulduğu görülmüştür. Binaenaleyh kanunun tertibindeki bu muvaffakiyetinden dolayı İktisat Vekaletini bihakkın tebrike layık görürüz.

Çünkü birtakım ince hesaplarla teknik icaplara istinat eden sanayiin yalnız hissi mülahazalara kapılarak birtakım kayıtlarla tazyik edilmesi iktisadi hayatımızda öyle menfi tesirler uyandırdı ki neticede amelenin hukuku, siyanet edilmek değil, bilakis hakikatte işçinin zararını mucip olurdu. İşte bu gibi zaruretler nazarı dikkatte tutularak tanzim olunan bu layihanın heyeti umumiyesile çok ihatalı ve isabetli bir eser olduğunu bir kere daha teyit ederiz.

Ancak son fasılda müessese sahipleri hakkında pek ağır cezaları ihtiva eden hükümlerini fazla şiddetli buluyoruz. Çünki müessesesinde birçok işçi kullanan ve bu suretle hem memleketin iktisadiyatına hizmet eden ve hem de bu kadar ameleye bir maişet vasıtası temin eyleyen bir fabrikacı töhmet addedilen birtakım basit sebeplerden dolayı habsedilemez! Bir fabrikacı amelenin hukukunu siyanet namına hapse atılırken, fabrikanın da kapatılmış olacağını ve bunun neticesinde amelenin işsiz ve ekmeksiz kalarak daha ziyade amelenin aleyhine çıkacağını nazarı dikkate almak lazımdır.

Diğer cihetten yüzbinlerce liralık matlûblarını tahsil edemeyen alacaklıların, bu haklarına rağmen borçluyu hapsettirmesini tecviz etmeyen kanun, sanayi hayatının icap ettirdiği ticari ve fenni binbir

kuvvet ve meşgalesi arasında uğraşan bir fabrikacının gayri ihtiyari husule gelen birtakım arızalardan dolayı hapse atılması adaletle nasıl kabili teliftir!

Müteşebbisleri ürküterek sermayelerini sanayie dökmekten kaçıracak olan bu ağır ceza tehditleri inkişaf için daha ziyade teşvike muhtaç olan sanayiimizi bilakis baltalayacaktır. Bu tehdit karşısında sermayedarlar, bir fabrika açarak, başlarını gaileye sokmaktan ise, bir apartmana yatırıp yalnız ay başlarında külfetsiz kiralarını toplamağı tercih edeceklerdir. Halbuki işçi sınıfının hakiki menfaati fabrikaların çoğalmasındadır. Çünki bu iş evlerinin çokluğu nispetinde daha fazla amelenin maişeti ve hem de ücretlerin artması temin edilmiş olur. Fakat birçok ameleye ekmek veren bu iş evleri, sahiplerinin hapse atılması neticesinde kapandıkça, burada çalışan amelenin de sokakta kalmasına sebebiyet verilmiş olur. Binaenaleyh amelenin de hakiki menfaatine muhalif olan bu hapis cezalarının külliyen kaldırılmasını ve küçük fabrikalar için çok ağır olan nakdi ceza miktarlarının da yarıya indirilmesini ehemmiyetle arzederiz.

Kanunun ameli sanayi hayatında müşkilat tevlit edecek bazı maddeleri hakkındaki mütalaamızı sırasile ve esbabı mucibesile beraber aşağıya derceder ve sanayiimizin selameti namına nazarı dikkate alınmasını dileriz.

Onbirinci maddeden sonra aşağıdaki iki maddenin ilavesini teklif ederiz:

12) Kafi mevadı iptidaiye tedarik edememek veya zuhur eden bir arıza dolayısile bir kısım makinesini işletememek veyahut satış ve siparişleri durmak gibi ahvalde kısmen tatili faaliyet mecburiyetinde kalan veya haftanın ancak mahdut günlerinde çalışabilen bir fabrika ihbara mecbur olmadan ameleden bir kısmının hizmet akdini muvakkaten talik edebilir. Ancak bunların bir bahaneden ibaret olduğu iddiasile itiraz edildiği takdirde fabrika sahibi bu esbabı mücbirenin sıhhatini hakem heyetine ispata mecburdur.

Esbabı mucibe: 12. olarak ilavesini teklif eylediğimiz maddenin metninde zikredilen sebeplerden dolayı bazen bir kısım işlerin ani olarak tatili mecburiyeti hasıl olur veya imalatın tahdidine zaruret görülünce haftada mesai müddeti ancak birkaç güne tenzil edilir. Bu haller fabrikayı büsbütün kapatmıyarak kısmen olsun faaliyette bulundurmuş olmak için yapılan muvakkat tedbirlerdir. Kredilerin kesilmesi veya harice yapılan siparişlerin gönderilmemesi gibi sebep-

lerle fabrikalar iptidai madde tedarikinden bazen aciz kalarak bu tahdide tav'an mecbur olmaktadırlar. Ekseriya bu tedbirler kısa bir müddete münhasır kaldığından bu gibi ahvalde fabrikalar amelesini büsbütün çıkarmıyarak bu zaruretin devamınca kısa bir müddet serbest bırakırlar ve o zaruret zail olunca tekrar işe başlatırlar. Daimi olarak işin küçülmesi halinde evvelden haber vermek suretile amelesini tamamen işten çıkararak mesele kapatılmış olursa da yukarıda arzettiğimiz vaziyet bundan büsbütün ayrıdır. Arızi ahvalde kısa müddetlere münhasırdır ve o zaruret zail olarak işi tekrar açıldığı zaman fabrikanın o ameleye tekrar ihtiyacı vardır ve yine işe alması tabiidir.

Fakat çalıştırılmadığı mahdut günler için de amelenin yevmiyesini ödemek mecburiyeti bir fabrikanın hesabına gelmez. Çünkü şu esası amele dahi bilir ki, bir işçi gündeliğini patronun cebinden almaz. Çıkardığı işten hak olarak kazanır ve teamülden olan götürü işlerde bu ücret doğrudan doğruya maliyet üzerine zammedilir. Yani amele aldığı ücreti asıl müstehlikten çıkarır.

Binaenaleyh işçilerin de felsefesinde yer alan bu hakikat karşısında hiç çalışmadan ve bir iş çıkarmadan amele nasıl bir istihkak talebinde bulunabilir? Makinenin sakatlanmasında veya iptidai maddenin bulunamamasında veyahut satışların birdenbire durmasında patronun ne kabahati vardır ki bir cereme gibi ameleye gündeliğini tam ödemeğe mecbur tutulsun!

Fakat bu kanunla fabrikalar çalıştıramadığı ve elinden bir iş almadığı amelenin de yevmiyesini tam ödemeğe mecbur tutulursa doğrudan doğruya zarar hesabına geçecek olan bu mecburiyet karşısında fabrikalar amele kabulünde çok ihtiyatlı hareket edecekler ve ancak sürümü müemmen olan miktarda imalat yaparak sezonlar için bir stok hazırlamak üzere daha geniş ölçüde hiçbir işe girişmeyecekler ve ancak asgarî bir kadro ile işlerini idareye çalışacaklardır. Bunun neticesinde bir kısım amele büsbütün iş bulamıyarak daha fena vaziyete düşeceklerdir.

Halbuki gayriihtiyari zuhur eden bir takım arızalardan dolayı mahdut ve kısa zamanlara münhasır olarak iş veremediği amelesini muvakkaten serbest bırakmak hususunda fabrikalar toleransı haiz olurlarsa amele angajemanında bu derece ihtiyata lüzum görmiyerek daha fazla amele kabulünde geniş davranabilirler ve bu da amelenin lehine olur. Nitekim usta işçi yetiştirmek için fabrikalara bir-

çok çırak alınır veyahut fabrikanın kadrosunda muayyen bir vazifesi bulunmadığı halde hastalık veya sair bir mazeretle makinesinin başına, hizmete gelmiyen asıl işçilerin yerine geçirilmek üzere birtakım yardımcı amele alınır. Fakat işi daraldığı günler esasen vücuduna bir lüzum bulunmıyan bir yedek ameleyi de muvakkaten serbest bırakmaktan fabrikalar menedilirse bu gibileri hiç hizmetine kabul etmez. Bu da amelenin aleyhine çıkar. Binaenaleyh amelenin hakiki menfaatini gözetmiş olmak için fabrikalara bu hususta bir tolerans vermek üzere ileri sürdüğümüz maddenin kabulünü teklif eyleriz.

13) Bir akitle bir müesseseye bağlı olan işçiler sebepsiz ve habersiz burasını terkederek başka bir müesseseye gidemezler. Bunu bilerek kabul eden müesseseler yüz liraya kadar ceza verirler. Bu suretle diğer müessesenin esrar san'atını öğrenmek veya işini sekteda'r etmek gibi dolayısile ızrar maksadı takip edilmiş olursa ayrıca tazminata da mahkum edilir.

13'üncü maddenin esbabı mucibeâi: Bir fabrikanın muvaffakiyeti tesisatın mükemmeliyeti kadar işçinin çalışkanlık ve ustalığına bağlıdır. Fakat işçinin iyi yetişmesi fabrikalar için epeyce bir külfet ve himmete mütevakkıftır. Halbuki bazı fabrikalar bunun için uğraşmaktan çekinerek başka fabrikaların yetiştirdiği usta işçileri aşırmaya ve bu suretle onların esrar sanatını öğrenmiye yeltenirler. Fabrikalar arasında daima nizaı mucip olan bu nevi yolsuzlukların önünü almak üzere bu maddenin ilavesini faideli görürüz.

26'ncı maddedeki iş müddeti hakkında mütaleamız:

Cumartesi günleri öğleden sonra fabrikaları çalışmaktan meneden hafta tatili kanunu karşısında haftada 48 saat iş müddetini doldurmak için günde sekiz saatlik mesai kafi gelemez. Binaenaleyh kanunun bu mecburiyetini de nazarı dikkate alarak pazartesindencumaya kadar beş gün dokuzar saatten 45 ve cumartesi günü de bire kadar beş saat ki ceman haftada 50 saat iş müddeti kabul etmek en doğru bir taksim olur.

Çünkü haftada iki saat fazlalık ameleye bir külfet değildir. Fakat iş müddetini küsurlu saat ile tespit etmek tatbikatta muvafık olamaz. Günde sekizer saat mesai kabul edildiği takdirde cumartesi günü beş saati aşmamak mecburiyetinden dolayı haftalık iş müddeti 45 saate düşer. Ekonomi sahadaki arıulusal rekabet karşısında çok daha fazla çalışmak mecburiyetinde kalan sanayiimiz için iş

saatlerinde bu derece tefrit hayırlı bir netice veremez. Bunun en âdilâne ve amelî sureti halli haftalık iş müddetinin elli saat olarak kabulüdür.

27'nci maddeye zeylolarak kanunun hemen neşrinden itibaren mutat mesai saatlerinde bir teşevvüşü mucip olmamak üzere «bu talimatname çıkıncaya kadar eski vaziyetin devamı caizdir.» Cümlesinin ilavesini faideli görürüz.

37'nci maddeden beyanname için verilen 15 günlük mühlet pek azdır. Beyannamenin nasıl tertip edileceğini öğrenip yazıncaya kadar onbeş gün pek çabuk geçer. Binaenaleyh bu müddetin bir aya çıkarılmasını dileriz.

42'inci maddenin başındaki (her türlü işlerde) fıkrasının lağvı suretile kadınların da 18 yaşından aşağı çocuklar gibi İktisat Vekaletinin mesağ vereceği hizmetlerde gece işlerine kabulüne imkan verilmesini teklif ederiz.

Çünkü bu hususstaki memnuiyet doğrudan doğruya fabrikalara değil hakikatte kadınlara dokunur.

Mensucat fabrikalarında masuracılık, konfeksiyon işlerile çorap ve trikotaj gibi yalnız kadın işi addedilen fabrikalar gece kapılarını kapatırsa bundan asıl zarar görecek olanlar çalışmaktan menedilen ve bu suretle işsiz bırakılan kadınlardır. Halbuki işsizlikten aç bırakılmış olan bir kadının gözüne uyku girmiyeceğinden gece çalışmağı tercih edecekleri tabiidir. Çünkü gündüz iş bulamıyan ve geçinmek için çalışmaya mecbur olan bir kadın aç karnına nasıl istirahatini düşünebilir!. Fabrika kapılarında ekmeğini kazanmak için geceleri dahi iş aramak için yalvaran kadınlara «hayır çalışamazsınız!» demek ve bu suretle onları açlığa mahkum etmek acaba daha mı doğrudur? Alelhusus gece işi denince mutlaka sabaha kadar devam etmez. Bunlardan ekserisi 10-11'e kadar çalışmakla iktifa ederler.

Avrupa'da kadınların gece çalışmaları menedilmiş olabilir. Fakat bu bize misal teşkil edemez. Çünkü oralarda fabrikalar pek çoktur. Böyle bir memnuiyetle sürprodüksiyonun da önünü almak gayesi istihdaf edilmiştir. Bu suretle istihsalâtı tahdit etmekle fabrikaları yekdiğerini imha edercesine çarpışmaktan ve zararlı rekabetten korunması düşünülmüştür. Bizim memleketimizde ise fabrikalar o kadar çok mudur ki aynı tedbire biz de baş vuralım?

Biz memleket ihtiyacını hariçten celbe mecbur olmadan yetiştirebilmek için mevcut tesisatımızı azami mikyasta işletmeğe, yani

geceleri dahi çalıştırmağa mecburuz. Bu mecburiyetten kurtulmak, yani yalnız gündüz işile bu ihtiyacı karşılamak için mevcut tesisatı çok daha büyütmek ve bir kısım fabrikanın adedini çok daha artırmak lazımdır. Halbuki bunun için harcanacak fazla sermayemiz yoktur.

Bundan başka gece dahi çalıştırmakla aynı tesisattan iki misli randıman almakla amorti ve mesarifi umumiye nispeti tenkis edilmiş ve bu suretle maliyet fiyatı da düşürülmüş olur ki bu sayede hem Avrupa fabrikalarına karşı rekabet edilir ve hem de müstehliklere daha ucuza vermek mümkün olur. En mühimi de aynı tesisatla iki misli ameleye iş bulunmuş yani ekmek verilmiş olur.

Halbuki bu memnuiyet tatbik edildiği gün amelenin yarısı işsiz kalmış yani gece çalışarak ekmeğini kazanan kadınlar aç bırakılmış olur. Avrupa'da işsiz kalan ameleye devlet bütçelerinden milyonlarca yardım yapılır. Fakat bizim zaif bütçemizin böyle bir iareye tahammülü var mıdır? Madem ki işsiz kalan ameleye yardım edemiyoruz. O halde bulduğu işte çalışmaktan men'etmeğe de hakkımız olamaz. Yoksa onu men'e kalkarken sübvansiyon suretinde yardım mecburiyetini bir vazife bilmeliyiz.

Binaenaleyh meseleyi yalnız hissî cepheden mütalâa ederek kadınları siyanet namına konan bu memnuiyetin hakikatte kadınların zararına ve aleyhine çıkacağı nazarı dikkate alınırsa, Vekaletin mesağ vereceği hafif işlerde çocuklar gibi kadınların da çalışmasını mümkün kılmak için yukarıki fıkranın lağvını zaruri addederiz.

⁂

İş Kanunu memleketin iktisadi hayatında mühim bir tesir hasıl edeceğinden dolayı amelî iş şartlarına uymıyan bazı yanlış ve ağır hükümlerle sınaî faaliyetimizi sektedar etmemeğe bilhassa Hükûmetçe itina gösterilmesinden cüret alarak tecrübelerimize istinaden memleketin hakiki ihtiyaç ve menfaatlerine mugayir gördüğümüz bazı noktaları hakkındaki mütalâalarımızı yukarıda izah ettik. Kanunun tetkikinde bunların nazarı dikkate alınmasını dileyerek derin saygılarımızı sunarız.

İSTANBUL MİLLİ SANAYİ BİRLİĞİ
BAŞKANI
Vasıf DOKUMAN

1909 TATİL-İ EŞGAL KANUNU ÜZERİNE

Zafer TOPRAK

1909 Tatil-i Eşgal Kanunu grev yasağı getirmiş midir? Sendikal örgütlenme hakkıyla birlikte grevi de yasaklamış mıdır? Yoksa bu yasa grevi yasallaştırmış, işçinin temel haklarından birini güvence altına mı almıştır? Bazı yazarların deyişiyle, Türkiye'de «grev özgürlüğü dönemi»ni mi açmıştır?

Tüm bu sorular geçen sayımızda bir kez daha gündeme gelmiş, Tatil-i Eşgal Kanunu'nun grevleri yasakladığı bir yanılgı olarak nitelendirilmiştir. Gerek 1908 kanun-ı muvakkatında gerekse 1909 kanununda zorunlu uzlaşma yolu denendikten sonra hizmetlilerin ve işçilerin greve gidebileceklerini kaydeden Mesut Gülmez, hukuksal planda 1936 İş Kanunu'na değin süren bir «grev özgürlüğü dönemi»nin açıldığını savunmuştur. Ancak, aynı yazar, toplu nitelikte bir eylem biçimi olan grevin, sendika hakkının kesinlikle yasaklanmış olması nedeniyle, yasada bireysel eylemlere indirgendiğini, bu nedenle grevin daha başından etkisizliğe ve başarısızlığa mahkum edilmiş olduğunu eklemiştir.

Tatil-i Eşgal Kanunu'nun grevi yasaklamadığı savı, Mesut Gülmez ve bu görüşü savunan diğer yazarlarca yasanın 6. maddesinde yer alan hizmetli ve işçinin «terk-i hizmette muhtar» olduğu cümleciğinden kaynaklanmaktadır. Gerçekten 6. madde tarafların uzlaşamaması halinde işyerinde istihdam edilenleri hizmeti sürdürüp sürdürmemekte serbest bırakmaktadır. Ancak, buradan grev anlamı çıkarsanabilir mi? «Terk-i hizmet» sözcüğüyle kanun koyucu grevi mi amaçlamıştır? «Terk-i eşgal»le «terk-i hizmet» eşanlamlı mıdır? En azından «toplu» iş bırakma eylemi olan grev hizmetli ya da işçinin «terk-i hizmet»iyle gerçekleşebilir mi?

Meşrutiyet yıllarında yasal metinlerde ve günlük basında grev yanısıra «tatil-i eşgal», «terk-i hizmet», «tatil-i a'mal» vb. bir dizi sözcük türetilmiş, ancak bunların ne anlama geldiği, hukukî boyutları yeterince açıklık kazanmamıştır. 1908 Jön-Türk girişimiyle birlikte Osmanlı toplumunda toplu tavır koyuşlar ilk kez bu denli etkinleş-

miş, basında ve kamuoyunda bu tür sözcükler yerli yersiz kullanılmıştır. Örneğin, esnafın dükkan kapatmasına grev denmiş, «sermayedarlar tarafından icra edilmiş» grevlerden söz edilmiş, müslüman halkın gayr-ı müslim dükkanları boykot etmesi de grev olarak adlandırılmıştır.

Evet, «terk-i hizmet»le «tatil-i eşgal» eşanlamlı mıdır? Hizmetli ve işçinin «terk-i hizmet»te serbest olduğunun belirtilmesi toplu olarak iş bırakma ya da grev anlamına gelir mi? 6. maddede hizmetli ve işçinin «terk-i hizmette muhtar» olduğunun belirtilmesi çalışanlara grev hakkının tanınması doğrultusunda yorumlanabilir mi?

Bir yasa maddesi, ancak yasanın bütünselliği içerisinde anlam taşır. Yasanın yorumu ise metinle sınırlı tutulamaz. Özellikle çelişik durumlarda hukukta yorum ögelerinden biri olan lafza ya da yasanın ruhuna eğilmek gerekir. Yasa koyucu amacını kullandığı sözcük ve deyimlerle açıklamak istemiştir. Bu nedenle yasanın lafzından anlamına ve, giderek yasa maddelerinin amacına ulaşmak olasıdır.

Ayrıca bir yasa metni, onun dışında kalan bazı ögeler yardımıyla da açıklığa kavuşturulabilir. Örneğin, yasanın kabul nedeni bunlardan biridir. Yasa maddelerine sevk nedeni göz önünde tutularak anlam verilebilir. Ya da yasanın hazırlık çalışmaları, tasarı, gerekçe, komisyon görüşmeleri, meclis tutanakları, tüm bu veriler bizlere yasanın gerçek boyutlarını kavramakta yardımcı olabilir. Ayrıca, yasanın kabulü ertesi uygulamadaki gelişmeler de açıklayıcı olabilir.

Bu nedenle, Tatil-i Eşgal Kanunu gibi, birçok yönden muğlak gözüken, Mebusan Meclisi'nde de bu yönüyle eleştirilen, bir yasayı değerlendirirken, salt metinle yetinmek sakıncalıdır. Hele bu metin Osmanlı Türkçesi gibi bugünün aydınının yabancı olauğu bir dilde yazılmış ise...

Önce yasanın hangi ortamda kabul edildiğine bakalım: Bilindiği gibi «10 Temmuz» ertesi Osmanlı topraklarında grev eylemleri yaygın bir nitelik kazanmıştır. Kavala'dan Hayfa'ya, Samsun'dan İzmir'e ülkenin hemen her köşesinde birçok işyerinde hizmetli ve işçi iş bırakmıştır. Başlangıçta İttihatçıların da desteklediği bu gelişmeler giderek ülke ekonomisini felce uğratmış, özellikle demiryolu grevleri kilometre garantisi nedeniyle devlete mali külfet getirmiştir. Tüm bu grevler, İttihat ve Terakki'nin Abdülhamid'e karşı gücünü kanıtlaması ertesi bizzat İttihatçılarca bastırılmıştır. Özellikle demiryolla-

rında grev girişimlerinin yinelenmesini önlemek üzere Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat, Meclis'in toplanması beklenmeden, 1876 Kanun-ı Esasî'sinin 36. maddesine dayanılarak ivedi bir biçimde yürürlüğe konmuştur. Nitekim bu maddeye göre, Meclis'in toplantı halinde bulunmadığı dönemlerde genel güvenliği korumak amacıyla, Kanun-ı Esasî'nin hükümlerine ters düşmemek üzere bakanlar kurulu ya da o günkü deyimiyle Hey'et-i Vükela yasa gücünde kararlar alabilmektedir. Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat Ikinci Meşrutiyet'te çıkarılan ilk kanun-ı muvakkattır ve görüldüğü gibi, Babıali bu mevzuatla biran önce grevlerin önünü almayı amaçlamaktadır. Diğer bir deyişle mevzuat «düzenleyici» olmaktan çok «önleyici» bir nitelik taşımaktadır.

Öte yandan, bu tür bir yasa çıkarmanın somut gerekçesi nedir? Bu yasa teklifi neden Mebusan Meclisi'ne sevkedilmiştir? Şura-yi Devlet Tanzimat Dairesi'nin, Ticaret ve Nafıa Nezareti'nden gelen yasa metnini inceleyip Meclis'e gönderirken baş kısmına eklediği gerekçesi bizi bu konuda yeterince aydınlatmaktadır. EK 1'de yer alan gerekçede görülebileceği gibi, 1908 grevleri ülke ekonomisini felce uğratmıştır ve bu yasayla grevler açıkça yasaklanmak istenmektedir: «demiryol şirketleri ile liman ve rıhtım ve tenvirât ve su ve tramvay gibi hidemât-ı umumiyye ifa eden sair şirketler müstahdemîninin devâir-i hükûmete kıyasen tatil-i eşgal etmeleri tecviz olunamıyacağından bu gibi şirketlerde tatil-i eşgalin men'i ... teemmül ... olunarak zikr olunan layıha ona göre tanzim kılınmış»tır. Diğer bir deyişle, gerekçeye göre, kamuya hizmet götüren işyerlerinde çalışanlar, devlet memurları gibi, toplu iş bırakma eylemlerine girişemiyeceklerdir. Yasa bu tür girişimleri yasaklamak amacıyla çıkarılmaktadır. Görüldüğü gibi kanun koyucu 6. maddedeki «terk-i hizmet»i grev anlamına kullanmamaktadır.

O halde hükümetin «terk-i hizmet»ten muradı nedir? 6. maddede hizmetli ve işçinin «terk-i hizmette muhtar» olduğunu neden kaydetmiştir? «Terk-i hizmet» başka hangi bağlamda kullanılabilir? Bu soruları yanıtlamadan önce kanun-ı muvakkat ertesi yayınlanan bir genelgeye değinmek isteriz.

Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat'ın yürürlüğe girişinden beş gün sonra, 13 Ekim 1908 günü Babıali'nin yayınladığı bir genelgede (EK 2) şu satırlar yer almaktadır: «...esasen devâir-i hükûmetin ve onun aksamından madud olan Düyun-ı Umumiy-

ye ve Reji İdarelerinin terk-i eşgal edemiyecekleri misillu demiryolu ve liman ve rıhtım ve tramvay ve su ve havagazı ve elektrikle tenvir gibi hidemât-ı umumiyyeyi teşkil eden bilcümle efrâdın alaka ve menâfii bulunmasına mebni işbu şirketler müstahdemîn ve amelesinin de memurîn-i hükûmete kıyasen umumun menâfii zararına olarak terk-i eşgal eylemiyecekleri ve yalnız halinden memnun olmıyanların ya usulü dairesinde terfihlerini istidâ veya suret-i kat'iyyede alakalarını kesmek üzere istifa etmeleri icab ettiği cihetle böyle umuma taalluk eden ahvalde bazı muharrikînin teşvikâtıyle ticaret ve emniyet-i umumiyyenin sekteye uğramasına mahall bırakmamak üzre tatil-i eşgalin men'ine dair Takvim-i Vakayi'nin onbir nümerolu nüshasıyla neşr olunan kanun...»

Görüldüğü gibi genelgede şu hususlara dikkat çekilmektedir:

1. Demiryolu, liman, rıhtım, tramvay, su, havagazı, elektrik gibi kamu hizmeti gören işyerlerinde çalışan hizmetli ve işçiler devlet daireleri, Düyun-ı Umumiyye ve Reji Idarelerinde çalışan memurlar gibi greve gidemezler.

2. Bu tür işyerlerinde grev girişimleri genel menfaatle bağdaşmaz.

3. Halinden memnun olmayan ya durumunun düzeltilmesini dilekçeyle başvurarak taleb eder ya da işyeriyle kesinkez ilişkisini kesmek üzere istifa eder.

4. Ticaretin ve genel güvenliğin sekteye uğramasına mahal bırakmamak üzere Takvim-i Vakayi'nin onbirinci nüshasıyla **grevlerin yasaklanmasına dair** bir yasa yayınlanmıştır.

Yukarıdaki, gerekçe ve genelge yanısıra, dönemin dergi ve gazetelerinde de yasanın grevleri yasaklayıcı yönü birçok kez vurgulanmıştır: 1909 başlarında yayın yaşamına giren **İşçiler Gazetesi** kanun-ı muvakkattan söz ederken «grevler aleyhinde bir kanun» olduğunu belirtmiştir; Cavit Bey, **Ulum-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası**'nda, hükümetin işçiyi memura benzetip grev hakkından mahrum bıraktığına değinmiştir. (EK 3).

Tüm bu veriler ışığında 1908-1909 Tatil-i Eşgal mevzuatının grevi yasallaştırdığını, işçinin temel haklarından birini güvence altına aldığını savunmak güçtür. Türkiye'de «grev özgürlüğü dönemi»ni açtığını ileri sürmek ise olanaksızdır.

Hükümet, 6. maddede yer alan hizmetli ve işçinin «terk-i hizmette muhtar» olduğu cümleciğinden ne anlamaktadır? Buradaki «terk-i

hizmet» toplu olarak iş bırakma değil, uzlaşmazlık durumunda bireysel olarak çalışmama ya da meşrutiyetin gündeme getirdiği «serbestî» ortamında emekgücünü satıp satmama söz konusudur. Nitekim genelgede yer alan «suret-i kat'iyyede alakalarını kesmek üzere istifa etmeleri» bireysel olarak işten ayrılmaları anlamına gelmektedir. Söz konusu olan grev hakkı değil, emekgücünü dilediğince tasarruf etmektir. En azından Babıali, bu maddeyi bu şekilde yorumlamaktadır.

Ancak 6. maddenin bu konuda yeterince berrak olmadığı da bir gerçektir. Liberal yönü ağır basan bir yasada bu maddeye grevden yana bir yorum getirilebilir. Sendikal örgütlenmenin yasallaştığı bir ortamda 6. madde pekala grev hakkı doğrultusunda ele alınabilir.

Mebusan Meclisi'nde görüşmeler sırasında 6. madde tek bir kişi bile söz almadan kabul edilmiştir. Oysa 8. madde günlerce Meclis'in gündeminde kalmıştır. Tatil-i Eşgal Kanunu'nun kilit maddeleri 8. ve 11. maddelerdir. Meclis görüşmeleri sırasında mebusların önünde iki metin vardır. Bunlardan ilki hükümetin hazırladığı teklif, diğeri ise yasa için oluşturulmuş özel komisyonun önerisidir.

Meşrutiyet'le birlikte toplanan ilk Meclis'te sosyalist ve liberal kanadın belirli bir ağırlığı vardır. Bu iki grup özellikle komisyonlarda etkindirler. Tatil-i Eşgal Kanun Layihası komisyonda görüşülürken yasanın tümüyle görünümünü değiştiren iki önemli değişiklik yapılmıştır. Layihadaki 11. madde tümüyle kaldırılmış, 8. maddede ise yasalaşan metinde gözüken «umuma müteallik hidemât ifa eden müessesâtta sendika teşkili memnudur» cümlesi yer almamıştır. (EK 4) Diğer bir deyişle, kamuya ilişkin bir hizmet yerine getiren işyerlerinde yasanın yürürlüğe girişinden önce kurulmuş tüm sendikalar ve kurulacak yenileri kanun koyucu tarafından resmen tanınmak istenmiştir.

Gerek yasa teklifinin tümü görüşülürken, gerekse maddelere geçildiğinde komisyonun bu değişiklikleri hükümet çevrelerince büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. Hükümet, Meclis'teki etkinliğini kullanarak komisyonun hazırladığı, EK 3'de yer alan metni reddettirmiş, 8. maddeyi yeniden kaleme aldırtarak sendikal örgütlenmenin kesinkez yasaklanmasını sağlamıştır. Ardından 11. madde de tekrar yasada yer almıştır.

Görüşmeler sırasında geniş bir siyasal yelpazeyi içeren Mebusan Meclisi'nde, Zohrab Efendi, Varteks Efendi gibi sosyalist me-

buslar, Mehmed Cavid Bey, Lütfi Fikri Bey gibi liberaller kürsüyü boş bırakmamışlarsa da hükümetin bizzat bakanlar düzeyinde müdahalesi sonucunda yenik düşmüşlerdir. Sosyalist ve liberal kanat ancak teklifin 8. maddesinde yer alan «teşvikat» sözcüğünün kaldırılmasını sağlıyabilmişlerdir.

İttihatçıların ünlü Maliye Nazırı, meşrutiyet liberalizminin savunuru Mehmed Cavit Bey, gerek **Ulum-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası**'nda gerekse Meclis'teki söylevlerinde sendikal özgürlükten yana olduğunu birçok kez yinelemişse de, hükümete yakınlığı nedeniyle aleyhte oy kullanmamıştır. Sendika yasağı getiren 8. maddenin aleyhine oy kullanan mebuslar EK 5'te yer almaktadır.

Ozetlersek, tatil-i eşgal mevzuatı kamuya ilişkin hizmet gören işyerlerinde grev özgürlüğü getirmemiştir, ne de zorunlu uzlaşma ertesi grevi yasallaştırmıştır. Tatil-i Eşgal Kanunu kamuya hizmet götüren işyerlerinde grevi fiilen yasaklamış, kamu menfaati gerekçesiyle bu tür işyerlerinde işin sürekliliğini savunmuştur. 6. maddede yer alan «terk-i hizmette muhtar» olma ise hizmetlinin ya da işçinin emekgücünü dilediğince tasarruf etme şeklinde yorumlanmış, bireysel bir tavır olarak ele alınmıştır.

***

Mesut Gülmez'in yazısının öze yönelik eleştirisi ardından bazı «teknik» noktalara değinmenin yararlı olacağı kanısındayız:

Araştırmacılar geçmişle ilgili kesin tarih verirlerken dikkatli olmalıdırlar. Meşrutiyet dönemi yaygın organlarında genellikle Hicrî ve Rumî tarihlerle gün belirtilmektedir. Bazı gazeteler Miladî günü de kaydetmektedir.

Hicrî tarihleri Miladî'ye çevirebilmek için bu konuda hazırlanmış özel cetvellerden yararlanılır. Ya da salt yıl kabataslak bulunmak isteniyorsa Hicrî yıl sayısı 33'e bölünür, çıkan sayı bölümden indirilir ve kalan sayıya 622 eklenerek Hicrî yıl bulunur. Başka bir yöntem Hicrî yılın yüzde 3'ü çıkarılarak bulunan sayıya 621 eklenmesidir.

Rumî tarihlerden Miladî tarihlere varmak çok daha kolaydır. Meşrutiyet yılları (1917'ye değin) için 584 yıl 13 gün eklemek yeterlidir. Rumî yıllar ayrıca 1 Mart'ta başlarlar. Araştırmacılar genellikle 13 günü unuturlar, ya da Rumî yılın 1 Mart'ta başladığına dikkat etmeyerek Ocak ve Şubat aylarındaki tarihleri bir yıl erken gösterirler.

Nitekim bu hatalardan ilki Mesut Gülmez'in yazısında bir kez daha karşımıza çıkmıştır: Kanun-ı muvakkat ve kanun tarihleri 25 Eylül 1908 ve 27 Temmuz 1909 olarak gösterilerek 13 gün geriye alınmıştır. Gerçek tarihler kanun-ı muvakkat için 8 Ekim 1908 ve kanun için 9 Ağustos 1909'dur.

Ote yandan, Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat'ı «geçici metin» Tatil-i Eşgal Kanunu'nu «kesin metin» olarak nitelemek doğru olmaz. Kanun-ı muvakkatlar bir tür yasa gücünde kararnamelerdir. Nitekim 1917 ertesi kanun-ı muvakkatlara kararname adı verilmiştir. Meşrutiyet hükümetleri kanun-ı muvakkatlarla uzun yıllar ülkeyi yönetmişlerdir. Ayrıca kanun-ı muvakkatların bir kısmını Meclis'ten geçirmeye «vakit bulunamamıştır». Kanun-ı muvakkatlar yerlerine başka bir mevzuat konuncaya değin yürürlükte kalırlar. Orneğin 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı 1927'de bu konuda yeni bir yasa çıkarılıncaya değin geçerli olmuştur. Yukarıda belirtildiği gibi, yasamaya karşı yürütmenin gücünü pekiştiren kanun-ı muvakkatlar Kanun-ı Esasi'nin 36. maddesine dayanılarak Bakanlar Kurulu kararıyla yürürlüğe konurlar.

Mesut Gülmez yazısının ek bölümünde kanun-ı muvakkat ve kanunun çevirim yazılarıyla bugünkü dilde çevirilerini vermektedir. Aşağıda bizce eleştirilebilecek bazı «Türkçeleştirme»lere değineceğiz:

1. Yasanın 8. maddesinde yer alan «aralarında sendika teşkil eden müessesat-ı umumiyye» cümleciği «aralarında sendika kuran kamu kurumları» olarak çevriliyor. Yasada «müessesat-ı umumiyye» kamuya hizmet götüren ya da Mesut Gülmez'in deyimiyle «kamuya ilişkin bir hizmet yerine getiren» kurumlardır. Bunların büyük çoğunluğu yabancı sermayeyle kurulmuş özel şirketlerdir. Devletten ruhsat ya da imtiyaz alarak bu işlere girişmişlerdir. Bunları «kamu kurumu» olarak nitelemek hatalıdır. Kamu kurumları sözcüğü devlet ya da diğer kamu tüzel kişilerin kurdukları kurumlar için kullanılır.

2. Madde 1'de «ruhsat» sözcüğü «izin»e dönüştürülmüştür. İzin hukuk dilinde ruhsat anlamına gelmez. Örneğin bugün trafikten izin olarak değil ruhsat olarak araba sürüyoruz. Burada söz konusu ruhsat da herhangi bir izin değil, irade-i seniyyeyi havi bir belgedir.

3. Yasada «şirket» sözcüğünü «ortaklık» olarak değiştirmek de doğru olmaz. Her tür ortaklık şirket anlamına gelmez. Tek kişinin kurduğu şirkette ortaklık yoktur. Ayrıca bugün şirket yaygın bir biçimde kullanılmaktadır.

4. Madde 7'de «Darülaceze» yerine «Düşkünler Yurdu»nu kullanmak bize gereksiz görünüyor. Darülaceze herhangi bir düşkünler yurdu değildir. Bugün hâlâ bu kuruma Darülaceze diyoruz.

5. Madde 8'de «teşvikât ve tehdidat icrasıyle» cümleciği ««kışkırtmalar ve korkutmalar yaparak» olarak çevrilmiş. «Teşvik ve tehdit yoluyla» kullanılsa daha uygun düşmez mi? Her türlü teşvik kışkırtma anlamına gelmez. Her tehdit edilen de korkmayabilir.

6. Madde 8'de «diğerlerinin çalışmasını men'e tasaddi eyleyen» cümleciği yerine «başkalarının çalışmasını yasaklamaya girişen» kullanılmış. Yasak genellikle ardında bir yasal gücü ya da yaptırımı ima eder. «Men» sözcüğü burada «engelleme» anlamına kullanılmıştır. «Başkasını çalışmaktan alıkoyan» ya da «başkasının çalışmasını engelleyen» ya da «engelleme girişiminde bulunan» dense daha doğru olur.

7. Madde 11'de «sendikalar...yürürlükten kaldırılmışlardır» denmektedir. Mevzuat, yasa, tüzük vb. şeyler yürürlükten kaldırılır. «Sendikalar ... mefsuhturlar» fesh edilmişler ya da kapatılmışlar anlamına gelir.

EK 1

Şura-yi Devlet Tanzimat Dairesi'nce Hazırlanan Tatil-i Eşgal Kanunu Gerekçesi

Tatil-i eşgal hakkında Ticaret ve Nafıa Nezareti'nce kaleme alınıp Ramazan sene 326 tarihli tezkere ile takdim kılınan nizamname layihası Şura-yi Devlet'e havale buyurulmakla Tanzimat Dairesi'nde kıraat olundu.

Mezkur tezkerede demiryol şirketleri memurîn ve müstahdemîni tarafından vukua getirilen tatil-i eşgal üzerine münakalâtın sekteden vikayesi zımnında şirketlerce bunların maaş ve yövmiyelerinin tezyidine müsaraatla şu hâlin önü alınmış olduğu halde bundan cür'et alan bir takım erbâb-ı tesvîlâtın tekrar tatil-i eşgale tasaddi eylemekte oldukları şirketleri tarafından haber verildiğinden demiryol şirketleri ile liman ve rıhtım ve tenvirât ve su ve tramvay gibi hidemât-ı umumiyye ifa eden sair şirketler müstahdeminînin devâir-i hükûmete kıyaseri tatil-i eşgal etmeleri tecviz olunamıyacağından gerek bu gibi şirketlerde tatil-i eşgalin men'i ve gerek müstahdemî-

nin muhafaza-i hukuku esbâbının istikmâli teemmül ve hükûmet-i ecnebiyyece mer'i ahkâm-ı nizamiyye tetkik olunarak zikr olunan layiha ona göre tanzim kılınmış olup eğerce kavanîn ve nizamâtın evvelemirde Meclis-i Mebusan'ın tasdikine iktiranı muktazi ise de demiryol münakalâtının ve salifüzzikr menâfî-i umumiyyeye hâdim şirketler hidemâtının sektedar olmasından memâlik-i şahanenin ticaret ve muamelât-ı umumiyyesi duçar-ı halel olacağı gibi, şu ahvâl ihlâl-i asayişe kadar netâic-i mazarra tevlid edebileceğine ve demiryollar şirketleri tarafından bilmüracaat bu bâbda tedâbir-i acile ittihazı talep ve teklif kılınmakta olduğu ve Kanun-ı Esasînin 36. maddesinde Meclis-i Umumî'nin mün'akit olmadığı zamanlarda emniyet-i umumiyyeyi halelden vikaye için bir zaruret-i mübreme zuhur ettiği takdirde Kanun-ı Esasî ahkamına mugâyir olmamak üzre Hey'et-i Vükela tarafından ittihaz olunacak kararların bâ irade-i seniyye muvakkaten kanun hüküm ve kuvvetinde olacağı ve 13. maddesinde tab'a-i Osmaniyye'nin ticaret ve san'at ve felâhat için her nev'i şirketler teşkiline mezun olduğu gösterilmesiyle tatil-i eşgal cemiyetleri hakkında dahi usul ve kavâid-i mahsusa vaz'ı Kanun-ı Esasî'ye muhalif olamayacağına binaen Meclis-i Mebusan'ın ictima'ında kanuniyeti teklif olunmak üzre meşkur nizamname layihasının Kanun-ı Esasî'nin 36. maddesi hükmünü tevfiken şimdiden mevki-i tatbike vaz'ı lazımeden bulunmuş olduğu gösterilmiştir.

Vakıa münakalât ve hidemât-ı umumiyyeyi icra eden şirketler müstahdeminînin terk-i eşgal etmesinden dolayı hidemât-ı umumiyyenin sektedar edilmesi gerek hükûmetçe ve gerek ahâlîce mazarratı müstelzim ahvâlden bulunmuş olmasıyle bu bâbda tedâbir-i mukteziyye ittihazı lazimeden olduğundan layiha-i mezbure esasen sayan-ı kabul olduğu gibi münderecâtı da bittetkik temin-i maksada kâfi görülmüş yalnız 8. maddesi icab-ı maslahata göre tavzih ve ünvanı kanuniyete tahvil olunarak mazlahatın derkâr olan ehemmiyet ve müstaceliyeti cihetiyle Meclis-i Umumî'nin hîn-i ictima'ında kanuniyeti teklif olunmak üzre şimdiden mevki-i tatbike vaz'ı bittezekkür layiha-i mezbure leffen takdim kılınmış olmak ol bâbda.

23 Eylül 324

«Tatil-i Eşgal Nizamnamesi», **Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi,** sene 24, no: 1242, 11 Teşrin-i evvel 1324, s. 342.

EK 2
Ticaret ve Nafıa Nezareti'nin grevler üzerine genelgesi

Bir müddetten beri efkâr-ı sahîfe eshâbından bazı kimselerin teşvikât ve ilkaatına fırîfte olan şirketler müstahdemîn ve amelesinin bir takım metâlib-i zâide ve garibe dermeyaniyle tatil-i a'mal ve kendi fikirlerine iştirâk etmiyenlerle çalışmak isteyenlere karşı cebir ve şiddet istimâl ederek emniyet ve ticaret-i umumiyyeyi ihlâl ve devlet-i aliyyenin itibâr-ı maliyyesini ve hâl-i siyasiyyesini duçâr-ı izmihlâl etmek fikir ve maksud-ı fâsidinde bulundukları görülmesine ve hükûmet-i Osmaniyye'nin istirahat-ı ammeyi teşviş ve ezhân-ı ahâlîyi tedhiş eden bir takım muharrikînin a'mal ve menvîat-ı muzırresinin tevessu ve intişârına nazar-ı bîkaydî ile bakamıyacağı derkâr olunmasına ve esasen devâir-i hükûmetin ve onun aksamından madud olan Düyûn-ı Umumiyye ve Reji İdarelerinin terk-i eşgal edemiyecekleri misullü demiryolu ve liman ve rıhtım ve tramvay ve su ve havagazı ve elektrikle tenvir gibi hidemât-ı umumiyyeyi teşkil eden bilcümle efrâdın alaka ve menâfii bulunmasına mebni işbu şirketler müstahdemîn ve amelesinin de memurîn-i hükûmete kıyasen umumun menâfii zararına olarak terk-i eşgal eylemiyecekleri ve yalnız halinden memnun olmıyanların ya usulü dairesinde terfihlerini istidâ veya suret-i kat'iyyede alakalarını kesmek üzere istifa etmeleri icab ettiği cihetle böyle umuma taalluk eden ahvâlde bazı bazı muharrikînin teşvikâtıyle ticaret ve emniyet-i umumiyyenin sekteye uğramasına mahal bırakmamak üzere tatil-i eşgalin men'ine dair Takvim-i Vakayi'nin onbir nümerolu nüshasiyle neşr olunan kanun ahkâmına kesb-i ittilâ ile ona muhalif olarak sendika teşkilinden ve a'mali tatilden tevakki ve ictinab eylemelerinin ve bunun aksi hareketi iltizam edenlerin kanun-ı mezkur ahkâmına tevfiken duçâr-ı mücazât olacaklarının kendilerince suret-i kat'iyyede malum olması zımnında şirketiniz müstahdemîn ve amelesine keyfiyetin tefhim ve tebliği ve işbu tahrikâta önayak olanlar teb'a-i ecnebiyyeden bulunduğu tebeyyün edip bunların amele ve müstahdemîn-i Osmaniyye meyanında tevsi-i tahrikâtta bulunmalarına meydan bırakmamak üzre su-i hâl eshâbından olanların bittahkik hizmetlerinden ihracıyle yerlerine mukavelename mucibince teba'-i Osmaniyyeden mazbut ül ahval kimselerin alınması ve kendi hallerinde bulunan müstahdemîn

ve amelenin muhtac-ı âtıfet olmalarıyle şirketinizce haklarında müşfikâne ve himayetgârâne muamelede bulunulması tavsiyesiyle tecdid-i âsar-ı vedd ve muhâlesete ibtidâr kılındı.

«Tatil-i eşgal eden demiryolu, şirket ve kumpanyalarına Ticaret ve Nafıa Nezaret-i Aliyyesi'nden yazılan tezkerenin suretidir». **Tercüman-ı Hakikat,** 15 Teşrin-i evvel 1908, s. 4; **İkdam,** 15 Teşrin-i evvel 1908, s. 3.

EK 3

Mehmet Cavit Bey'in Tatil-i Eşgal Kanunu Üzerine Görüşleri

Şark Demiryolları amelesinin talil-i eşgal eylemesi hükûmetin nazar-ı dikkatini bu mesele-i mühimme-i ictimaiyyeye celbetmiş ve imtiyaz ile teşekkür eden müessesât-ı nafıaya şamil olmak üzere Tatil-i Eşgal serlevhalı bir layiha-i kanuniyye tertip ederek irade-i seniyyeye iktiran ettirmişti. Meclis-i Mebusan'ın güşadını müteakib kanuniyyet kesb ettirilmek üzere ilk gönderilen bu layihanın ancak bu ay zarfında mevki-i müzakereye vaz'ı kabil olabilmiştir.

Grev meselesi Meclis-i Mebusan'da bu mesele için ümit ve intizar edilmeyen bir vüs'at-ı münakaşayı ihraz etti.

Şimdiye kadar efkâr-ı iktisadiyyelerini şerh etmek için böyle müsait bir saha bulamayan mebuslar fırsattan istifade ettiler. Sosyalizm bayrağı açıldı. Bunun sâyesine iltica edenler, hem şiddet ve germi ile azim bir teheyyücle iltica edenler oldu. Sosyalizmin hayalî prensiplerinden bahsedilerek hakikatten tebâüd edildi. Kat'iyyen sosyalist olduklarını, sosyalizmi sevdiklerini, bunun bizim memlekete gelmediğini söyleyenler oldu; grev kanunun yerine Amele Kanun-ı Umumîsi yapılması teklif olundu. Hülasa birkaç saat devam eden pek nazarî ve fakat ahvâl-i ruhiyye itibariyle pek müfit bir ictimada bulunuldu. Teessüf olunur kl Nafıa Nazırı'nın maadin amelesine dair bir madde-i kanuniyyenin layihaya seri'an ilavesi hakkında gösterdiği bir lüzum bu münakaşayı pek erkenden kat' etti.

Karşı matbuatı, maatteessüf —bunu kendi hesabıma söylüyorum— müzakerâtı iyice anlamadan mütalaalarını yürüttüler. Tatil-i eşgal hakkından, amelenin hakk-ı ictimâ'ından bahs eyleyenleri de, sosyalizmin kucağına attılar. Ben de bu mağdurîn zümresinden ol-

duğumdan şikayet ediyorum. Meclis'te mevzubahs olan mesele ne idi: İmtiyazlı müessesât-ı nafıada çalışan amele tatil-i eşgal hakkına malik midir değil midir? Kezâlik bu amelenin sendika teşkil etmek hakkı var mıdır, yok mudur?

Müessesât-ı hususiyyede çalışan amelenin grevleri ve sendikaları hakkında bir kanunumuz mevcut olmaması bir noksan olduğu ve hükümetçe bu noksanın telâfisi lazım geleceği pek tabii idi. Tarafımdan vuku' bulan teklif üzerine Meclis bu esası kabul etti.

Müessesât-ı nafıaya gelince: Hükûmet bazı kuyûd ve şurûd tahtında olarak buralarda çalışanların tatil-i eşgal haklarını kabul ediyor, yalnız kendilerine sendika teşkil eylemek hakkını vermiyordu. Sendikasız tatil-i eşgal amelenin kollarını ve ayaklarını bağlamak değil de nedir? Hükûmet mantıkî olmak için bu ameleyi memurîne teşbih ederek grev hakkından, sendika teşkilinden mahrum etmemeli ve onların vesayeti vazifesini ifa eyleyerek ücretlerini tanzim ve tayin eylemeliydi! Bunu yapmadı ve yapması müşküldü. Çünki şirketlerce kabul edilmezdi. Bunun yerine ameleleri büsbütün ihmal ettiğini gösteren bir madde koydu. Meclis-i Mebusan Komisyonu sendikaların memnuiyetine dair olan bu maddeyi kaldırdı. İşte bütün müzakere bu nokta-i merkeziyye etrafında dolaştı. Tatil-i eşgal hakkını ve sendikaları müdafaa ettim. Bu sosyalizm değildir. Hukuk-ı beşere taalluk eden bir meseledir ki bütün erbâb-ı hürriyet, meslek-i serbestî taraftarânı olan ekser muktesitler bunda müttefiktirler. Çalışmak hakkına malik olan insan çalışmamak hakkına da maliktir, ferden çalışmak ve çalışmamak hakkına malik olan insan müctemian aynı hakka maliktir, her fert şahsen muhafaza-i hukuk etmek selahiyetine malik olduğu gibi bu maksad-ı meşru ile yüzlerce, binlerce kişinin ittihadında da bir mahzur mütalaa etmemek lazım gelir. Bir de sendikalardan niçin o kadar korkmalı? Sendikalar bağzı telkinatçıların teşvikiyle alet-i ihtilâliyye olabildikleri gibi ekseriya pek nafiz bir vasıta-i sulhiyye de olabilirler; ameleleri tatil-i eşgale sevkettikleri gibi terbiye-i dimağiyyeye de sevk eylerler. Her müessesenin iyi kötü cihetleri vardır.

Sendikalar ameleleri inzibat altına alacağından dolayıdır ki bu müesseseleri müdafaa ettim ve edeceğim. Fakat bununla sosyalizm arasında ne kadar azim bir mesafe var! Sosyalist değilim ve olmayacağım. İktisadî prensiplerim, eserlerim, tedrisatım buna şahid olduğu için hakkımda yanlış bir fikir besleyenlerin tashih-i zehab et-

melerini arzu ederim. Hükûmet müessesât-ı nafıada çalışanlar için, son hamlede, belki grev hakkını men edebilir; fakat hiçbir zaman sendika hakkını men'e selahiyettar değildir.

Tatil-i eşgal ve sendikalara müsaade olunmasının memleketimizde ecnebî sermayedarânını kaçıracağını zannetmek de hatadır, büyük bir hatadır. Sermayedarlar amelelerine iki menfaatin müttehid olduğu hissini verecek olurlarsa, onlara karşı o suretle hareket ederlerse aralarında hiçbir esas ciddi münaferet hasıl olmaz. Zıddiyetler ekseriya vezâif-i mütekâbilenin anlaşılmamasından, hakkın yanında bir de vazife olduğunun düşünülmemesinden neş'et eder.

Mehmet Cavit, «Grev Kanunu», **Ulum-ı iktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası,** sayı 6, 1 Haziran 1325, s. 266-269.

EK 4

Mebusan Meclisi Tatil-i Eşgal Kanunu Encümeni Tarafından Hazırlanan 8. Madde

Umuma müteallik hidemât ifa eden müessesâtta teşvikât icrasiyle veya tahdidât ika ve cebr ü şiddet istimal ederek hizmetin tatiline sebebiyet veren veyahut diğerlerinin çalışmasını men'e tasaddî eyleyen kimselerden teşvikât icra edenler bir haftadan altı maha hapis veya kendilerinden bir liradan yirmi liraya kadar ceza-i nakdî ahz olunarak ve tehdidât ika ve cebr ü şiddet istimal eyleyenler bir mahdan bir seneye kadar hapis ve bir liradan elli liraya kadar ceza-i nakdî ahziyle mücazat olunacaktır. Ve bu yüzden emval ve emlâke zarar vuku'unda zarar-ı vaki mütecasirlere tazmin ettirilecek ve işbu cezalardan daha ağır cezayı müstelzim bir cürüm ika edenler hakkında ceza kanununda muayyen ceza ile mücazat edilecektir.

EK 5

Tatil-i Eşgal Kanunu'nun 8. Maddesi Aleyhinde Oy Kullanan Mebuslar

Cemal Bey (Kütahya), Necib Draga Bey (Üsküp), Nafi Paşa (Halep), Şükrü Efendi (Kastamonu), Lütfi Fikri Bey (Dersim), Honeus

Efendi (Selanik), Hasan Efendi (Hüdavendigâr), Kostantin Efendi (Yanya), Dalçef Efendi (Siroz), Artas Efendi (Selanik), Şükrü Efendi (Sivas), Sait Bey (Saruhan), Fofidi Efendi (Trabzon), Varteks Efendi (Erzurum), Boşo Efendi (Serfice), Yorgaki Efendi (Niğde), Mihalaki Efendi (Midilli), Çelbidi Efendi (Sakız), Dimitri Vlahof Efendi (Selanik), Pastırmacıyan Efendi (Erzurum), Ali Rıza Efendi (Biga), Rahmi Bey (Selanik), Talat Bey (Ankara), Hasan Efendi (Seniçe), Şefik el Müeyyed Bey (Suriye), Dimitri Efendi (Çatalca), Zohrab Efendi (İstanbul), Dimitri Efendi (Siroz), Kostantin Efendi (Sersaadet), Hamparsun Efendi (Kozan), Mustafa Efendi (Halep), Said el Hüseynî Efendi (Kudüs), Anastaş Efendi (İzmit), Nali Efendi (Manastır), Papasyan Efendi (Van), Sava Efendi (Perşembe), Karolidi Efendi (Aydın), Rıza es Selah Bey (Beyrut), Pavlof Efendi (Üsküp).

EK 6

İttihat ve Terakki'nin 1908 Grevlerini Değerlendirişi

Grevler bir sür'at-i berkiyye ile yekdiğerini takib ediyor: Şimendiferler, tramvaylar, değirmenler, tütüncüler, pastacı, garsonlar, sigara kağıtçıları, dericiler... Bunlar şimdiye kadar görülüp işitilenlerdir. Müstahzır olanlar, henüz kuvveden fiile çıkamayanlar da başka. Bu teâkub-i serî' bize gösteriyor ki tatil-i eşgal eden ameleler ilk nida-i talebi çıkarınca karşılarında mutlaka bir cevab-ı kabul ve is'af bulacaklarını zannediyorlar. Ve bu zan kendilerini bulundukları teşebbüsün ahvâl-i iktisadiyye ve maliyesiyle kat'iyyen kıyas kabul etmeyecek metâlibâtta bulunmağa sevk eyliyor. Mesâil-i ictimaiyyenin asla mevzu-i bahs olamadığı devr-i sabıkta amelelerin daima kalblerinde boğmaktan başka bir şey yapmadıkları birçok şikayetleri biriktirdiğini tasdik ederiz. Fakat bugün bütün o şikayetleri birden sahne-i münakaşaya atmak ve hepsi için umumî bir cevab-ı muvafakat istemek pek tîzreftârane bir hareket olmaz mı? Grevistlerin bayraklar ellerinde şarkılar dillerinde olarak şehirde dolaşmaları bir serbestî-i ictimaî'nin delili olmak haysiyetiyle iyidir. Fakat grevin müddet-i devamınca evde ekmek bekleyen efrâd-ı ailenin istifa-i ihtiyacâtı düşünülünce tatil-i eşgalin daima bir endişe ile müterafık olduğunu kabul etmek lazım gelir. Endişe-i ferda: Bundan kime bah-

sedeceğiz? Amelelere mi? Onlar terk-i eşgal etmenin verdiği sermestî-i mahzuziyetle yarını düşünmekten acizdirler; bir de kendi say'lerine mutlaka ihtiyaçları olan kumpanyaların behemahal metâlibât-ı vakıayı kabul edeceklerini zannederek kat'iyyen müsterih bulunurlar.

Bizde henüz ameleleri biraraya toplayacak bir kuvvet-i ictimaiyye, sendika kuvveti, mevcut olmadığı için amele sınıfının dizginini tutmak kabil değildir. Programsız bir sınıf-ı ictimaî'nin metalibâtı ise mantıktan âri, yalnız hiss-i menfaatle mâlî olacağı şüphesizdir. Filhakika amelelerimizin metalibât pusulaları içinde Avrupa'da eski sosyalistlerin birdenbire talep edemiyecekleri derecede şahsî ve malî maddeler görüldü. Bunların hal-i hazırda gayr-ı kabil-i tatbik olduğuna dair söylenen sözler, dermeyan olunan müdafaalar, taraflarından hiç istimâ' edilmedi. Tayin ettikleri hakemlere selahiyet veremediler. Grevlerini Avrupa'nın her tarafında mer'i olan âdâta tevfiken ilan edemediler.

Hülasa en gayr-ı münasib bir zamanda en gayr-ı münasib şerâitle vuku' bulan bu grevler —bilhassa hayat-ı iktisadiyye nokta-i nazarından son derece hâiz-i ehemmiyet olan şimendiferler, beynelmilel şimendifer hatları grevleri— amele tensikâtının biran evvel icrası lüzumunu ihsas ettiriyor. Bu lüzuma riayeten icab eden vesaite tevessül etmelidir. Sendikaların teşekkülü patronları hiç korkutmamalıdır. Patronlar teşebbüslerinin ahval-i hazıra-i iktisadiyyesinin müsaid olduğu derecede ameleleri memnun etmekten imtina' etmemelidirler. Amelelere gelince: Taleplerinin hiç bir hakka, hiçbir esasa istinad etmeyen aksam-ı müfritesinden behemahal feragat eylemeleri lüzum-ı kat'i tahtındadır. Bunu kabul etmedikleri, yine tatil-i eşgale devam ettikleri takdirde demiryolları vücud-ı memleketin urûk ve a'sâbı mesabesinde olduğundan, bunların duçar-ı tevakkuf ve atalet olmasına bir millet asla razı olamıyacağından ameleler bilmelidirler ki hükûmet şimendifer taburlarından birini celb ederek trenleri bu vasıta ile işletecek ve hareket-i muzırânelerine açıkta kalmak suretiyle nedamet edeceklerdir. İtidalden ayrılmış olmanın cezasını da bu suretle çekmiş olacaklardır.

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti gerek İstanbul'da, gerek İzmir'de, gerek Edirne'de, gerek Selanik'te grevlerini biran evvel inkıtapezir olması için geceli gündüzlü çalıştı ve çalışmaktadır. Şehrimizin bazı mehâfilinde cemiyetin amelelere taraftar olduğu, ame-

leleri himaye ettiği yolunda bazı efkâr devran eylemektedir ki bunu şiddetle reddederiz. Cemiyetin nazarında patron, amele müsavidir. Bunların fevkinde bir şey varsa o da menfaat-i vataniyye ve adalettir.

«Grevler», **İttihat ve Terakki,** (Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin neşr-i efkârı olup şimdilik haftada üç gün neşr olunur siyasî, ictimaî, edebî ve fennî Osmanlı gazetesidir), sayı 14, 24 Ağustos 1324, s. 2.

BİR YANIT

M. Şehmus GÜZEL

M. Gülmez'in **Toplum ve Bilim**'in bir önceki sayısında şahsımla ilgili yersiz ve haksız suçlamalarla dolu yazısı(1) bu yanıtı kaleme alma gereğini doğurmuştur.

Oncelikle Gülmez'in «yorumu»nun geciktiğini(2) hatta biraz da zamansız kaçtığını belirtmem gerekiyor. Ancak, bu gecikmenin «yo-

(1) M. Gülmez: «Bir belge, bir yorum: 1909 Tatil-i Eşgal Yasası ve grev», **Toplum ve Bilim, 12, Kış 1980, 50-64** (Bundan böyle kolaylık olsun diye bu yazıyı G. işaretiyle veriyorum).

Bilimselliği ve içerdikleri ile okuyucularında ilgi ve saygı uyandıran Toplum ve Bilim'in, yönetici ve çalışanlarını maddi ya da manevi yükümlülük altına sokmaksızın, yayıncılıkta izlenebilseydi çok olumlu olacağını sandığım iki yoldan söz etmekte yarar görüyorum:

a) İsmi verilerek «yorumlanan», eleştirilen, suçlanan kişiye, önceden haber iletip, konuya ilişkin söyleyeceklerinin olup olmadığı, yanıt hakkını «yorum» ile aynı sayıda ya da daha sonra kullanıp kullanmayacağı sorulabilir ve durum derginin bir duyurusuyla okuyucuya iletilebilir. Bir örnek vermek gerekirse, Bernard-Henri Levy'nin L'ideologie Française (Grasset, Paris, 1981) adlı yapıtını alabildiğine eleştiren J. Julliard'ın «Les n'importe qoui et le presque rien» (Le Nouvel Observateur, 30 Mart 1981, 52-4) yazısının sonunda «Gelecek Hafta B.-H. Levy'nin Cevabı» diye bir duyurunun konulmasını gösterebiliriz.

b) Bu tür bir yazı yayınlandığında ikinci bir yol olarak yazının baş ya da sonunda bir duyuru ile derginin bu konuda gönderilecek yanıtlara açık olduğu belirtilebilir. Bir örnek olarak **Yazko Edebiyat**'ın Şubat 1981 (no. 4)'de «Bir Karşılaştırma (Ses Sese Karşı - Bir Düğün Gecesi)» (95-115) başlıklı yazıyı yayınlarken izlediği tutum gösterilebilir.

Toplum ve Bilim'in bu yollardan hiçbirini ya da benzer bir başka yolu izlememiş olması kanımca bir unutkanlık sonucudur.

(2) «Yorum» gecikmiştir. Çünkü Gülmez'in sözünü ettiği yazım Şubat 1980'de yayımlanmıştı. Bk. M.Ş. Güzel: «9 Ağustos 1909 tarihli Tatil-i Eşgal Kanunu», **İş Yaşamı,** Yıl: 4, Sayı: 31, Şubat 1980, 5-19 (Bundan böyle y. işaretiyle belirtiyorum). Daha sonra, grev konusunda yazdıklarımı bir kitapta toplama önerisini, daha geniş kitlelere ulaşma olanağı yaratacağını ve daha kalıcı olacağını düşünerek benimsedim. Böylece söz konusu yazımı da bazı ufak değişikliklerle içeren kitabım oluştu. Bk. M.Ş. Güzel: Grev —Grevin Yapısal ve İşlevsel Açıdan İrdelenmesine Katkı—, Bilimsel Yayıncılık, Ankara, Mayıs 1980 (Bundan böyle k. işaretiyle gösteriyorum). Gülmez'e bir adet göndermeme karşın yazısında kitaptan hiç söz etmemesi manidar.

rumu»nun nitelik ve bilimselliğinden hemen hiçbir kayba yol açmadığını da vurgulamalıyım. Bazı «yorumlar» şarap gibidir; yıllandıkça iyileşirler.

Yanıtımı üç bölümde oluşturdum: ilk bölümde Tatil-i Eşgal Kanunu'(TEK)nun asıl metnini elde edişim ve yazımın dayanağı konusundaki gerçekleri, ikinci bölümde Gülmez'in yazısının üç «temel nedeni»ne ilişkin görüşlerimi ve son bölümde Gülmez'in «yanılgılar»ını açıkladım.

I — GERÇEKLER:

1) Gülmez'in Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-u Muvakkat (TECHKM) ve TEK metinlerinin daktilo edilmiş birer örneğini A. Işıklı'dan değil,(3) kürsümüzdeki başka bir arkadaştan almış ve okumuştum. Daha sonra Gülmez'in onayı ile 1979-80 ders yılında AÜSBF doktora programında verdiğim «Türkiye'nin Sosyal Politika Tarihi» dersinde TEK metnini Türkçeleştirerek(4) teksir ettirmiş, öğrencilerime dağıtmış ve incelemiştik.

II. Meşrutiyet'in ilk yıllarındaki işçi hareketi ve grevlerin açıklanması, daha iyi anlaşılması ve olayların yasa koyucuyu etkilemesi açısından önemli bir örnek olacağı için bu yasalara ilişkin bir yazı yazmak düşüncesi daha sonra doğdu. Gülmez'in Osmanlıca'daki yetkinliğine tümüyle güvenmeme karşın yasaların orijinallerini, yani eski türkçe abecesi ile Osmanlıcalarını, bulup incelemeden bu konuda yazı yazmam doğru olmazdı. Bu nedenle F. Sağlam'ın yardımı ile Düstur'dan yasaları aramaya başladık. Tam bulamadık derken bir rastlantı sonucu Sağlam, II. Meşrutiyet döneminde yürürlüğe konulmuş yasaların birkaçını, bu arada TEK'nu da içeren bir derlemeyi(5) S. Akşin'de bulup getirdi. Böylece TEK metninin aslını Sağlam'ın yardımı ile bulmuştum. Bu metni S. N. Özerdim günümüz Türkçesine çevirdi. Bu yardımlarından ötürü Sağlam ve Özerdim'e teşekkür ederken (y. 9, dn: 14; k. 77, dn: 14) Akşin'den söz etmedim.

() Işıklı, o dönemde İngiltere'de bulunduğundan bu madden olanaksızdı; dolayısıyla bu olayla uzaktan yakından hiçbir ilgisi yoktur.

(4) Türkçeleştirmede bana S. Can yardımcı olmuştu; kendisine bir kez daha teşekkür ederim.

(5) Akşin'in söylediği gibi, «kitap olarak basıldığı şüpheli» olduğundan derleme ismini kullanıyorum. Düstur'da ve bu derlemede TECHKM'ın aslını bulamadığımdan, onun tam metnini Türkçe olarak vermekten vazgeçtim. Zaten incelediğim konu için ona ilişkin kısa bir bilgi yeterliydi.

Çünkü belirtmeye çalıştığım gibi, Akşin bu konuyla doğrudan doğruya ilgili değildi. Yazımda Akşin'den neden söz etmediğim böylece anlaşılmaktadır sanıyorum.

Gülmez, ayrıca yazımda «Akşin'deki kaynağı(!) göndermede» bulunmamış olmamı da eleştirmektedir (G. 50, dn.). TEK'nun kaynağı olarak Akşin'den başka kimsede bulunmadığını ya da bulunmasının çok zor olacağını sandığım söz konusu «lâcivert kaplı derleme»yi herhalde gösteremezdim. Çünkü, söz konusu derleme isim, yayınevi, yayın yeri ve tarihi gibi kaynak olarak gösterilebilmesi için gerekli tüm niteliklerden yoksundu. Ancak, bu tür olayların doğabileceğini önceden bilebilseydim —neden olabilecekleri önceden kestiremiyoruz?— kaynak olarak Akşin'in «lâcivert kaplı derlemesi» dipnotunu düşerdim.(6)

Gülmez, daktilo edilmiş metinlerde belirttiği **Takvimi Vakayi** ile **Düstur**'u kaynak olarak göstermemi ileri sürerek bir eleştiri daha getirmektedir. (G. a.y.) Benim de yasaların kaynakları olarak aynı kaynakları vermem kaçınılmazdı. Çünkü, yasa metinleri ayrı ayrı Takvimi Vakayi'lerde yayınlanıp ayrı ayrı Düstur'larda toplanmıyordu ki! Gülmez, yasa kaynaklarını ilk verenin, hatta yasa metinlerini ilk ortaya çıkaranın kendisi olduğunu sandığından böyle davranıyor olmalı. Bütün hoşnutsuzluğunun buradan kaynaklandığını sanıyorum. Gülmez, yasaları bulan ve ortaya çıkaran kişi olma özelliğine gölge düştüğü kaygısıyla rahatsızlık duymaktadır. Bence, bu konudaki hoşnutsuzluk ve rahatsızlığı anlamsızdır. Eğer haklı olsaydı, Gülmez'in TECHKM ve TEK'nu 1970'li yıllarda **yeniden** ortaya çıkaran kişi olduğunu ve böylece Sosyal Politika ve İş Hukuku'na yaptığı büyük katkıyı buradan herkese duyurmak isterdim. Ancak, durumun

(6) Gülmez, **İş Yaşamı**'nda yazımın çıkmasından hemen sonra «uykusuz geçirdiği birkaç gecenin» ertesinde benimle bu konuyu «tartışmaya» geldiğinde bütün iyi niyetimle yukarıda açıkladığım olguları anlatmış ve dahası yazımda kullandığım asıl metnin fotokopisini göstermiştim (bu fotokopiden bir tanesini Toplum ve Bilim'e gönderiyorum). Gülmez'i ikna edebilmek için bu da yetmeyince Sağlam ricam üzerine gelip bir de O olanları anlatmıştı. Bir türlü ikna olmayan Gülmez, daha sonra Akşin'e giderek söz konusu metni «lâcivert kaplı derleme»den incelemiş ve bu metnin kendisindekinden bazı ufak farklılıkları içerdiğini de belirtmişti. Tüm bunlara karşın, Gülmez'in yazısında (G.50, dn.) kendi daktilo metinlerine dayanarak yazımı oluşturduğumu ileri sürmesi iyi niyet kurallarını çiğnediğini göstermektedir. Ve bu davranışı tek sözcükle ayıptır.

hiç de böyle olmadığını; ve maalesef «Amerika'nın önceden keşfedildiğini» belirtmek zorundayım. Gerçekten, bu konuda Gülmez'den önce yapılmış araştırma ve incelemeler vardır. İşte bunlardan benim bildiklerim:

a) **Karakoç Sarkis:** Direktif, Osmanlı ve Türk Mevzuatı Hukukiyesi, 1935 İptidasına Kadar Mer'i ve Mütedavil Olanlarını Gösterir Tahlili, Hecaî ve Tahşiyeli Fihrist (Cilt 1), 1815-1934 (dahil), Cihan Kitaphanesi, İstanbul, **1935.** TEK için «Düstur (Tertibi sani), Cilt 1, s. 433; Takvimi Vakayi, Cilt 2, s. 200» ü kaynak olarak veriyor (468).

b) **Karakoç Sarkis:** T.C. Sicilli Kavanini, Onaltıncı Cilt, Cihan Kitaphanesi, İstanbul, **1936.** Sarkis, TEK'nun tam metnini latin abecesiyle Osmanlıca olarak veriyor (26-8).

c) **S. Ağaoğlu - S. Hüdaiçğlu:** İş Hukuku Tarihi, 1. Cilt, Merkez Basımevi, Ankara, **1939** (iç kapakta 1938). Bu yapıtta TEK'nun birçok hükmü verilmiştir (104-5

d) **Bülent Nuri Esen:** Türk İş Hukuku, AÜHF Yayını, Ankara, **1944.** Esen, «27 Temmuz 1325 tarihli TEK grevi yasak etmemiştir» (136) dedikten sonra «Tatil-i eşgal kanunu» başlığı altında yasa ile ilgili genel bilgileri vermiştir (143).

e) **Halim Alyot:** Türkiye'de Zabıta (Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum), İçişleri Bakanlığı Yayını, Ankara, **1947.** Alyot, TECHKM için «Düstur 2, Cilt 1, s. 88» (551, dn: 1) kaynağını verdikten sonra her iki yasanın birçok hükmünü aktarıyor (550-3).(7)

f) **Sedat Toydemir:** «Türkiye'de iş ihtilaflarının tarihçesi ve bugünkü durumu» in **İçtimai Siyaset Konferansları** 4. Kitap, İÜ İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü, Neşriyat no. 17, İstanbul, **1951,** (45-66). Toydemir, TEK konusunda özet bilgiler vermektedir (47-8).

g) **Lütfü Erişçi:** Türkiye'de İşçi Sınıfı Tarihi (Özet Olarak), Kutulmuş Basımevi, İstanbul, **1951.** Erişçi, «25 Eylül 1324 (1908) tarihli Tatil-i Eşgal Kanunu Muvakkati'nin... sendika teşebbüslerine... sed çekmek...» için çıkarıldığını belirtmiştir (9 ve dn. 19).

h) **Rüçhan Işık:** Sendika Hakkı, Tanınması ve Kanuni Sınırları, AÜHF Yayını, Ankara, **1962.** Işık, TEK'nun sendika yasağına ilişkin hükümlerini belirtip inceliyor (59-60). TEK'nun «yayın tarihi: 2 Ağustos 1325; Takvimi Vakayi, no. 302» diye verilmiş (59, dn. 5) ve «Kanunun tam metni için bk. Sicilli Kavanin, C. 16, s. 26-8» denmiştir (a.y.)

ı) **Mete Tunçay:** Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925), (İkinci Basım), Bilgi Yayınevi, Ankara, **1967,** (20-4), (3. basımda —1978—, 32-6). Tunçay, 1908 grevlerine ve yasalara ilişkin özet bilgiler vermektedir. Yasalar konusunda daha çok Toydemir'den aktarmalar yapmıştır.

---

(7) Z. Toprak, kitabımın ilgili bölümünü okuyup yararlı eleştiriler yapmış (kendisine bir kez daha teşekkür ederim) ve yasa metinlerinin 1930'larda «İçişleri Bakanlığı mevzuatı ile ilgili» bir kitapta yayınladıklarını söylemişti. Uzun aramalarıma karşın, söz konusu kitabı bulamadım. Toprak'ın belirttiği kitap belki de Alyot'un bu eseridir.

i) **Oya Sencer:** Türkiye'de İşçi Sınıfı, Doğuşu ve Yapısı, Habora Kitabevi Yayınları, İstanbul, **1969.** Sencer, TECHKM'ın «metni 27 Eylül 1327 tarihli ve 11 no.lu Takvimi Vakayi'de yayınlanmıştır (198)» dedikten sonra «Tatil-i eşgal kanun layihası» başlığı altında TEK metninden farklı bir metin sunuyor (198-200). Sencer, «kanun layihası» dediğine göre bu metin «Meclisi Umumi»ye sunulan yasa tasarısı olabilir.

j) **M. Fatih Gümüş:** Türk İş Hukukunda İş Uyuşmazlıkları ve Uzlaştırma, Yabancı Sistemlerle Karşılaştırmalı Bir İnceleme, Emel Matbaacılık Sanayi, Ankara, **1972.** Gümüş, önce (22-3) iki yasaya ilişkin genel bilgileri belirtiyor ve yapıtının sonunda (Ek 3, 273-5) TEK'nun latin abecesiyle Osmanlıca olarak tam metnini veriyor ve kaynak olarak Sarkis'i gösteriyor (275, dn. 2).

Bu durumda en azından TEK'nun tam metnini 1970'li yıllarda yeniden ortaya çıkaran kişinin Gülmez olmadığı açıktır. İşin daha ilginç tarafı, Gülmez'in yazısında (G. 52, dn. 6) Gümüş'e göndermede bulunmasına karşın TEK'nun tam metninin söz konusu yapıtta aynen yayımlandığından kesin bir dille söz etmemesidir. Neden böyle davrandığını anlamak zordur.

k) **Yüksel Ersoy:** Çalışma Hürriyetine Karşı Suçlar (TCK. m. 201 ve 275 sayılı kanunun ilgili hükümleri) AÜSBF Yayını, Ankara, 1973. Ersoy, yasaların incelediği konu bakımından ilginç hükümlerini irdeliyor ve yasa kaynaklarını belirtiyor (67-9). Ersoy, kaynak olarak TECHKM için «Düstur, Tertib-i sani, C. 1, s. 88»i, TEK için «Düstur, Tertib-i sani, C. 1, s. 433» ve «Sicilli Kavanin (C. 16, s. 26-8»i vermektedir (67, dn. 69 ve 70).

Her iki yasanın herkesçe kolayca bulunabilmesi amacı ile yukarıdaki ve Gülmez'in daktilo metninde belirttiği kaynaklardan(8) yararlanarak Takvimi Vakayi ve Düstur'ları kaynak olarak verdim. Çünkü, nasıl yasalarla «ilgili düşüncelerin açıklanması kimsenin tekelinde» (G. 50, dn.) değilse yukarıda sırayla belirttiğimiz yapıtlarda görüldüğü gibi yasaların kaynakları da bir kişinin, yani Gülmez'in, tekelinde değildi.

2) Öğrencilerime, işçilere, Osmanlıca sözcük ve terimleri anlamakta oldukça zorlanacak bir kitleye seslendiğimi bildiğimden ve okuyucuların yasayı anlamalarını kolaylaştırmayı istediğimden yasa metnini günümüz Türkçesi ile vermiştim. Böylece, bir yandan da Gülmez'in yazısının tarihsel önemine gölge düşürmemeyi de amaç-

(8) Gülmez, yasa metinlerini latin harfleriyle Osmanlıca olarak «Seha L. Meray'a Armağan» (SLMA)a verdiğini ve bu yapıtın yakında yayınlanacağını 1978'de bana söylemişti. Dolayısıyla, nasıl olsa yakında kamuoyuna malolacak düşüncesi ile Gülmez'in kullandığı kaynakların saklanması gerektiğini sanmıyordum. Dahası, bu durumu bir dipnotla (y. 10, dn. 15; k. 77, dn. 15) belirtmiştim.

lamıştım.[9] Okuyucu, Gülmez'in yazısı ile benimki arasındaki farkı kolayca görebilir.[10] Yazımı ya da kitabımın bu konuya ilişkin bölümünü okumamış olanların bir karşılaştırma yapabilmelerini sağlamak amacı ile konuya yaklaşımımı yazımın içeriğini kısaca özetleyerek belirtmek istiyorum: Yazıyı yazmamdaki amacımı açıkladığım kısa bir girişten sonra birinci bölümde yasaların çıkarılmasında birincil derecede rol oynayan (Temmuz-Ekim) 1908 grevlerinin genel niteliklerini, ikinci bölümde TECHKM hakkında kısa bir incelemeyi, üçüncü bölümde yasalara karşı Imparatorluk işçi sınıfının tepkilerini, dördüncü bölümde TEK'nun Türkçe tam metnini ve beşinci bölümde bu yasanın tüzel irdelenmesini (sendika-temsilcilik, uzlaşma, grev ve yasanın yürütülmesi ile ilgili yetkili organlar alt başlıkları ile) vermiş ve yazımın genel değerlendirmemi ve gözlemlerimi içeren bir sonuç ile noktalamıştım. Bu kısa açıklamadan anlaşılacağı gibi konuya yaklaşımım Gülmez'inkinden oldukça farklıdır.

II — ÜÇ «TEMEL NEDEN»:

Gülmez'in belirttiğine göre, yazısının üç «temel nedeni» (G. 50, dn.) vardır. Burada bu nedenleri ve bunlara ilişkin görüşlerimi birkaç başlık altında belirtmek istiyorum:

1 — Gülmez, «1909 Yasası'nın metninde, kimi sözcük yanılgılar»ımdan (a.y.) söz ediyor ama bunların neler olduğunu yazısının hiçbir yerinde göstermiyor. Yasa metnindeki «kimi sözcük yanılgılarım» nelerdi acaba? Bu soruma yanıt vermesi ya da bu konuda «yorum» yapması için kimsenin bir yerlerde yazı yazmasına gerek yok. Çünkü, yasa metinlerinin en doğrularını Gülmez yayınladığı için basit bir metin karşılaştırması ile «sözcük yanılgılarımı» bulabiliriz artık.

2 — Gülmez, «6. maddenin ikinci cümlesi konusunda çok önemli bir yanılgıya düşmüş» olduğumu belirtiyor (a.y.) ve bu «yanılgıyı»

(9) Gerçekten, TEK'nun metnini günümüz Türkçesinde verirken Gülmez'in Sosyal Politika ve İş Hukuku alanına yapacağı —artık yazışı yayınlandığına göre yaptığı— katkıyı hiçbir şekilde zedeleyebileceğimi sanmıyordum; yine de sanmıyorum.

(10) Bununla birlikte, SLMA'nın daha önce yayınlanmış, böylece Gülmez'in incelemesinin kamuoyunca bilinmiş olmasını çok isterdim. Böylelikle, belki de çok gerekli olmayan bir tartışmadan —polemik dememek için— kurtulmuş, Gülmez, Toplum ve Bilim'in yönetici ve çalışanları ve ben zamanımızı daha yararlı çalışmalara ayırabilmiş olacaktık.

daha sonra (G. 55) açıklıyor. Gülmez bu konuda haklıdır. Burada bir yanlışlık yaptığım doğrudur. Bu yanlışlığı açıklamam için önce asıl metinden 6. maddenin latin harfleriyle Osmanlıcasını verelim: «Tarafeyn itilâf edemedikleri takdirde müstahdemîn ve amele terk-i **hizmette** muhtar olup fakat **serbesti-i a'mâle** mugayir her bir fiil ve hareket ikaı ve nümayiş icrası kat'iyyen memnudur.»

Bu maddeyi günümüz Türkçesine çevirirsek: «Taraflar uzlaşamadıkları takdirde çalışanlar ve işçiler işi bırakmakta özgür olup fakat **işlerin özgürlüğüne** karşı her türlü eylem ve harekette bulunmak ve gösteri yapmak kesinlikle yasaktır.»([11])

Doğrusunu yukarıda verdiğim bu maddenin fakat ile başlayan bölümünü daha önce (y. 10; k. 79) eksik çevirmiştim.([12]) Çevirimdeki bu eksikliğe karşın, Gülmez'in iddia ettiği gibi yanlış yorum yaptığım ileri sürülemez. Bu hüküm eksik çevrilse bile o kadar açık bir şekilde çalışma özgürlüğünü korumaya yöneliktir ki yanlış yorumlanması olanaksızdır (y. 17; k. 94, 95).([13])

Maddenin Osmanlıcasını verirken altını çizdiğim «hizmet» ve «serbesti-i a'mâle»yi Gülmez, «hidmet» ve «serbesti-i imâle» diye aktarmıştır.

«Hizmet» diye okuma alışkanlığını edindiğimiz sözcük Osmanlıcada «hidmet» diye yazılırdı. Dolayısıyla, orijinal metinden çevirirken hizmet diye çevrilmesinin daha anlamlı olduğunu sanıyorum. Ama hidmet yazıp hizmet olarak okumak isteyenleri de eleştirmemek gerekir.

«Serbesti-i a'mâle»de tartışılan sözcük «a'mâl»dir. Özerdim ve ben çeviriyi yaparken (amel'in çoğulu olup) «işler» anlamına gelen «a'mâl»i tercih ettik. Nitekim, Ersoy da aynı kanıdadır.([14]) Osmanlıcada «a'mâl» ve «imal» sözcüklerinin yazımı aynıdır. Okunurken «a'mâl» mi «imal» mi denmesi gerektiğini cümlenin gelişi belirler. Biz bu bakımdan «a'mâl»i tercih ediyoruz. «İmal» (yapma, yapılma) diye çeviren sadece Gülmez değildir; Sicilli Kavanin'de Sarkis([15]) ve

(11) Her iki çeviri için yardımını esirgemeyen S. N. Özerdim'e teşekkür ederim.

(12) Bu eksikliğin sorumluluğunu tümüyle üstlenirken bunun ilk çeviride Özerdim okurken benim hızlı yazmam sırasındaki bir dalgınlığımdan doğduğunu sanıyorum. Bu dalgınlık bir yerde açık olarak yazıma dayanak olan metnin Gülmez'in metni olmadığına karine teşkil etmez mi?

(13) Bu konuda daha çok bilgi için bk. Ersoy: 68, 69.

(14) Ersoy: 68.

bu kaynaktan alıntı yaptığını belirtmiş olan Gümüş de([16]) aynı şekilde çevirmişlerdir.

Hangi sözcük kullanılırsa kullanılsın, sonuçta sorun gelip çalışma özgürlüğünün işveren bakımından korunmasında düğümlenmektedir. Yasa koyucu, makine kırıcılığı ve benzeri eylemlerin oluşmasını,([17]) grev sırasında gösteri yapılmasını([18]) önlemek ve çalışma özgürlüğünü grev sırasında korumak amacı ile bir yerde daha önceki olayların etkisi altında kalarak bu hükmü getirmiştir.

3 — Gülmez, «Ayrıca, bu yasanın «zorunlu uzlaşma» yöntemi getirdiği görüşü de doğru değildir» (G. 50, dn.) diyerek benim görüşümü eleştirmek istemiş, daha sonra bu konuda yaptığı açıklamalarla kendisi «yanılgı» ve çelişkiye düşmüştür. Gülmez, bilerek ya da bilmeyerek uzlaşmaya gitme mekanizmasındaki zorunluluk ile uzlaşma kurulu kararının bağlayıcı etkisini karıştırıp benim anlattıklarımı çarpıtmıştır. Oysa, «Uzlaşma» başlığı ile bu konuya özel olarak ayırdığım alt bölümü (y. 13-6; k. 86-93) iyi niyetle okuyan herkes ne demek istediğimi anlayabilirdi.

Gülmez'in «yanılgı» ve çelişkisini açıklamadan önce konunun kolay anlaşılmasını sağlamak için, C. Talas'ın görüşlerini buraya aynen alıyorum: «Uzlaştırma, uyuşmazlık durumunda bulunan taraflara, tarafsız bir kişinin katılması suretiyle, anlaşmazlığın kotarılmasına çaba gösterilmesi aşamasıdır. **Uzlaştırma, gönüllü ve zorunlu olmak üzere ikiye ayrılır** (a.b.ç.) Gönüllü olduğu takdirde, tarafların isteği veya hiç olmazsa rızası ile doğar. Yani taraflar arzu veya kabul etmedikleri takdirde, uzlaştırma mekanizması harekete geçemez. **Zorunlu uzlaştırmada, tarafların iradeleri sistemin harekete geçmesi için geçerli (zaruri) değildir. Mevzuat veya toplu iş sözleşmesine konulmuş bir koşul uyuşmazlığın çözümü için tarafları uzlaştırma mekanizmasını işletmeye zorunlu tutar** (a.b.ç.) Aynı zo-

(15) Sarkis: 27.

(16) Gümüş: 274.

(17) 1834'lerden başlayarak Osmanlı İmparatorluğu'nda makine kırıcılığı olaylarına rastlanmıştır. Bk. Sencer: 89-91.

(18) 1908 Grevleri sırasında grevcilerin greve başlarken ve grev sırasında gösteriler yaptıkları bilinmektedir. Bk. G. Lefranc - K. Sülker: Dünyada ve Bizde Sendikacılık, Varlık Yayınları, İstanbul, 1966, 141; S. Velikov: «Sur le mouvement ouvrier et socialiste en Turquie apres la revolution jeune-Türque» in **Etudes Balkaniques,** Sayı 1, Sofya, 1964, 43.

runluluk örf ve geleneklerle de kurulmuş olabilir.»(19) Bu açıklamadan anlaşılacağı gibi TEK'nu uzlaşma aşamasını grevin ön koşulu olarak belirttiği, bu konuyu özel olarak düzenlediği ve uzlaşma mekanizmasının başlaması konusunda tarafların iradesini önceden aramadığı için burada zorunlu uzlaştırma söz konusudur. Ersoy'la bu konuda aynı kanıda olduğumuzu ve onun da «mecburi bir uzlaşma»dan söz ettiğini(20) belirtmeliyim.

Oysa Gülmez, bu konuda hem «yanılgı» içindedir hem de kendi kendisi ile çelişkiye düşmüştür. Yazısında değişik yerlerde bu konuya ilişkin olarak yaptığı açıklamaları sıralayıp kararı okuyucuya bırakıyorum. Gülmez, önce «Öngörülen bu yalın uzlaşma sürecinin temel özelliklerinden biri, çalışma koşulları ile ilgili herhangi bir uyuşmazlık çıktığında, **bu barışçı yola başvurulmasının zorunlu olmasıdır»** (G. 53) (a.b.ç.) diyor. Böylece bize katılıyor. Ancak, sonra «Greve başvurulmasından önce uzlaşma sürecinden geçilmesinin, yani uzlaşma girişiminde bulunulmasının zorunlu tutulmuş olmasından, **zorunlu uzlaşma yönteminin yasaca benimsenmiş olduğu anlamının çıkarılması doğru değildir»** (G. 54) (a.b.ç.) diyerek az önce söylediğini yadsıyor. Daha sonra da «Öngörülen tek barışçı süreç olan **uzlaşma, başvurulması ve sonucunun alınması zorunlu bir yöntemdir»** (G. 55, 56) (a.b.ç.) diyerek yeniden ilk vardığı yargıya dönüyor. Bay Gülmez lütfen karar veriniz! Burada söz konusu olan zorunlu uzlaşma mı, değil mi?

Gülmez, daha sonra uzlaşma kurulu kararının etkisini inceliyor (G. 53, 54) ve «Gerçekten, oybirliği ile karar alınması durumunda, **uzlaşma sürecine baş vurma zorunluluğuna,** (a.b.ç.) alınan bu karara uyma zorunluluğu da eklenmektedir. Böylece, ...uzlaşma süreci zorunlu hakem işlevi görmektedir» (G. 54) demektedir. Burada yukarıda değindiğim gibi uzlaşma mekanizması ile uzlaşma kurulunun bağlayıcı kararının etkisi karıştırılmış ve pek de gerekli değilken «zorunlu hakem» kurumu ile ilinti kurulmuştur.

Gülmez, bu konuyla ilgili olarak 1963 tarihli Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Yasası (TİSGLY) ile TEK arasında yaptığım bir ben-

---

(19) C. Talas: Sosyal Ekonomi, (3. bası), AÜSBF Yayını, Ankara, 1972 ve (4. bası), S Yayını, Ankara, 1976, 436. Bu konuda ayrıca bk. T. Esener: İş Hukuku, (2. bası), AÜHF Yayını, Ankara 1975, 503 vd.

(20) Ersoy: 67.

zerliği de abartarak kimi açıklamalara girişiyor. Kendisinin de yaptığı alıntıda (G. 55) açıkça görüldüğü gibi bir benzerlikten söz ediyorum. Gerçekten TEK'na göre nasıl oluştuğu, nasıl karar aldığı açıklıkla belirlenmiş olan uzlaşma kurulunu TİSGLY'ınca oluşturulan uzlaştırma kurulu ile tıpa tıp aynı saymak olanaklı değildir. Kimi benzerliklere karşın iki kurulun kararlarının oluşum ve etkilerindeki farkın konuya yabancı okuyucu tarafından değerlendirilebilmesi için de TİSGLY'nın ilgili hükmünü (m. 15/5) dipnotta verdim. Bütün bunlara karşın konunun uzmanı Gülmez'in düştüğü «yanılgı» ve çelişkiler yanında bir de anlatmak istediğimi anlamamakta diretmesini nasıl yorumlamam gerektiğini bilemiyorum.

III — GÜLMEZ'İN «YANILGILARI»:

Gülmez, yazısına «Bir belge, bir yorum: Tatil-i Eşgal Yasası ve Grev» başlığını koymuştur. Oysa ek olarak iki belge sunmaktadır. Dolayısıyla başlık olarak «İki belge, bir yorum...» demesi daha anlamlı olurdu.

Gülmez'in yorum yapmasına sevindim. Ama bunu daha soğukkanlı yapmasını ve «yanılgılar»ımı gösterirken yasaların tüzel anlamı konusundaki düşüncelerini daha geniş bir şekilde vermesini beklerdim. Belki SLMA'na verdiği yazısında böyle bir yöntem izlemiştir. Kim bilir?

Gülmez'in «yanılgılarını» şu şekilde sıralayabilirim:

1 — «Yasanın 1908 yaz grevleri sırasında çıkarılan geçici metni» (G. 52) demesi bir yanılgı olmalı. Gerçekten 8 Ekim (demek ki yaz grevleri sırasında değil) 1908'de çıkarılan TECHKM'a geçici metin demek yanlıştır. Çünkü 7 Zilhicce 1293 (1876) tarihli Kanun-u Esasi'nin 36. maddesi uyarınca «Heyeti Vükelâ» tarafından çıkarılan ve ismi «kanunu muvakkat» olan tüzel belge «kanun hüküm ve kuvvetindedir» (y. 8, dn. 5; k. 72, dn. 5).

2 — Gülmez, TEK için de «kesin metin» deyimini kullanıyor (a.y.). Bu da yanlıştır. TEK, «Meclisi Umumi»ye[21] bir «kanun layihası» (kanun tasarısı) olarak sunulmuş, görüşülmüş, kabul edildikten ve gerekli diğer işlemleri doldurduktan sonra kanun haline gelmiştir. İki yasa arasında birçok benzerlik vardır, ancak ikincisinin,

(21) Gülmez'in dediği gibi «Meclis-i Mebusan» değil (G, 52). Bu konuda bk. 1876 Kanun-u Esasî m., 53, 54 ve 55 (S. Armağan: Türk Esas Teşkilat Hukuku, İÜHF Yayını, İstanbul, 1979, 362).

«geçici» olan birincinin kesinleşmişi olduğu izlenimini verebilecek nitelemelerin kullanılması hem bir «yanılgı»dır, hem de okuyucuyu yanıltabileceği için gereksizdir. Yürürlük ve etkinlik bakımından «kanunu muvakkat»ın kanundan bir farkı yoktur. Eğer mutlaka iki yasa arasında bir bağ kurulmak isteniyorsa TEK'nu TECHKM'ın uygulamasından çıkarılan deneyimler, gözlemlenen aksaklıklar sonucu daha olgun, terim birliğinin sağlandığı ve «müstahdemin ve amele» ile «sermayedaran» arasında eşitsizlik içinde eşitlik ya da dengesizlik içinde denge kurulmasına çalışıldığı bir metin olarak nitelendirebiliriz (y. 12; k. 83, 84).

3 — «Sendika hakkını kesin olarak yasaklayan 1908 ve 1909 metinleri (G. 52) deyimi de açıklanmaya değer. Çünkü yasalar sadece kapsadıkları «müessesatta» «müstahdemin ve amele» ile «sermayedaran»ın sendika kurmasını yasaklamıştır. Dolayısıyla yasalar kapsamı dışında kalan «müessesatta» sendika kurulması serbesttir.(22) Nitekim uygulamada yasalar kapsamı dışında kalan «müessesatta» «müstahdemin ve amele» sendikalar kurmuşlardır. Örneğin 1910'da Selanik'te kurulan Tütün İşçileri Sendikası, Yükleme İşçileri Sendikası; aynı yıl İstanbul'da kurulan Marangoz İşçileri Sendikası, Terzi İşçileri Sendikası; İzmir'deki Yükleme İşçileri Sendikası vb.(23)

4 — Gülmez'in yasaların grevi yasaklamadığını belirtmek için «grev hakkını da doğrudan doğruya ve aynı kesinlikle yasaklamış değillerdir.» (G. 52) ve TEK'nu «grev hakkını kesin biçimde ve doğrudan doğruya yasaklamış değildir» (G. 55) tümceleri bana oldukça dolambaçlı geldi. Bunların yerine —her iki yasa grevi yasaklamamış ancak önemli ölçüde sınırlayarak düzenlemiştir— demesi daha kesin ve anlaşılır olacaktı.

5 — Gülmez'in «yorumunun» son cümlesinde belirttiği «Ne var ki, özünde «toplu» nitelikli bir eylem biçimi olan grev, sendika hakkının kesinlikle yasaklanmış olması nedeniyle «bireysel» eylemlere indirgenmiş ve bu örgütsüzlüğü dolayısıyla da bir bakıma daha başından etkisizliğe ve başarısızlığa mahkûm edilmiştir.» (G. 56) sonucuna katılmak olası değil. Çünkü bir kez yasalar kapsamadığı «müessesatta» sendikayı yasaklamadığı gibi, grev konusunda da herhangi bir sınırlandırma getirmemiştir. Dolayısıyla bu «müessesat-

(22) Bu konuda bk. Esener: 276.
(23) Tunçay: (2. basım), 23, dn. 13; 3. basım) 35, dn. 13.

ta» işçiler yukarıda değindiğimiz gibi sendikalar kurmuşlar ve sendikaları aracılığı ile grevlerini yönetmek ve başarıya ulaştırmak için çabalamışlardır. Öte yandan yasa kapsamına giren «müessesatta» sendikanın yasaklanmasına karşın yasalarla oluşturulan «işçi temsilcilik» kurumunun uyuşmazlığın barışçı yoldan kotarılamaması sonucu greve gidilmesi gerekince işçileri belli bir şekilde yönlendirebileceği ve grevi başarıya ulaştırmak için yönetebileceği açıktır. Nitekim uygulama bu yönde gelişmiştir. Ayrıca sendika yasağı kapsamındaki «müessesat» işçilerinin 1909 tarihli Cemiyetler Kanununa dayanarak kurdukları cemiyetler de grevlerin yönetilmesi ve sonuçlandırılmasında önemli roller oynamışlardır. Toydemir bu konuda ilginç örnekler vermiştir.(24)

Elbette sendikanın yasaklanması grevin örgütlenmesi ve başarıya ulaştırılması konusunda önemli bir engeldir. Zaten yasa koyucunun amacı da budur. Ancak sendika yasağını mutlaka grevi «etkisizliğe ve başarısızlığa mahkûm» etmiştir diye yorumlamamalıyız. Nitekim 1908-1936 yılları arasında örgütlenen onlarca grev bu konuda herkese en doğru yanıtı verecek kanıtlardır.(25)

Grevler yasa koyucuyu grevlerin sınırlandırılması amacıyla tüzel düzenlemeye gitme konusunda nasıl etkilemişse çıkarılan yasalar da grev olayını etkilemiş, grev sayısında azalma olmuştur. Zaten yasa koyucunun birincil hedefi grevi belli kalıplar içine sokabilmek için tüzel belgelerle düzenlemektir. O halde belli bir dönemde işçi-patron ilişkileri konusunda gözlemler yapılmaya çalışılırken salt tüzel belgeler, bazan yorumlanmadan, tüzel irdelenmesi bile gereğince yapılmadan verilmemeli, o dönemin toplumsal olayları özellikle işçi eylemleri ve grevler de incelenmelidir. Ancak o zaman belli dönemlerdeki çalışma yaşamı ve işçi-patron ilişkileri konusunda sağlıklı sonuçlar çıkarabiliriz.

(24) Toydemir: 50 vd

(25) TEK'nun yürürlükte kaldığı dönem süresince birçok grev düzenlenmiştir. 1936'da çıkarılan ve birçok hükmü bir yıl sonra yürürlüğe giren İş Kanununun 147. maddesi «Bu kanunun mer'iyete girdiği tarihten itibaren 1325 tarihli «Tatil-i Eşgal Kanunu»nun... «İş Kanunu» hükümlerine muhalif olan hükümleri mülgadır.» hükmünü getirerek TEK'na son vermiştir. Çünkü bilindiği gibi İş Kanunu 72. maddesi ile «Grev»i yasaklamış, yasağa karşın grev örgütleyenlere ve greve katılanlara yaptırımlar getirmiştir (m. 127 vd.). Grev yasağı 1961 Anayasasına dek sürmüştür.

MAKALELER

Nedim GÜRSEL	:	Yunus Emre Ve Nazım Hikmet, 3 - 19
Irvin C. SCHICK	:	İdeoloji Ve Bilim Sorunu: Mihaly Vajda'nın Yazısına Giriş, 20 - 26
Mihaly VAJDA	:	Marksçılık Ve Görüngübilim, 27 - 38
Taner BERKSOY	:	Uluslararası Ticaret, İktisadi Kalkınma Ve İthal İkamesi, 39 - 66
Figen ALTUĞ	:	Devlet Memurlarının Malî Durumlarındaki Gelişmeler. (1948 - 1960 Dönemi), 67 - 75
İzzettin ÖNDER	:	Âşârın Kaldırılması. 76 - 92
Çağlar KEYDER	:	Proto - Endüstri Kavramı Ve Çevre Ülkelerde Emperyalizmin Yol Açtığı Tahribat, 93 - 106
Levent VARLIK	:	Türkiye'de Çıkarılan İlk İş Yasası Üzerine Görüşler, 107 - 134

BELGELER

—		İstanbul Millî Sanayi Birliği; İş Kanunu Hakkında İstanbul Millî Sanayinin İncelemeleri ve Kamutaydan Dilekleri, İstanbul 1935, 135 - 140

İLETİŞİ

Zafer TOPRAK	:	1909 Tatil-i Eşgâl Kanunu Üzerine, 141 - 156
M. Şehmus GÜZEL	:	Bir Yanıt, 157 - 168

BİRİKİM YAYINLARI

200 Lira